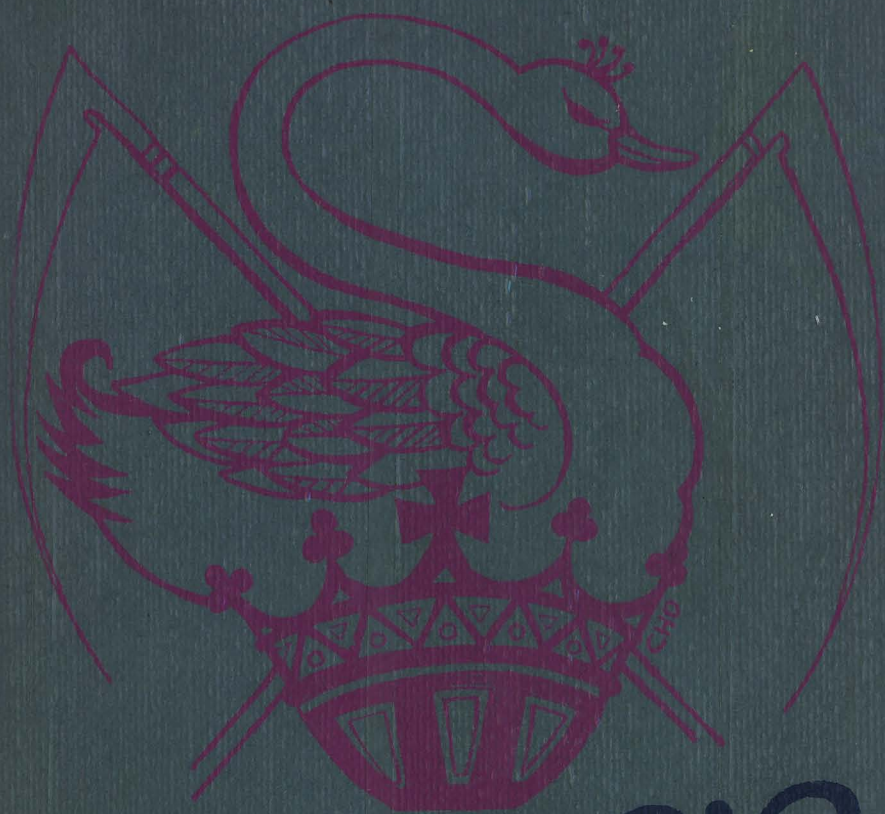

ЮРІЙ КОСАЧ

СУЗІР'Я
ЛЕБЕДЯ

ХРИСТИНА ГОЛОВЧАК

Юрій Косач

СУЗІР'Я ЛЕБЕДЯ

diasporiana.org.ua

В-ВО М. П. КОЦЬ
Нью-Йорк — 1983

М. Діагольська

ВІД ВИДАВНИЦТВА

У «Координатах» — антології сучасної української поезії — за редакцією Богдана Бойчука й Богдана Рубчака сказано: «...Косач останнім часом забув свою відповідальність талановитого й подекуди майстерного письменника...» «В нього, незвичайно продуктивного письменника, багато не виданих творів»...

На поселеннях не створено творчої атмосфери для письменників. Талант і продуктивні можливості Юрія Косача за останні десятиліття не дали українській літературі ніякого більшого твору. Такі роздумування викресали іскру-бажання спричинитися до творчої літературної діяльності нашого найбільш потенціального прозаїка в діяспорі.

Все таки, слово залишається за Читачами, їх сприйняттям цього, або, може, й наступних творів Автора.

Видавництво

*Пам'яті моїх Дорогих і Незабутніх
Батьків — Миколи Петровича Косача і
Наталії Григоріївни Косач з козацького
роду Дробишів.*

Від автора

«СУЗІР'Я ЛЕБЕДЯ» — це фрагмент родинної саги одного українського козацько-шляхетського роду. Таких родів на Україні в періоді дії роману (полум'яно-зловісне літо напередодні Першої світової війни) було багато. Не слід однак уважати постаті й особи, що їх зображено в романі «СУЗІР'Я ЛЕБЕДЯ», відповідниками тих, що вже були або стали згодом загально відомими особистостями в історії нашої нації. Асоціативно деякі персонажі роману можуть нагадувати їх, але це *не* вони. Автентичний лиш фон і стиль тогочасного побуту та ряд епізодичних постатей. Решта — це поетичне видіння автора; це те, що могло бути, а може й було. «Сузір'я Лебедя» — це елегійна згадка про той ідейно насажений патріотичний прошарок українського суспільства минулої доби, який, внаслідок своїх власних протиріч, не зміг встоятись далеко могутнішим і перспективнішим силам історії.

Юрїї Косач

I.

Олельків дім у саду. А сад — у цвіту — юна, дівоча з'ява, що пахне резедою, півниками, рутою-м'ятою, гвоздикою, перестрічем, півоніями. Сад — снігово-кармазинний ураган, віхола: яблуні, черешні, груші нависли цвітінням аж ломлять старий, блідозеленим мохом підбитий, дощатий паркан. Ще подільниць не було на стежках і алеях, вони й заростають пухкою, ніжною травицею, а малинник і попічник а ще далі — пасіка, все — непройденна хаша. Над ставком, де прозора, янтарна вода й купинами жовтіє латаття та хитаються хисткі лілеї, похилились клени, акації, розрісся пишно бузок, жасмин, тернина. Іскряться в сонці камінці, золотіє пісок на причалі, а поміж осокою совгнеться водяний вуж та й заскрегочуть, заспівають коники. Цієї весни спишнів цей сад, та й уся садиба, як ніколи; соки аж б'ють із землі на очах, тучні соки прадавньої землі.

Олелько, тільки що вчора приїхавши з Києва, на вакації, побачив, що Мотря, дочка економки Ангеліни, встигла вигнатись як дикий дзвоник. Очі стали з темна-сині, великі і таїнні, грудь висока, а коса звилась страшна мов змиюка, взявшись багрянцем. В її голосі раз-у-раз мерехтіли хвильки, мов у лісовому струмку: раз тінна прохолодь, раз — срібний виплеск, зазивний і лукавий. Увечері, мов ненароком, не оглядаючись, вийшла в сад, подалась стежкою аж за альтану, обступлену густим і п'янким бузком, а тоді замайоріла поміж колючим терном і пішла ген аж повід липи, зовсім на краю саду, де гніздилися дрозди та всіляка пташина малеч і був перелаз на луги.

Може вона цілий день чекала Олелька й виглядала потайки у своєму флігелі, де жила з матір'ю, із-за завіски, того жаданного вечера, що притьмарив би весняний, розспіваний день. І на перелазі, коли стрінулись, Олелько несміливо цілував її і це було як кармазин присмерку за далеким, синім лісом, а там вже здійсмалася шура-буря. Мотрин стан був упертий мов тятива, а страшна коса, на присмерку зовсім стемніла, пахла не гвоздикою, а дикою ружею. Олелько цілував її в німі, холодні уста, в зміюччині іскрясті очі, а вона мовчала, хоч і не боронила. Це була маленька жінка, що вже знала ціну гріховності. Олелько — юний і плохий багато дечого не знав, що знала вона, напевно ж була вільмина дочка, що в сокотанні трав, у шепоті квітів, у цвіркоті птахів, у голубиному зітху світаннів, у тьмяності ночі збагнула таїну життя.

Ще торік була зовсім дівчам, а нині так виструнчила. Навіть дядько Сила, що стеріг саду в курені, скручуючи цигарку, дивився їй вслід: «Ач, як вигналася дівка, вредна дівка, ой то ж дівка буде, змії не дівка...»

Мабуть було йому за сімдесят, але ходив ажнік не зсутулившись, хоч сам казав, що був і на турецьких і на японській війнах; вицвілого солдацького картуза приламував хвацько, на бакир, сиві вуса підкручував вгору, як бравий вояка; на молодиць споглядав глузливо-зальотно, на всіх інших поблажливо. Був самотній бурлака, тільки й його, що сад та й курінь і вогнище. Шия у нього була посічена дрібними зморшками, огоріла в сонці, груди могутня, аж гуде під розхрістаною сорочкою, а на ній теліпається мідяний хрестик на малиновій стрічці. Шалапут, пустобрех і базікало, любив приказки і чудернацькі історії, а в неділю, коли обступали люди його курінь, всоте розповідав про облогу Карса, крем'яної турецької

фортеці та штурм Плевни. А іноді сидів сумирний та тихий, глядів у вогник, що догоряв біля його куреня і Олелькові думалось, що це ось так якийсь древній та старезний вік стиха минається і вже ніколи більше не повернеться.

На лугах сюрчали вертуни, нетлі летіли на відсвіт далекого вогнища, де куняв дядько Сила, гомоніли в ставку жаби, здіймався вітрець і приносив пелюстки яблуневого цвіту. Був у них сум весни, що витлівала і не встигла доспівати своєї пісні. Вона відлітала з білими пелюстками, навіть не натішившись сповна оновою, майнула як солодка, але яка ж коротка, яка не розпізнана мить! А хіба ж і Олельків негрішний, сполохано-юнацький поцілунок і Мотрині німовні, холодні уста і цей дурман тугої коси і глибінь глумливих очей не були тільки миттю, витівкою весняної вогневиці, що спалахнула і згасла, залишаючи одчай і тугу за довершеністю, за осяянням того, що як темінь, як людська жага, незбагнене?

— А пани бояться, — промовила Мотря, дивлячись повз Олелька, либонь так якби про себе, своїм думкам у відповідь, — казали сьогодні, що драгунів із Звягеля сюди присилають. На постій та на лови. Але його все одно не зловлять...

— Кого, Мотре?

— Сина Гонти, он кого...

Вона сиділа на перелазі, а за ним був стривожений луг, що вже заволокався пухнатою білою імлою і з неї долітали шерехи і притишені гомони, наближались і стихали голоси птахів, звірів та, хто-зна, яких ще нічних істот. Раз-у-раз квилів бугай, перегукувались корустілі, зовсім здалеку, мабуть на узліссі, на нічному пасовищі, іржали коні. Імла вже займала сад, повзла разом з росою і Мотрине обличчя білілось у синяві, різьбилось камінне, суворе, майже зловісне. За дня люди задивлялись на це обличчя — таких тут було мало і в кого вона вдалася? Мати її була пуцу-

лувата, колобок, а батько, що давно вже помер, як оповідали, був з поляків чи литвинів — непоказний, миршавий, жовчний, худий як трясця.

... Пани думають, що це може конокради або ті, що з Австрії сюди понадилися, та їх половлено, — говорила Мотря, стиха, б'ючи комарів, що злітали на руки і на шию з докучливим скигленням, — а скажи сам, Олельку, навіщо конокрадам підпалювати двори та клуні? Таких розбишак люди самі половили б та стражникам оддали б. Ні, це син Гонти — той що за бідних людей стоїть і ні за що інше. Його ніколи не спіймають, це вже відомо...

— Який це син Гонти? Звідки він взявся? Хто це говорив?

Олелько й справді не знав про що мова і навіть подумав, що й він якоюсь мірою повинен бути стривожений, бо й він також був начебто пан. А може це мова про якихсь інших панів?

— Тобі того не слід знати, але я скажу, — Мотря примкнула очі і мовила безпересталі, як причинна, — люди все дочиста про того Гонтиного сина знають, але мовчать, бо за це тюрма. Він ще молодий, але виростав не тут, а на Волощині, а потім у Туреччині. Коли б пани про це знали, де він був, то ще малим його утопили б, просто в мішок та й воду беркиць. А він до свого строку жив у одного такого турецького старшого чаклуна. Як прийшов його час, то той чаклун каже йому: годі тобі, каже, синку золотими та срібними цяцьками гратися, годі тобі на сопілці грати та отим батіжком баских коней заганяти. Прийшов, каже, тобі час повертатись у свою дідизну, на Україноньку, мовляв, там тебе, каже, народ чекає. І тоді він, той чаклунище, усе йому розказав, а саме про те, як його батечка, отого Гонту, пани в лютому бою на аркана спіймали та як потім з нього пасами шкуру дерли і очі білим залізом вибирали. Нічого про те знав і не чув ніколи той син Гонти, а як почув

таку розповідь, то зірвався на рівні ноги і каже: я, мовляв, дякую тобі, то ти мені всю правду розповів, тож тепер шулікою, орлом, полечу, каже, а лютим панам за батька відомщу. Та й не тільки це, але, каже, раз мій батько за народ, за всіх бідних та нещасних стояв і своє життя за це поклав, то й я, каже за те саме буду битись, покіль мого життя. Ось така вся правда про нього...

Проказавши це, Мотря раптом глянула на Олелька і посміхнулась.

— А я б, Олельку, коли б тільки того сина Гонти побачила, дак зразу з ним одружилася б, з ніким, тільки з ним...

Олелько засміявся.

— А якщо б того сина Гонти спіймали та покарали, то що з тобою було б?

— То я з ним би і в тюрюгу і на смерть пішла...

От дівчина, — думав Олелько, — яка химерна сув'язь безглуздя і темряви. Де вибрунчили ці чудернацькі марення, хто нашепотів їй цих нісенітних казок, як зажеврила в цій глухомані, серед блаженної тиші садів, лугів і лісів, серед людей погідних і сумирних, ця зловісна іскра заімлених як ця тривожна, весняна ніч хвилювань, зачарованості якимсь іншим світом, що не був і ніколи не буде дійсним. Пам'ятав її ще підлітком, дівчам, що бігало за орудками між флігелем і садибою, ажніак не звертав на неї уваги, бо ж були майже однолітки, навіть не зауважав її, а тільки рік тому, зустрівши несподівано в лісі, сам счудувався, що її зразу не пізнав.

Це було на Колодяжному урочищі, глибоко в лісовій хащі, де від кремезних дубів було аж темно і гілля схилялося над зрубом давнешнього і глибезного колодязя, де било, шепотючи раз лагідно (коли у зруб закрадались промені), раз бурхливо-гнівню, підземне джерело. Води з цього колодязя не брали. Казали, що тут колись у давнину було капище, в якому люди

молилися ще Симарглові, Дажбогові та Велесові і, щоб облагодіяти їх у гніві, жертвувано їм молодих дівчат та юнаків і вкидано у цей колодязь.

Дзвоники і лілеї росли в Колодяжному. А тоді Мотря з квіткою в косі, сидячи край зруба, де стиха дзюркотіло джерело, радіючи полохливим промінчиком, розповіла йому, що раз у рік, саме перед Юрієм, тутешня князівна, сходила опівночі із замкової башти і скликала вужів з усього Полісся і Погориння і сповзалися вони звідусіль і вилися перед князівною, а один вуж, з золотою короною на голові, замінявся у юнака і з ним танцювала князівна до світанку. Танцювали і вужі, а їх свист і шипіння відлунювали на увесь ліс, на все урочище Колодяжне чудесною музикою.

— Може й ти — гадюча князівна, Мотре, — проказав тоді задумано Олелько, — може тобі тисячу літ...

— Хіба ні, — озвалась, мов з далека-далека, Мотря, — та ж мені тільки шіснадцять...

Вона й тепер, на перелазі, сміялась вже земним посміхом. Вона дивилась на нього з імлі з глумом. Та ж він був ще надто юний, такий нерішучий, несмілий коханець. Від його поцілунків не ставало ні темно, ні п'яно. Вона знала, що не йому пробудити, визволити її жагу з крижаного полону.

Це був ще тільки легіт, що бентежив пелюстки лісових лілей, а не віхола, що нагинає, креше і ламас верховіття дубів так несподівано, так рвучко, що аж завмирає віддих.

Вони пішли сонною алеєю вглиб садиби і Мотря, притулившись до Олелькового ще не мужнього рамені, дивилась поверх тремтливих, посріблених імлою тополь, що відходили шерегом у морок, дивилась як глузливий місяць — Симаргл простелив, як і споконвіку, свою сріблисту стежку на зрошеній траві. Їй здавалось, що вдвох, з Олельком, чи з глумливим Си-

марглом, у хиткому човнику вони пливуть повз мовчазні острівці хмарин.

Дядько Сила ще не спав у дальньому куті саду. Він все ще сидів біля вогнища, сердито бубонів, вигортаючи ще яскріючу жаринку. Величезний кажан пролетів, мало що не черкнувшись крилом об дядькову шапку. «А, спламени тебе...» сказав дядько Сила. Пташка в гущавині крон завовтузилась і загомонила. Бралось на світання.

II.

На світанні таки пішов дощ, але незабаром прояснило і сад аж горів від свічіння діамантових краплин. Черемха пишно розвіла тієї ночі перед Олельковим вікном, стала ще пухнатішою і запах її вривався в покої. У великому будинку всі кімнати були зранку напрочуд просторі, ще сонно-гулкі, виложені соняшними проміннями. Із своєї кімнати Олелько пройшов у їдальню, де нікого не було, тільки біля буфету і у вікнах, в палкому сонці, аж знітилися, так гуділи мухи. У батьковому кабінеті теж нікого не було; батько, Василь Михайлович вже мабуть поїхав на лани. Тоді Олелько пройшов у гостинну, а звідси в бібліотеку. На цьому крилі дому також було пустельно, а на другому поверсі і в мезаніні ще мабуть спали. Дрімотність пахла тут чебрецем, а недавно вимиті підлоги, накриті доріжками килимів, віддавали сосниною. У вікнах, ув'язнені важкими завісами, наполегливо билось сонце, але надаремно, — всі кімнати були прохолодні, притьмарені, мовчазні.

Сонце застали знадвору два великі, росохаті во-

лоські оріхи, а дещо далі — каштан, що розрісся на яких десять стовбурів. Він був химородний цей каштан. Він, неначе зелений змій, скрутився на землі, підвівся і простяг над будинком свої незлічені, покандзюблені і покручені туловиська. Це він і насичував вологою та прохолодою це крило будинку, простершись майже на увесь дах. Варто було його зрубати, бо він вже денде трухлявів і таки заваджав будинкові, але не годилось — він був владарем цієї садиби.

Довкола каштана була лавка із запліччям і поруччями, тут могло засісти чимало люда, осьде споконвіку збирались всі Рославці, тут пили чай, варили варення, гуторили, всамітнювались, коли треба було, висиджували гуртом. Можливо, всі важливі рішення, всі сокровенні справи, вирішались тут, під каштаном. Він перетривав десятиліття, а то й більше, бо, за переказом, його посадила, чи швидше пересадила Олелькова прабабка, Єлисавета Олексіївна Рославець, що перевезла сюди це дерево вже чималеньким, разом з коріннями на волах з далекої Бакланівки на Стародубівщині. Ніхто, як розповідали старі люди, не вірив, що каштан прийметься, але таки прийнявся, та ще й як.

Ця прабабка, Єлисавета Олексіївна, була жінка великої кебети і фантазії. Її портрет, мальований відомим Антоном Лосенком, до речі, земляком, разом з іншими, як казали з польська «контрефектами» всіх визначних з роду Рославців, висів у гостинному залі. Це була пуцулувата, мабуть надто дебела жінка, у містерній височенній перуці, присипаній пудром, з мушкою під оком, з владним важким підборіддям, з достатньо оголеними плечима, що виступали з під парчевої сукні та з піни мережив як обточена могутня брила.

Обходячи родинну галерію, батько розповідав Олелькові сумлінно і з усіми подробицями про кожного предка і прашура, не втаював захоплення щодо

одних і презирства та суворого осуду інших. Єлисавета Олексіївна у свій час була славнозвісною. Вона любила мандрувати по Божому світі і, вибравшись до Петербургу, везла з собою величезний обоз, власного священника з дяками, бандуристів. Та там їй не пощастило, бо матінка-цариця, тезко прашурки Єлисавети Рославець, імператориця Єлисавет Петрівна спалахнула заздросами зприводу залицянь її прехорошого друга Олекси Розума до прабабки Єлисавети Олексіївни та, незважаючи на свою загалом добрячу вдачу, заборонила їй раз назавжди перебувати в столиці і з'являтися в Петербурзі.

Але Єлисавета Олексіївна бувала і в Варшаві і в Дрезні і в Парижі, куди прибула з неменшим обозом ніж у Петербург, разом з незліченим почтом слуг і покоївок, навіть з загоном комонних козаків, тільки без співаків і бандуристів, яких від неї звабив той самий чепурун Розум до своєї власної капелли.

Під глибоку старість, прабабка, нюхаючи з табакерки, розповідала, що на одному балі-маскараді у Версалі на неї звернув увагу сам всесвітній бабодур, король-коханок Людовик XV і наполягав, щоб вона прийшла на побачення з ним у Павільйон Оленів. Але не тільки інтриги маркізи Помпадурки, що заздрила українській красуні, але деякі інші міркування спонукали її не скористатись з любовців короля-джигуна. Вона чомусь швиденько виїхала з Парижа до Відня, але й там не забарилась, бо за богобоязливої імператориці Марії Тереси та її синаша Йосифа обичаї в столиці Габсбургів не були такі вільні як деінде. Скільки було правди в тому, а скільки звичайного хизування — не відомо, проте після всіх цих подорожей і пригод в Петербурзі та Парижі [включно з якимсь нещасливим коханням], прабабка Єлисавети Олексіївна зреклася високого світу і сиділа до кінця життя серед лісів-борів на Стародубщині у ще більшому гаразді і добрі, ніж її тезко — імператориця

Єлисавет у північній Пальмірі. По ній залишилось одних суконь понад тисячу.

Проте, казав Олельків батько, прабабка не була прикрої, самодурної вдачі, хоч норову була крутого і нераз лупцювала пантофлем свого чоловіка, за вдачею сумирного та покірного. Кріпаків своїх вона не пригноблювала, з сусідами і підсусідками жила по Божому, хоч вони говорили, що це козир-баба, яку чорт на махових вилах приніс і краще її не займати.

Коли вона одного разу їхала на богомілья в Київ, на неї напали розбишаки і вона всіх їх постріляла з двох пістолетів та власноруч стримала шістерню коней з каретою, які понесли у глибокий яр, де всім був би кінець. Прабабка Єлисавета Олексіївна полюблювала грати в карти, у фараона чи в ланскне, і раз, за одну ніч програла три села разом з кріпаками та залишила після себе чимало боргів.

Олелько не любив цієї пращурки, вдивляючись в її портрет. Це було втілення Вісімнадцятого сторіччя з його безоглядністю, сибаритством, жагою жити будь-якою ціною і при цьому коштом інших. В очах Єлисавети Олексіївни була невгаваюча жага наживи, розкошування і гулянок. Вона розтринькала не тільки своє багатство, загарбане невідь-ким і від кого, але все добро і красу попереднього, лицарського сторіччя, яке понад усе цінувало суспільну справу. Вісімнадцяте сторіччя, не зважаючи на Єлисавету Олексіївну, яка врешті врешт була тільки жінкою, для нас, думав Олелько, було тільки суспільним капітулянством, зрадою всього того, за що боролись і вмирали сучасники Богдана Хмельницького.

Згадати б лише сотничиху Завісну, що висадила фортецю Бушу і сама згинула, аби не дати козацьку твердиню на поталу шляхті. Згадати б отих триста козаків-лицарів, під Берестечком, що мов спартанці Леоніда в Термопілях, загинули всі до ноги, а не здалися на ласку ворогів і не зрадили вітчизни. Це були

справжні герої і лицарі, це були люди 17-го сторіччя; куди до них ледарям і гульвісам Гетьманщини 18-го віку.

Ось, наприклад, ще один прапрадід, увічнений в портреті в овальних рамах, нині полушеному та потемнілому, Федір Іванович Забрідний-Рославець, у 60-70-х роках 18-го сторіччя бунчуковий товариш, а згодом стародубський суддя. Це був добродій в кармазиновому жупані і атласному кунтуші, містерно гаптованому золотом. Подобу його невідомий митець віддав щиро, без прикрас. У добродія-судді було опасисте бурячане обличчя, вибалушені зікри, густий чорний вус та подвійне підборіддя. Батько говорив Олелькові, що за всіма дослідженнями родинної старовини, він переконався, що цей Забрідний-Рославець був першорядна свиня, просто кажучи, сучий син, яких так багато було в тодішній Гетьманщині. Царський вірний слуга і підлизник, він був сутягою та грубіяном, мав гарем з десятками наложниць-кріпачок, та й вольних козачок, не гребував грабунками на битому шляху, наїздами на безборонних сусідів, лупленням шкури з підданих. Як суддя, завжди був на стороні багатіїв, які віддячувались йому солоними хабарями, а до того вславився разом з Ханенком, Маркевичем та іншими мочимордами своїм запеклим картярством та «діонізіяками». Адже в своєму щоденнику Маркевич, та й Ханенко частенько згадують свого побратима: «Грالیсьмо в карти з ЙМ Рославецем та зело попіяхом після цього». Завдяки трьом подружжям Забрідний-Рославець придбав ключі маєстностей на Сумщині і Полтавщині та на Правобережжі, спекуляціями загорнув чимало земельки на Подеснянщині. Не багато з того залишилося для спадкоємців, бо як кажуть: «так пішло, як прийшло». Закінчив своє життя стародубський суддя нікчемно, так як і жив: його вбили, а краще сказати розшарпали на шматки, власні збунтовані кріпаки, відплачуючи за всі його кривди і зlodійства.

Ці портрети — Єлисавети Олексіївни, Забрідного та інших представників безжурного сторіччя з перших днів дитинства діяли на Олелька як опирі. Він завмирав, лишаючись з ними на самоті і йому здавалось, що вони водять за ним своїми хижими очима або притьмом, не глядючи пробігав повз них.

Але були, однак, портрети, від яких не ставало моторошно. Навпаки, біля них можна було вистоювати і вдивлятися в них, щоб збагнути, в чому була сила і в чому рокованість зображених на них людей.

Портрет Данила Рославця, сотника переяславського, Василь Михайлович ще замолоду віднайшов серед старого мотлоху у Воздвиженському монастирі та заївдарма купив від ченців, хоч це був портрет одного з забутих ктиторів і борців за предківську віру. Безіменний майстер, що малював «парсуну», прикрасив її вгорі щитиком, на блакитному полі якого плив Лебідь — родовий герб Рославців, і це дало змогу Василю Михайловичу розшукати, хто був цей на перший погляд покірний і богобоязливий ктитор Воздвиженського монастиря, що склавши долоні, сумирно благав Всевишнього прощення своїх земних гріхів і провин. Але насправді, коли подивитись, був це муж, який знав чого хотів, незламний воїн-лицар, який не позичав нескореної сили духа і переконання у своїй правоті. Про нього не складано пісень і дум, як про Морозенка або Нечая, але був таки Данило Рославець одним із паладинів Богдана Хмельницького, чоло якого опалювали гармати та самопали під Жовтими Водами та Корсунем, осяював виблиск шабель під Пилявцями і Зборовом. Не посоромив він честі козацької, полягши мабуть під Берестечком або Охматовим. Славний був — як свідчать реляції сучасників, — тим, що зрікся привілеїв шляхетських і зразу ж, спочатку як посполитий козак, станув у лавах всенародньої революції 1648 року, щоб мечем прокладати шлях до утвердження Республіки Козакоукра-

їнської. Виявляв твердість і міць щодо ворогів, розум і невгнутість щодо зрадливих союзників, разом із найзнаменітшими мужами свого часу, вірно служив своєму народові, що як Прометей зривав кайдани неволі і в загравах битв ставав європейською нацією.

Олелька займав ще один із його пращурів. Його портрет висів у бібліотеці, між ятяганами і пістолями, мальований начебто самим Давідом. Це був молодий денді з видовженим обличчям, з недбайливо пов'язаним краватом, з патлами чорнющих кучерів, що спадали на вуха. Проте й називано тоді таку зачіску «собачими вухами». Можна було б цього прапрадіда назвати красунем. В його допитливих очах жеврів розум, бистрість осуду, біля уст лягла глузлива риска. Це був Петро Рославець, на сьомому році життя записаний сержантом гвардії Ізмайлівського полку, який, вже згодом як юнак звернув на себе увагу імператориці Катерини. Це могла б бути блискуча кар'єра; товариші гвардійці вже поздоровляли його як нового фаворита Семіраміди Півночі. Але Петрусь, не чекаючи дальшого розвитку подій, тієї ж ночі залишив Петербург у цивільній одежі і більше ніколи не повертався на батьківщину. Подейкувано, що його бачили в Парижі, коли штурмовано Бастілію, а згодом частенько в яacobінському клубі. Існував переказ (так говорив Олельків батько), що Петрусь навіть вібрався комісаром Конвента в Одесу, щоб там садити «дерево свободи». Але його начебто піймано підступом і запроторено в Сибір, де слід його замели суворі пурги. За іншим переказом, він подався до Америки.

Ще один портрет був Олелькові близький до серця. Це був прадід Яким Петрович Рославець, замішаний у справу декабристів 1825 року. Олелько любив Петра Рославця, його усміхнені очі з найдивнішим, юнацьким мерехтом, його звихрену чуприну, його лорнет у довгих, владних пальцях. Прадід Яким був інший: там либонь не було присяг на штилетах, не

було «дерева свободи», оте розросле і розлоге як каштан у садбі Рославців, оте тасмниче «дерево свободи», саджене якобінами-садівниками по всіх усюдах Європи.

Декабрист Яким Петрович був найближчий до всіх сучасних Рославців. З рам виглядало його снокійне, статочне, добродухе обличчя, яке либонь ажні-як не було страшне тиранам. Часто говорили, що Олельків батько Василь Михайлович дуже подібний до свого діда: саме тим, що він здебільшого мовчить так, як мовчить портрет Якіма Петровича. А проте було відомо, що він був вістовцем, який мчав через снігом заметені просторами Полтавщини, щоб стати в рядах збунтованого Чернігівського полку і йти з ним на Київ.

Але про це говорилося швидше пошенки; це були ще близькі часи. В батьковому кабінеті, у шафі з усілякими пам'ятками, подорожніми сувенірами, пожевклими листами і паперами, перев'язаними навхрест стрічками, між турецькими пістолями і кавказьким кинджалом, були кайдани, що дзвеніли колись на руках і ногах діда-декабриста, коли він карався в пустелях Нерчинська та Зерентуя.

І часто лежучи в своїй кімнаті, серед глупої ночі, поміж химерними юнацькими видіннями, Олелько передумував давнозабуті епопеї своїх волелюбних пращурів, доповнював уявою те, що не збереглося ні в хроніках, ні в розповідях. Це були присяги на стилетах, друзів Дантона і Демулена, що вмирали з гаслами «свободи, рівності і братерства», це був го-мін революційного Конвенту, що ладнав армії санкюлотів проти тиранів, це було тасмниче і свяшенне «дерево волі», що його садили одчайдушні садівники по всіх кінцях світу. Це були змовники, що виводили революційні полки на Сенатську площу, це були полум'яні юнаки — члени Товариства об'єднаних слов'ян, які вели свої бунтарські батальйони крізь грудневу хугу і заметіль до Чигирина, де «схолить сонце

свободи», щоб впасти під картачами тиранів або зависнути на шибениці...

... Капітан фрегату «Свята Євпраксія» прапрадід Олександр Федорович Рославець 2-ий, герой з-під Чесми і Хіосу посміхався з рам до Олелька у простінку бібліотеки. Промінь ковзався по позолочених рамах, по стемнілому від часу мальовилі невідомого мандрівника митця. Моряк виглядав із рам рожевеньким, жартівливим дідком, однією рукою взявшись за золочений ефес шпаги, а другою тримаючи трирога. Історія його найбільше хвилювала Олелька і про неї в архіві була обширна реляція, складена ним самим. Хто був цей Рославець 2-ий, яку таємницю взяв із собою в могилу? Під час кампанії 1801 року, у водах Середземного моря фрегат «Свята Євпраксія» попав у якусь, для Олелька ще досі зовсім не з'ясовану до кінця халепу. Олелькові бо ізза його недолітності не давали читати згадану реляцію. Одного разу, потайки дібравшись до рукопису, він встиг прочитати тільки перші рядки, що так вкарбувались у пам'яті: ...«В ім'я Отця і Сина і Святого Духа, Я, капітан 2-го рангу Олександр, син Федорів, Рославець 2-ий у відставці з правом ношення мундіра при шпазі, кавалер орденів Святия Анни 3-го і Юрія Переможця -4-го ступеня, будши при повній свідомості і розумі, складаю свідчення як наступас. Першого Марта Року Божого тисяча вісімсот першого флагманський корвет «Андрій Первозванний» і фрегати «Вовк», «Святий Пантелеймон» і «Свята Євпраксія» одержали наказ у пристані Бріндізі підійняти якорі та прямувати в напрямі зюд-зюд-вест...»

Однак батько Василь Михайлович ввічливо, але рішуче взяв у Олелька рукопис і лиш коротко пояснив, що для прапрадіда Олександра ця плавба з Бріндізі могла б закінчитися великою халепою, коли б не його природна притомність розуму та деяка хитрість, зрештою притаманна всім Рославцям.

Справа була в тому, що на фрегаті «Євпраксія» здійнявся бунт. Капітана Рославія 2-го та інших, які начебто не хотіли приєднатись до бунту моряки-бунтарі висадили в Санта Круз на Канарських островах, де вони були взяті під варту і відправлені до Петербургу. Відбувся суд, прапрадіда визнано невинним, хоч на ділі могло бути інакше. Після цього прапрадід подався у відставку, прожив цілком самотній аж до смерті в глухому сільці Базарі біля Овруча. Ця розповідь ніколи не задовольняла Олелька; він відчував, що реляція криє значно більше, але дібратись до неї було неможливо, бо шкатула, де її переховувано було замкнена на три ключі.

Проте дідок поглядав на Олелька добрим поглядом, неначе хотів сказати: «От бачиш, синку, яка то може бути історія...» В Рославичах бували люди з Базару, вже дуже старі, які ще добре пам'ятали капітана 2-го рангу, бо він жив таки довгенько. Називали його «братіку ти мій», бо у капітана була звичка до панів чи кріпаків звертатися такими словами «От коли б ти знав, братіку мій...» Тоді він мабуть шулив свої хитрущі оченята і Олелько мимоволі уявляв собі, як стоїть він на покладі з далековидом у руці, як матроси в пасмистих полотняних штанях кидаються до нього з кортиками і як вихоплює він з-за пояса пістолета та наказує першого з ряду бунтарів повісити на реї... І скриплять реї і напинаються вітрила і ше-зає «Свята Євпраксія» в імлі, іде в далекий, безконечний рейд і не вертається вже ніколи...

Колись, у дитинстві, всі ці портрети безмежно хвилювали Олелька. Але тепер вони швидко навівали йому смуток.

Все це давно минуло, існувало тільки умовно; ці всі відшумілі життя не залишали нічого. Олелько не відчував ніякого зв'язку з цими людьми- привидами і навіть міг би здивуватись, коли б хтось нагадав йому, що аджеж у ньому є якась частка цих давно неі-

снующих предків. Може навіть, за законом спадкового чергування, його життю судилося бути повторенням життя котрогось з тих мовчазних портретів, доброго чи лихого — не в тому справа. Ні, просто він ловив себе на думці, що стає якоюсь мірою чужим у цьому будинку.

Під полом вовтузилася мишва, осмілена тишею. І де вони були всі, жителі цього тихого дому? Чи не прагнув кожен з них, хто був у ньому, визволитися і собі від якоїсь приреченості? Гілля каштану зазірало крізь завіски. Будинок був дуже старий. Нашарування підвалин вели в далеку давнину, адже мулярі знаходили під час ремонтів цеглини, печатані ініціалами давно забутих предків, перших будівничих цього будинку. За кожного покоління Рославців він добудовувався і змінювався, розростаючись в нефоремну, громохку брилу.

А всежтаки це був химерний рід, не такий як усі. Ось і це сучасне, хочби і батькове покоління. Здавалось: тверезе, визволене з приреченості минулого. Не було тієї жаги, тих поривань, Але, навіщо йому, наприклад, дали оце чудернацьке ім'я — Олелько, яким може називалися пращури в 16-17 сторіччях? Або його сестрі ще дивовижніше ім'я — Гальшка, що віддавало також прадавніми лицарськими часами. Для батьків це либонь була романтична примха, але для нього — в школі, поміж людьми — привід до ніяковіння, адже в календарях не було таких імен, хіба що на надгробниках з давно відгомонілих століть.

Може це була примха матері — Ольги Антонівни, що твердо вірила в незнищальність традиції, у владу минулого не лиш над сучасним, але й прийдешнім, у містичний зв'язок всіх мертвих, живих і ненароджених, що власне творить націю, право, наперекір всіляким зайдам, бути господарями цієї древньої землі. Може це й було потрібне в ці поліття передгроззя. Рославці не були зайшли. Їх прапращури — утікачі

з Чорногори, після битви на Косовому полі, княжата і воєводи, ще в 14 сторіччі були nobілітовані польськими королями і твердо осіли на цій землі. Споконвіку сидять Рославці на Стародубівщині, на Глухівщині і Сіверщині, на Волині і від діда-прадіда — по кужелі під Переяславом і під Гадячем. Старовинний їх будинок під в'язами здавен у Києві, недалеко від Дітинця. Тепер навіть над Інгулом сидять Рославці. Колись, на початку минулого століття якийсь секундмайор Рославець з десяткою кріпаків вирішив вийти у Причорномор'я, а то в Таврію, на нові землі, але дійшов тільки до Інгульця, та, чи знітився, чи запив, але так і осів над тихою сагою і далі не подався.

Кебетний, залізний рід, а от талану немає. Замолоду великі сподівання, повно аспірацій, а дійдуть Рославці до зрілих літ — марнуються наче якийсь біс вступає в них, нівечить всі задуми. А тоді вривається льот, тоді тихшають, нишкнуть, буденіють і вже абияк доживають віку, десь там у борах Глухівщини, у розлогих садах над Убортю, там, де бистрина Інгулу і степові вітри, де балки над Сулою.

«Годі тіней, геть з пращурами», шепоче сам до себе Олелько і йде геть з бібліотеки, з цього володіння привидів. Мишва тихне. В амфіладі пустельних кімнат відлуння його кроків. З тієї синявої тиші, що пахне чебрецем і звіробоем, Олелько виходить на кружганок. Розпрозорюється передполудне.

Але ще роси висріблюють трави, квіти щолиш повертаються до сонця. За брамою, за шляхом, на *тому* дворі порикують воли. Десь у селі клекоче веселик і в'ється над гніздом.

Олелько сперся на сповите плющем поруччя кружганку і дивиться, що діється навкруги. На доріжці, біля волоського оріха Парфен, парубчак у вилялялому картузику, босий, тримає за узду огиря, чорного, аж лискучого з білою цяткою на чолі. Він зветься Мурат. А кружганком, натягаючи рукавиці, прохо-

дить тітка Лара. Вона стає в стрем'я, сідає в сідло по дамськи; вона в довжелезній чорній спідниці, білій блюзці і в чорному брилику на бакир, що сповитий сірjavим шарфом. Мабуть це їй до лица.

— Може поїдеш зі мною, Олельку, я їду в Прислинське, до твого батька...

— «Ні, — відповідає ліниво Олелько, — я їду на річку».

— Як хочеш, — тітка Лара прищулює насмішкуваті очі. Парфен задивився на неї. Тітка Лара справді виглядає лепсько, як на картинці в журналі. Кінь її нетерпляче починає перебирати ногами, басувати. Тітка Лара круто, на місці, обертає коня і зразу ж, ще під оріхом, так що гілля може здерти їй брилика, мчить до воріт. Собаки відводять її дружним гавкотом. Олелько ще дивиться хвилину їй вслід, як вона з конем щезає в куряві, а тоді йде в дім, сам не знаючи чого, нагору.

III.

З полуднем увесь будинок Рославців, а швидше вся садиба оживала. Вона була не лише населена, особливо влітку, досить густо, але й перенаселена. У флігелі жили приживали — немаєтні родичі господині — Ольги Антонівни, яких Олелько рідко бачив та й не мав потреби бачити. Жив також патріарх роду — батьків дядько, а Олельків дід — у других, Василь Дмитрович, дідуган-жартун і веселун, який за молоду служив у гвардії, вийшов у відставку з власної волі і вештався деякий час по різних країнах, за всіма ознаками, для власної розваги та жив понад стан. Вкінці всі його хутори і хутірці розвіялися з вітром і він по-

вернувся у свій останній закуток у Чернигівщині та, продавши його, вирішив оселитися у Олелькових батьків, бо не зносив самотності. Про нього розповідали найрозмаїтіші історії, головню за життя в Петербурзі, а потім за кордоном, з яких виходило, — якщо це все була правда, — що він був неабияким шалапутом, аматором фантастичних пригод та витівок. Але він нікому не заважав, а іноді допомагав доречними порадами.

Вершила всі справи в садибі Олелькова мати — Ольга Антонівна, що була суворої вдачі, мала на все власні погляди і осуди так що її потайки боялися. Вона ніколи нікому не дорікала, не читала нотацій, не повчала, але один її погляд з-під чорних брів і виблиск її власних очей, коли була в гніві, примушував кожного бліднути і паленіти та зразковою поведінкою і тихою покорою визнавати свою провину. Предок Ольги Антонівни був турецького чи болгарського походження, за родинними переказами, він з'явився на Україні як людина письменна, що володіла багатьма мовами і був у Чигирині при уряді гетьмана Богдана драгоманом, тобто перекладачем у всіх дипломатичних пересправах. Мабуть Олелькова мати вдалася у свого пращура: у неї було смагляве обличчя, чорна як крукове крило коса і над губами ледви пробивались чорні вусики. Василь Михайлович вивіз її із Кавказу, де її батько прокладав залізничі лінії, саме коли вона закінчила інститут шляхетних дівчат і збиралася до Петербургу на вищі курси. Але доля схотіла інакше. Її владна і стійка вдача примушувала всіх, в тому й лагідного та м'якого Василя Михайловича, але й увесь клан Рославців скорятися її волі і її рішенням, які остаточно завжди були доречні. Дивлячись, як вранці його мати стоїть на ганку садиби, струнка і незламна та озирає своє володіння, Олелько завжди уявляв її Артемідою, богинею ловів або козацькою дочкою, що мчить безкраїми степами

з шаблею в руці невгнутою і нескореною як криця. Такою вона й була.

Ще суворішою була Оксана Олексіївна, тітка Ольги Антонівни, про яку з малих літ Олелько чув недо-мовлені таємничі розповіді чи тільки натяки на них. Вона була зв'язана з революціонерами у свій час і просиділа чимало літ у Петропавлівській фортеці, а потім на засланні в Сибірі. Про це Олелько довідався не так давно. Це була огрядна жінка з гострим поглядом очей, до молодих лагідна, але із старшими різка. Правду сказавши, то й Олелько її боявся. Вона з ним рідко розмовляла, але якщо зустрічала на прогулянці в саду, то розпитувала про речі і справи зовсім далекі від тих, які, як думав Олелько, могли її займати. Вона приїхала до Рославичів на провесні і за всіма ознаками жила своїм власним життям. Її шановано, хоч дідусь Василь Дмитрович іноді зовсім незлобливо шуткував з її приводу, називаючи її Шарлотою Корде. Вона гнівалася, але не дуже.

У Олелька були три тітки — сестри Василя Михайловича.

Вони були співвласницями Рославичів та інших маєтностей, але, надавши Василю Михайловичу повну довіреність, на адміністрування цими маєтностями приїздили тільки на літо, перебуваючи або в Києві або деінде, за своєю вподобою. Дід Василь Дмитрович голубив їх і жартівливо наділив їх власними прізвиськами: тітка Катря називалась у нього Перепілкою; тітка Ганна — Фламінго; а тітка Лара — Половчанкою. Витівка Василя Дмитровича подекуди була влучною: тітка Катря — полохлива, смішлива з розкудійовдженим солом'ястим волоссям справді нагадувала перепілку в житі; тітка Ганна — хударлява і висока мов жердь, може й нагадувала фламінго, але швидше чаплю. А Лара, найгарніша і найтаємничіша з них усіх, може й була половчанкою. Одного разу Олелько побачив її зовсім інше обличчя, коли вона

пила воду із старої криниці. Вода шепотіла хрустально-зелена, а високий остерець і лепехи колихались неначе леза шабель, прозорі від місячного відсвіту. І коли тітка Лара, вщерть задумана поглянула на Оленька так, начебто його не бачила і не упритомнювала собі його присутність, Оленькові стало аж моторошно. Виличасте обличчя, зеленаво-бліде, очі чудернацьким відсвітом, глибокі і замислені, які називано у Рославичів візантійськими; за дня прудка, лілейнохистка або як вістря племіння на вітрі. І може справді дід Василь Дмитрович розгадав її: ця виличастість, ця дивна прірва очей, ця порвистість, нагадувала степ, шатра, дикий чвал.

Оленько бачив з вікна як із саду йшли і, сівши біля старого каштана, жваво розмовляли — дядько Петрусь, пан Крученюк і Мирослав Ірин, агроном з Галичини, що приїхав разом з машинами якоїсь нової системи, які купив батько, та мав пояснювати як вони працюють. Машини були виробництва заводу Скода в Чехії.

В Рославичах його любили, бо він був з народом ввічливий і не сторонив сільських гулів та вечорниць. Молотільня, що її Василь Михайлович виписав з Австрії, давно вже була налагоджена і все в ній перевірено та вивчено, однак Мирославі либонь не хотілося виїздити і він все ще барився серед Рославців, вподобавши собі і людей і їхні добрячі вдачі.

Він товаришував з Петром, братом Ольги Антонівни, студентом політехніки та з його колегою, жартівливим швидким до карт, полювання і всіляких вигадок, мабуть німецького походження Бріфом. За ним ходила слава і по садибі і по всій околиці як неабиякого чаклуна, чарівника. У нього й справді був хист до невинного гіпнотизування і веселого приворожування, казали навіть, що цей штукар вмів відгадувати чужі думки.

Проте Оленькові видавався більш таємничим і за-

гадковим доктор Крученюк, що, за всіма ознаками готувався в женихи до тітки Ганни. Він був лікарем, однак ніде не міг влаштуватися на довший час із-за як казали, «неблагонадійности». Мабуть і тепер він був на нелегальному положенні і за ним розпитувала поліція. Просмикнулися чутки, що в 905-у році він боровся на барикадах в Москві і в Одесі допомагав повстанцям з «Потьомкіна» та «Очакова». Це був кремезний поставний чолов'яга, чорнобородий, з великими очима.

До Олелька долітали скравки їхніх розмов і суперечок, до яких Олелько любив прислуховуватися, але цього разу йому не хотілося приєднатись до них. Йому забаглося поблукати по всьому домі, хоч вже мабуть була обідня пора і всі жителі помаленьку сходилися в їдальні.

Олелько ввійшов у її кімнату, останню на мезаніні. Каштан доставав до її вікна, кидав зелений тремт на долівку. Пахло й тут чебриком. Нічого не було в тій кімнаті, як у келії. На столі книжки і позеленіла, колись бронзова статуетка — її найшли в ріні, над рікою, хтось казав, що із скитських часів, але точнішого визначення ще треба було чекати. Олелько підійшов, чомусь навшпиньках, до стола і сів у крісло. Знизу вже гомоніли, вовтузились діти, дзеленькотів посуд. Олелько взяв зшиток і розгорнув навмання.

...Коли б тобі, натхненний флорентинче,
Флоярою та стати б в учтах світа,
Тоді б і вірш, не доторкнувшись вінців,
У згазі келихів згорів святенним квітом...

Олелько пізнав її руку. «Або переписане звідкись...» і читав далі:

Та ти, о, каверзо кольорів, Веронезе,
Виточував синяву хизь стилета,

Либонь на те, щоб на світюче лезо
Спливала кров гріховного сонета...

«Ні, сказав собі Олелько, це вона сама пише». Не хотілося читати далі, але в чому ж була справа?

І як лічило серцю вщерть палкому
Без каяття пішов у пекло страсне,
Щоб не меди утіх, а муки пломінь
Співати, звавши це облесно щастям...

Олелько позіхнув. До нього це не дійшло як музика, було надто вбгане в неслухняну рамку строфи. Без сумніву, це тітчині вірші. Він узяв другий зшиток. З низу його кликали, мабуть на снідання. Але йти не хотілось. Там був шум і гомін людно зібраного роду, все те саме й йому тут було краще: тихо-тихо аж стискалось серце. На вікні коливалась завіска, за завіскою була зелена злива каштана й скравки синяви, ще далі дзвеніли коси, клепає невгомний веселик. Серед цих стін було суворо, мов серед скель. Ось яка вона заточниця, половчанка. На долівці мечами схрещувались проміні. Олелько розгорнув зшиток:

«...Заснути. Заснути. Вмерти».

Починається як у «Гамлеті». Він недавно читав од нудьги «Гамлета». «Гамлет, принц данський». В суті речей нісенітниця, маячіння. «...Було як мчали в ковильну далечінь руді коні. Іржали коні, бо даль була степова, руда, вижарена, цілковите безпліддя і безводдя. Яка неймовірна візія: небо, оярене багром і такі ж спокійні, а все таки неспокійні хмари, що тільки зарожевілись по краях снігового корабля. Хмарки — кораблі, ні — лебеді, стадо диких лебедів. І сестра його — Либедь. Так, умерти, заснути, заснути — умерти, щоб пробудитись у скитських вихрах, над стугоніючим Дніпром-Бористеном, впасти, на ковильних хвилях линути до обрїїв, до залізних богатирів,

що стовпами стоять там, на рубежах. Й ось — усміхасться мені мних Тріадо. Він прибув з майстрами-будівничими Софії. Ой, Ладю ж мій Ладю...»

Олелько перегорнув ще сторінку. Боже, яка нісенітниця! Для чого це вона все пише? Це просто маячіння божевільного. Ніякого зв'язку, набір слів. Не може бути, щоб звідкись це переписувала. Просто — «спробувати пера і чорнила...» Тітуня Василиса Кашпарівна — як іноді сміялись. Йому хотілось реготатись, у нього було злорадне відчуття розгорнення чийсь таїни. Хоч і такої — панянської, смішної. «...все це було. Як мало людей, а ті, які навкола, це лиш повторяльність, тінь. Майбутнє це тільки квадратики і ромби краєвиду і слабенька лінія, що окреслює контури. Нічого, що нагадувало б людину, повну, прекрасну, смілу, нескорену. Анонімність юрби. Тільки маленька аднотація внизу: це людина. Й щоб вона повернулася, я вірю, я знаю, що вона — людина, повернеться в невблаганому циклі хуртовинних струсів, треба, щоб все відійшло. Все, до решти: скигління, гуманізм, так званий — очевидно, світова скорбота — теж так звана, всешляхетне братерство людей — яка облуда! Скинути зі скелі в провалля все це квиліюче, естетизуюче, гугнявіюче товариство обезчещення людини. Вернутись до скитів! Так, тільки до Скитів. Хай пропорять це до млостей тихе й лагідне небо жгутом безжальних блискавиць, розорють ці клумби, ці храмики, ці альтанки, де скніє людська думка. Смерчу! Урагану! Зливи! Продуднять, нехай продуднять орди, нехай зітруть все з лиця землі, нехай лишать попіл і іскри, тлінь і твань. Це вмирає світ, що вмів тільки «інтерпретувати». Це вмирає галайстра на її вежах до безглуздя витонченого раціоналізму. Дикий Скит — моя надія. Скит із очима, в яких смарагдово-люта мудрість повторного повстання з мертвих, язичного, Перунового. Хіба можна вірити в сюсюкання християнізуючих себе що

вечора тартюфіків? Бог — це сила землі. Це правда могутньої, напоєної негасними соками землі, землі, що кипить, нуртує ще скованою силою своїх б'ючок. Бог — це людина вільна, що з землі підвелась. Людина, що освідомила собі свою могутність тільки тоді, коли зріклася свого принизливого, галасливо-сопушного імені людини...»

Олелько передихнув, зволожив уста і перегорнув ще декілька сторінок. Вони були записані стрибавим письмом, іноді роздавалась на пів сторінки чорнильна, бризкаюча, зяюча пляма — начеб хтось ломав, гриз і мучив перо. Кидав і знов, на другій сторінці, що так надила своєю ціломудренною чистістю, починав читати на ново, вибираючи слова, із гамованого вихору думок. «Тітуня Василіса Кашпарівна», прошепотів Олелько, нікому й в голові, що вона тут виписує. «Може, просто, закохана...» Власне, про неї ніхто тут нічого не знав достоту, а найменше самий Олелько. Він не звертав на неї ніколи особливішої уваги. Вона приїхала з Києва, оселилась тут на горі, ходила купатись, їздила верхи, як і всі інші. Йому навіть і не схотілося б прив'язувати до неї особливої уваги, бо вона мала право як і всі інші звертати йому увагу, мимрити невеличкі догани і перебаранчати в його дозвіллі. Правда, вона цього не робила, може тільки тому, що не була така вже надто старша від нього й за це одне можна було б ставитись до неї більш поблажливо, просто — не завважати її, нехай собі біснується як хоче.

«...Я побачила його знов у юрбі, між богомільцями. Чому диявола рисують завжди химородним, почварним невігласом? Диявол — це досконалість, принаймні тоді, коли він схоплює душі. Якщо це тільки одно з його втілень, то я не дивуюсь ніяким відьмам, що признавались на тортурях до грішного зв'язку з ним, прекрасним дияволом. Дуже можливо, що вони, при всій своїй тодішній святій простоті, навіть боро-

лись з його невблаганою силою, але як жінки (бо жінка є ніщо інше як тільки квота жінка — який банал!) мусіли скоритись. Отже це обличчя це ніщо інше як чергова інкарнація. Ось такий собі юродивий, нехай, але як світяться його очі. Яке блідо-воскове його обличчя аскета і враз із тим який шалений той ізсерединний племін, що спалює його. Він спалює і інших...»

Так і є воно. Безумовно, що ця дівчина закохана. Мабуть ніщо не різнить її від інших жінок, аж до звичайного зову крови, що сильніший за все це інститутське маячення. Ця дівчина зовсім звичайна, вона навіть не талановита, бо її писання повне хаосу й позбавлене логічної стрункості, це ніщо інше як тільки один із різновидів жіночого мистецтва подобатись. Собі самій — насамперед, а потім іншим.

Олелько перегорнув ще одну сторінку, на якій був початок якогось недописаного вірша:

І він ув'яз — закляк злошасний демон,
В яру, між скелями, похмурий Гонти син...

Олелько почув на устах холод Мотриного цілунку. Син Гонти, очевидно, зависав кажаном, шестокрилим вампіром в альковній тиші над цими усіми збаламученими, причинними дівчатами.

— Олелько! — кликали його з низу — Олелько, куди ти запропастився?

Олелькові страшенно хотілось зробити якесь чортовиння: вилити на ці зшиточки чорнило або написати якусь нісенітницю і підписатись «Демоном» чи «Опирем», але він цього не зробив, кінець кінцем, це всежтаки не було надто чесно — ритися в чужих писаннях. Проте, слід було намотати на вус. Він тихесенько, навшпиньках, розчинив двері, що закрипіли і вийшов з цієї дівочої келії. На ступенях він зустрів тітку Ганну. Вона була непривітлива, зібгала густі брови, в довгій спідниці зовсім не була подібна на

Либонь на те, щоб на світюче лезо
Спливала кров гріховного сонета...

«Ні, сказав собі Олелько, це вона сама пише». Не хотілося читати далі, але в чому ж була справа?

І як лічило серцю вщерть палкому
Без каяття пішов у пекло страсне,
Щоб не меди утіх, а муки пломінь
Співати, звавши це облесно щастям...

Олелько позіхнув. До нього це не дійшло як музика, було надто вбгане в неслухняну рамку строфи. Без сумніву, це тітчині вірші. Він узяв другий зшиток. З низу його кликали, мабуть на снідання. Але йти не хотілось. Там був шум і гомін людно зібраного роду, все те саме й йому тут було краще: тихо-тихо аж стискалось серце. На вікні коливалась завіска, за завіскою була зелена злива каштана й скравки синяви, ще далі дзвеніли коси, клепає невгомонний веселик. Серед цих стін було суворо, мов серед скель. Ось яка вона заточниця, половчанка. На долівці мечами схрещувались проміні. Олелько розгорнув зшиток:

«...Заснути. Заснути. Вмерти».

Починається як у «Гамлеті». Він недавно читав од нудьги «Гамлета». «Гамлет, принц данський». В суті речей нісенітниця, маячіння. «...Було як мчали в ковильну далечінь руді коні. Іржали коні, бо даль була степова, руда, вижарена, цілковите безпліддя і безводдя. Яка неймовірна візія: небо, оярене багром і такі ж спокійні, а все таки неспокійні хмари, що тільки зарожевілись по краях снігового корабля. Хмарки — кораблі, ні — лебеді, стадо диких лебедів. І сестра його — Либедь. Так, умерти, заснути, заснути — умерти, щоб пробудитись у скитських вихрах, над стугоніючим Дніпром-Бористеном, впасти, на ковильних хвилях линути до обрії, до залізних богатирів,

що стовпами стоять там, на рубежах. Й ось — усміхасться мені мних Тріадо. Він прибув з майстрами-будівничими Софії. Ой, Ладо ж мій Ладо...»

Олелько перегорнув ще сторінку. Боже, яка нісенітниця. Для чого це вона все пише? Це просто маячіння божевільного. Ніякого зв'язку, набір слів. Не може бути, щоб звідкись це переписувала. Просто — «спробувать пера і чорнила...» Тітуня Василиса Кашпарівна — як іноді сміялись. Йому хотілось реготатись, у нього було злорадне відчуття розгорнення чиеїсь таїни. Хоч і такої — панянської, смішної. «...все це було. Як мало людей, а ті, які навкола, це лиш повторяльність, тінь. Майбутнє це тільки квадратики і ромби краєвиду і слабенька лінія, що окреслює контури. Нічого, що нагадувало б людину, повну, прекрасну, смілу, нескорену. Анонімність юрби. Тільки маленька аднотація внизу: це людина. Й щоб вона повернулась, я вірю, я знаю, що вона — людина, повернеться в невблаганому циклі хуртовинних струсів, треба, щоб все відійшло. Все, до решти: скигління, гуманізм, так званий — очевидно, світова скорбота — теж так звана, всешляхетне братерство людей — яка облуда! Скинути зі скелі в провалля все це квиліюче, естетизуюче, гугнявіюче товариство обезчещення людини. Вернутись до скитів! Так, тільки до Скитів. Хай пропорять це до млостей тихе й лагідне небо жгутом безжальних блискавиць, розорють ці клумби, ці храмики, ці альтанки, де скніє людська думка. Смерчу! Урагану! Зливи! Продуднять, нехай продуднять орди, нехай зітруть все з лиця землі, нехай лишать попіл і іскри, тлінь і твань. Це вмирає світ, що вмів тільки «інтерпретувати». Це вмирає галайстра на її вежах до безглуздя витонченого раціоналізму. Дикий Скит — моя надія. Скит із очима, в яких смарагдово-люта мудрість повторного повстання з мертвих, язичного, Перунового. Хіба можна вірити в сюсюкання християнізуючих себе що

фламінго, а на вчительку. «Олельку, де ти ходиш?» Вона підзорливо оглянула його з голови до п'ят. «Де ти був, чи не в наших кімнатах, що тобі там треба?» «Ні, я був на самій горі, з голубами...» Вона похитала головою. «Тітко Ганнусю, сказав як найневинніше Олелько, як ви гадаєте, звідки ця легенда про сина Гонти?» «Очевидна нісенітниця, — промовила тітка, — син Гонти мусів би мати принаймні, я знаю, сто, двісті літ... Просто це досить химерний засіб агітаторів...»

Олелько збіг у їдальню. «Де ти шаласься, Олелько?» — спитав дід, що сидів з заткненою за жілет серветою й за неprisутності батька, проводив цим людним столом. Мати, що сиділа на другому кінці стола, стурбована стежила за Олельком. А він знизав плечима: «Що я дитина, чи що?» — сів біля дядька Петра. Цей напевно нікому з пильнувальників не потурав. Він навіть підморгнув Олелькові, неначе знав не одну його таємницю.

IV

Рославичі — село на старому, ще катерининському, тракті, висадженому липами, дубами й тополями. Як переїхати Горинь, що в'ється між скельними крутими берегами, тракт пішов униз, у містечко Межиріччя, а тоді знов підгору, де на стрімких горбах височиться старовинна фортеця. Звідси, як повернути ліворуч, де три шляхи розходяться, де хрест, вмаяний вишиваним рушником, дорога в Гайдамацький яр, у ліси, а там вже й Рославичі.

Межиріччя розбіглося по левадах, посеред вишневих садочків білими міщанськими хатками. Тільки

в Старому місті, де собор, урядові будинки, крамниці, рундуки — шкварно, спекотно, прохолоді нема. Але, що ближче до ріки та до Замчища, вже починають цвисти рожеві садки, там і розстай шляхів і серед яворів, у холодку — коршма. Вона мурована, хазяйська, здавен-давна стоїть, мабуть і Залізник і Швачка і Гнат Голий тут гуляли. Біля коршми, під яворами, іноді завізно, а іноді порожньо; пара коненят біля возів хрумсають сіно. Люди, їдучи з ярмарку, завертають сюди, понакривають коней ряднами, а самі в коршму, до Рухима. Тут часом і пани спиняються, навіть ночують на горі в світлицях. Торік у горішній кімнаті застрілився якийсь поручник, а взимку просиджувала панна, що втікла з дому на неблагословенне вінчання. Навкруги люд мішанський, начебто тихий, але як найде на нього лихе, то гірший чорта, лютує і плаче, пиячить і руйнує. Юридика йде на Замчище з камінюками і ножами, а іудеям хоч не показуйся із похнюплених хатинок та крамничок на вулицю. З різниками торік із мішанськими балагулами зчепилися, чимале побойовисько вчинили. Люд осьде бідний — не такий як по навколішніх селах та хуторах, тільки й землі що біля хати.

Але раду собі дають: кабанів б'ють, волів випасують, коні водять, аж у Галичину, в Австрію женуть і продають, тільки бідніші виходять на заробітки — на залізницю або в цукроварні. Залізниця від самого кордону проскочила сталлю рейок через лани і яри, а із залізницею і місто підійшло ближче; не ті вже надгоринські села, не те Межиріччя.

Становий пристав їхав у Рославичі на тряскому тарантасі; вийшов, кремезний та нахмурений, біля коршми. За ним і панотець із Нізкинич притрясся, у запиленому білому підряснику. Разом з дяком і собі зайшов у коршму. Там вже було гулко від народу. Акцизний чиновник, у картузі з кокардою, пухненький, рожевенький, пив чай при столі, а навкруги ньо-

го орендари, їхавши на ярмарок, та всілякі принагідні гості.

Гомоніли, звичайно, про пожежі. Одна по одній спалахували ці пожежі, згодом потахали, але всеодно весняне голубе повітря заволікає погар та шаленіє чорне попелиння. Становий і сам по дорозі бачив шкоду — обгорілі клуні, спопелілі загайники, обпалені скирди.

Скинувши урядового білого кашкета з червоною биндою становий витирає спітніле чоло, хоч дебелий та випасений, але зморився й він.

— Анисової, панотче, вашої улюбленої?

— Та я й слив'янкою не погордую, — розмріюється нізкиниський панотець, — у Рухима то й тернівка і запіканочка знайдеться. А от що народ збивається з пуття, ваше благороддя, то достеменний факт. Залізниця ота близько та ще й через кордон всіляка голота — шалається...

— А на буряках хіба мало бешкетників? — вкидає акцизний.

Рухим із поклонами, унижено, увіхається біля гостей. Вже й білою партовиною накрито дубовий стіл, вже несуть усе, чим не гребус становий, а коршма не бідненька, вміє догодити і їстивним. Дячок сидить благовидий — із семінаристів, огладжений, панотцева — права рука, а об'їздити парафію треба не один день. Погориння — околиця іменита, заможна, це не поліська велика глуша, народ тут привередливий, проміткий, кебетний.

— Раніше було тільки в Почаїв, а то й у Київ на богомілля йдуть, — мовить дяк, — а тепер дороги їм у широкий світ, мовляв, не застій. Куди хочеш іди — Одеса, Херсон, а то й у Варшаву мандрують, адже ще одну лінію через Берестя прокладають...

Випив панотець анисової чарку, кажучи до станового «будьмо», закусив горинським щупаком, чекає поки з іскрястої карафи знов почастують черговою, і посмутнів.

— Раніше з Лаври прийдуть, то кипарисове дерево приносять та святі образки, а нині подуріли, казна що. Антихристові листки, прокламації, аби лише народ підбехтувати на лихе...

— Провокатори, — щидить становий, — ця сволота народ мутить...

Панотець аж зітхнув, очиці стали червоні, сльозливі, випили вже вчетверте, бороду взяв у жменю і випускає, повагом, як сивого голуба.

— Ось як ескадрон драгунів із Звягеля прийде, то буде їм усім капець, — озвався один із рославицьких посесорів, пан Кузьминський. Він огорілий в сонці, заклопотаний, захеканий, у білому картузику, з сірою борідкою, сам із убогіших волинських панків, своєї землі нема, то поміщицьку орендує, а вдома шестеро дітей, нелегка справа.

— Саме лучче різки, — проказує акцизний і хіоче аж заходиться, — наш народ тільки різок боїться, як ушпарять одному-другому, то схаменуться...

— Козаки, от це справжнє діло, — докидає другий посесор, — сотню прислали б козаків та нагайками-нагайками чортових дітей...

— То й ви у Рославичі, панотче?

Панотець зітхає.

— Небожественні люди у тих Рославичах. Тільки на хрестинах чи на весіллях та на інших торжествах бачу їх, ваших рославицьких. Не принадиш їх у церкву. Та що ж, прости Господи, які пани, такі й мужики. Дивляться на панів і собі приклад беруть...

Становий зукоса, беручись за чарку, поглядає на Кузьминського:

— А як там, до речі, ці рославицькі пани?..

— Химерні пани, плохі пани, — мовить посесор Соколович, — щодо вdachі, обходження, то не скажеш що погані, люди приємні, але просто кажучи, легковажні...

— Скажіть, добродію, — озивається Кузьмінський, — без клепки в голові...

— Там у них з'їзд, чи що? Поцікавився становий.

— Та у них завжди з'їзд, ваше благороддя. Коней нічим годувати, як то кажуть, а гості не переводяться. Повний дім людей. Василь Михайлович — людина добра, але хазяїн нікудишній, це всім відомо. Ось і пан Солодович знає і батюшка знають...

— А земля ж яка хороша, а угіддя які! — Ясніє пан Солодович, — там у Рославичах жити не вмирати, ваше преподобіє. Коли б мені такий масточок, то — го-го-го...

— Да, — посміхається акцизний, — Рославці ваші не хазяйновиті, те ми знаємо. Чудасії, химери, бачите, всесвітні у них на думці, а самі по вуха в боргах. Зрештою всі вони, тутешні ваші вельмишановні в боргах. Господарювати їм так потрібно, як мені танцювати. На таке господарювання мене не намовите...

Ніхто його й не намовляв. Думали про одне: погорів пан Тарковський і Олізарові спалили цукроварню і графині Браницької посесори погоріли.

— У графа Плятера, в Янінах кінський завод підпалили, чортові діти, все сіно до чиста згоріло... Коні почманіли...

— Та й нам не буде легше, — підводиться панотець, — коли й драгунів пришлють, то й нам все потопчуть, спасуть...

Ох-ох, гріхи наші тяжкі, пора-пора батюшці і він перехреститься, дякуючи за трапезу, натягас свого солом'яного брилика, встає із-за столу і йде з дяком на подвір'я, до візка, запряженого мишастими лінівими кониками. Вони відмахуються хвостами від докучливих гедзів. Погонич лясне батогом і покотиться візок, щоб на вечір поспіти.

Пора й становому і він потрясется на своєму запиленому тарантасі по скаменілій груді, а за ним вершники-стражники з шаблями-шпичками. І думи либонь у всіх однакові: що ж це за планида найшла

на той народ, що стільки турбот із за нього?

— І хто теє все робить? — Дивляться начальству вслід і посесори і коршмар Рухим і посоловілі подорожні, хто це таке безчасся вчиняє?...

— Син Гонти, — єхидно посміхається акцизний чиновник і натягає й собі кашкета, — не чули хіба?

Старий тракт аж гуде, такий кований, лунний. Тарантас станового вже торохтить біля каплички, як братись вгору, а панотців візок поспішає за ним, та не здожене. І селянські вози скриплять, оминаючи бічівником візок станового і скидають прихапшем шапки, з пересердям стьобають коней.

Біля коршми вже почули, вже вибігають на шлях прихорошені мішаночки-дівчата, вже за горинським мостом дрібно-дрібнесенько вибивають підкови. Вже в білій куряві, за деревами, показалися жовті околиці на драгунських безкозирках, а драгуни, побачивши зальотних молодиць і дівоньок із Замчиша, підтягнулись, вирівнялись у сідлах і вдарили, аж затремтіло листя на придорожних яворах і липах:

...Та яка у нас велика
случилась біда,
молодая Марусина
сина вродила...

Гей-гей-гей сина вродила,
не скормила, не вспоїла,
в море кинула;

А у нашому селі та
в усі дзвони б'ють
Молодую Марусину
до тюрми ведуть...

Луна йде в долину від підсвистів, від підтьохкувань і коні баско виграють і видзвонюють шабельки і мерехтять на списах прапорці, а луна розходитьсья

далі, ген на тихі пасіки, одбивається об старезні клуні.

І аж до станового долине тая луна і він обернеться в тарантасі, скинеться гірчаних дум і посміхнеться — згадає і свої військові часи. А обабіч шляху, відбившись від придорожньої муравиці, підуть у далечінь ярі лани і сонячні проміння тихо пестять ще хистке колосся. А за полями засиніють бори, підуть аж під Звягель і навіть під старовинний Корець, а осьде огорнуть село Восьминоги, де на пагорбі біліє костел і вклиниться у селянські нивки володіння графині. Костел, як кажуть був ще димом Кривоноскових мушкетів опалений і хмуρο с̀трунчіють його вежі, споглядають вузькими вікнами на селянське море, де він лише — острівець. За Восьминогами Заславець, а там і графський парк і палац, що мріє за деревами. А Заславець селище величеньке, там навіть графинін паровий млин попхенькує стиха, боячись либонь порушити маєстат вельможного могуття. Біля млина завізно; походжають там, серед натовпу возів, тасмничі присипані мукою купці в плескатеньких шапочках, у довгополих сурдуках і пересиплюють з долоні в долоню золоте зерно та хитають головами і замислено-мудро зітхають.

Не обїде становий всього свого володіння за один день, а батюшка на своїх мишастих то й не гадати. З Межиріччя до Восьминог — дванадцять верстов, до Заславця ще п'ять, а тоді лісами понад рікою до Остріжця, а там ще вісім верстов до Волі Межиріцької і до Любитова, а тоді нарешті — Рославичі.

Та скільки б не їздив становий, він і так усього не знатиме, бо не вивідає. «Жиди знають усе» — думає він. Все вони знають, де борошно пішло в ціні вгору, а де впало, скільки платять у Старім Константинові, а скільки в Луцьку, а навіть у Львові в Австрії, чи в Гданську на Прусах. Вони знають, що до пана Тарковського везуть нову молотільню, а у Харкові революціонери застрілили губернатора. Їм газет не треба,

бо вони все знають та тільки мовчать. Може знають вони що цього року після жнив буде війна і через те скуповують сіно ще на сінокосах і сіно піде вгору. От знають усе лихварі, але не скажуть. Не скаже ні коршмар Рухим, ні ліферант Янкель, який в Восьминогах має свою крамничку з газом та оселедцями, а у якого три новобранці ночували і він їх вивів за кордон. Адже за молоду сам з контрабандою ходив у Львів і в Перемишль. Янкель нічого не боїться, бо у нього син в Америці і може ті рекрути, що втекли, також перепливуть море і переберуться в Америку і там десь стринуть Янкелевого сина.

А от все знають ті євреї, думає становий, але одного не знають, яка тепер думка у мужиків, така як споконвіку, чи інша. Не скаже того ні Янкель, ні Рухим та навіть сам їхній цадик бердичівський не вгадає, бо думка мужицька — чорна як земля і нікому невідома. А до того ще й звихрена вихрами, що ввертають все шкерберть, що висотують душу так, щоб стала сповнена незбагненними, небувалими прагненнями.

Землі мало, от що. Не стає землі для всіх, от де біда. І становий від усіх своїх роздумів важких, скидає картуза та витирає чоло, знесилене думами, які або виринаються як весняний промінь і лагодять хоч кого, або заволікають обрії наче чорнючі хмари.

І трясеться становий у своїому тарантасі, стискаючи шаблюку і трясуться за ним стражники, втомлені від довжелезної дороги. Вони знають ще менше, ніж становий. Знають лиш ці купці біля графиніного млина, що гергочуть між собою, присипані мукою, і хитають головами, пересипаючи, немов іграючись, жито-пшеницю в долонях.

Сонце заходить за старовинною фортецею, за графиніним білим, а тепер порожевілим костелом, що вже стільки століть стоїть і когось то стереже, але чи встереже?

Ідуть отари з громадського пасовиська і Сак — височенний чабан, лясає довгою пугою, здорово ж лясає, аж відлуння йде далеко і до межиріцької фортеці і до костела у Восьминогах. А у Сака обличчя безвусе і бліде як у схимника; про що думає він? Чи про те, що чабанський вік короткий? Чи про те може, що буде він одного дня посеред сонячного майдану стояти перед гомінкою, схвильованою юрбою, яка настановить його своїм отаманом?

V

Було Юрія. Звичайно, тоді заєць ще не сховається в житах, а тепер вони й двох зайців сховали б. Рання була весна цього року, сади ще недавно — в паморозі, а тепер — зацвили так раптом і так рясно. В домі лаштувалися їхати на поля. У тому дворі й перед ворітьми на колодках сиділи люди, десь з'явився Яшко — матрос, що не був уже вдома три роки й хизувався між юрбою парубків, носив гармонію-трьохрядку з якимись довжелезними стьошками, а дівчата, по три по чотири, взявшись попід руки, проходили по тракті, від самої шоси аж до панських воріт, зазивно рум'яні й співучі. Деякі заходили у цей двір та сповнювали його піснею так дзвінко, що аж ляшало потойбіч дому та котилось, тахло гушавиною старого саду.

...Й-ой-за гайом зелененьким,
кру-у-у-тими горами, а-а-а-ми-ги-ги,
там стояли гуртоправці,
своїми гурта-а-ами...

Пани нічого не говорили на це співання, навпаки,

любили його й це гуляння чорнооких та високих дівчат в колірово-пишних, синьо-червоно-зелених юпках, що мели аж пісок, яким понасипано стежки, дзвеніло стоголосо по головній алеї й перед самим ганком спиналось, завмерши на найвищій ноті. Там стояли й літні чоловіки й молодіці, а Оксана Олексіївна, двосідна тітка Олелькового батька, жінка строгого виду, недавно повернувшись з Іркутського заслання, гуторила з ними, круто підобгавши й схрестивши на грудях суворі руки. Вона звичайно, була одягнена в сіру спідницю й таку ж кохту, була схожа — за Олельковим звичаєм прирівнювання — на індичку, рум'яна, з обвислим підборіддям, завжди невдоволена і глузуюча. Здається, з усіх родичів, вона найбільш прихильна була до брата Василя Михайловича у четвертих, доктора Крученюка, що носив довжезну чорну бороду й десь колись теж сидів у кріпості за революційні справи.

Олелько стояв у вікні гостинної й дивився на це святкове нуртування юрби. Був цікавий і Яшко-матрос з лентами, що вились хвацько на заломленій безкозирці з золотими літерами: « М с т и с л а в », огорілий, нахабний і красивий, займали око й тихі дядьки в свитках і скрипучих чоботях, деякі бородачі, з навислими бровами, широкоплечі, билинні богатири. Дівчата із Рославич були одна до одної, особливо — співочі; Наталка насамперед з її павиною ходюю, з довгими віями, що ними притінювала несміливо очі, але й голос у неї був — золота падь. Інші, подруженьки, й русява Ганка й рум'яна Христина й смаглява Василина так і знали, що на них всі дивляться, дівчата — сам квіт. Пройшла й Мотря, накинувши на худі плечі нову, квітчасту хустку, проходжувалась сама.

— Олелько, сказав з дверей батько, візьми рушницю, пройдемось...

Підлітали жайвори, взметувались аж попід рідкі

вітрильця хмарин і падали в царину. Луги золотіли лататтям. Стояв навський Великдень, синьодзвонний, хрустальний, відчинивши неба в усі простори.

Собаки — Мінка й Заграй, перескочивши рівчака за тим двором, дзявчали в траві. Олелько оглянувся. На узвишші, в почоті тополів стояла садиба. Високо димились димарі за кронами дерев. Аж перламутровий стояв сад. Юрба, гомоніючи, зосталась біля воріт — веселчата пляма.

— Тут треба було б мостика зробити, сказав Олелько. В рівчаку-струмку рвучко бігла вода, тягнучи за собою водорості, лілеї. Дно було піскове, денеде аж червоне.

— Та треба було б, — зітхнув батько; багато чого треба було б...

Василь Михайлович ішов перед Олельком, високий і дещо сутулий, з шиєю вже торкненою огаром весняних піль. Олелькові чомусь стиснулось серце. Мабуть, з усіх він найбільше любив таки батька. Він ще тепер був такий міцний, що без труду розгинав підкови. Олелько ніколи не буде мати такої сили, його батько був, мабуть, останнім з богатирського роду Олельковичів, з тих, що ходили на ведмедів сам-один, що може, мовчки, братнім шерегом, шикувались вдарити на литвина чи турка в битві. Олелькові було найліпше з батьком, хоч вони ніколи не розмовляли з собою багато. Чи тепер, ідучи під цим весняним небом, чи тоді як Олелько був зовсім ще малий і вдряпувався батькові на коліна й розглядав з ним преїскуранти чи «Дон Кіхота» з ілюстраціями Доре. Все, що батькове: і кабінет із запахом тютюну і шкури, й простріляна вже літами дубельтівка і високі чоботи, що в них не страшно було бродити й по болоті, все це було наймиліше. Й любив Олелько батьків погляд сірих і спокійних очей і його глухий голос і майже безгучний сміх.

— Тату, — сказав Олелько, — коли ми поїдемо на велике полювання?...

— Поїдемо, обернувся батько й зсунув кашкета на потилицю; от все нема часу, ніяк не виб'юся з того всього... А ти не промочиш ніг?

Вони йшли травною, по луку, луг був пружкий, торф'яний, аж вгинався. Ставало, справді, мокріше, що далі ід лісу.

— Нічого, я вважатиму, тату...

І Олелькові стало неймовірно шкода батька, що він такий заклопотаний і зрештою — безрадний. Назовні все було наче й в гаразді, але насправді — недовладне. Назовні — був екіпаж, що під'їздив новий і блискучий під ганок, з тільки що вимитими біля колодязя колесами, назовні й батраки приходили що суботи під вікно економа отримувати заплату, але, в суті речі, треба було скрізь ремонту, затікали стріхи і скошувались баркани й всюди було повно розмови про векселі, строки, податки. Рославичі були як і споконвіку, тут народився Олелько й Олельків батько і батьків батько і село було нерушиме, а проте інше, зовсім — зовсім не таке як було. Й знов Олелькові стало шкода батька, цього сильного і самотнього чоловіка, що на його плечах усе і стільки людей в домі й всі безжурні, аж до ганебности безжурні, а тільки батько його думає за всіх, бо мусить думати.

Василь Михайлович обернувся й поглянув на Олелька й прояснів, обняв його впіл, бо Олелько вже от-от доходив батькового росту.

— Батьку, — раптом сказав Олелько, ким ти хотів бути, коли був юнаком?

— Знаєш ким, — засміявся батько, може згадавши себе юним моряком. Я ніколи не бачив моря, я ніде не був, крім Полтави й Києва, але мені поночі й вдень марились секстанти; перша книжка, яка мене полонила, це був опис подорожі капітана Кука й навіть ще й тепер мені постійно сниться виплеск хвилі, якісь острови з пальмами, небо порване блискавками... Мене хотіли було віддати в Морський корпус, але потім це й друге й так зосталось...

— Шкода, промовив Олелько; ти був би добрим моряком, напевно...

Замість того батькові звалили на плечі оті Рославичі, це господарювання, якого батько ніколи не буде любити. «Старий Олелькович — отой був хазяїн, а молодий Василько — не той вже, старається, але не той, — говорили в окрузі, — він не придбає, ажні-як, дивись, щоб не розтратив...»

... Билися б хвилі прибою у пісковий берег, хиталися б пальми. Дужі матроси витягали б з прозорого, голубого моря на невідомий берег хисткі шлюпки. Вискакував би на берег статний капітан, притримуючи од солоного вітру трирога. Ступав би, усміхнений, на землю невідомої назви. Хрестив би її ім'ям завоївника, владаря хуртовин...

Навіщо було йому це ярмо векселів, земельних банків, гіпотек, преїскурантів з новими типами віялок і сепараторів, навіщо оця тучна, але жорстока земля — дідизна?

— Шкода, знов зітхнув Олелько, ти напевно відкрив би якусь нову землю, тату...

Василь Михайлович засміявся, перескочив на купину, серед вільшаника й раптом приклав рушницю до рамені коротким, певним рухом і випалив дублетом. Два птахи, дивно шумівши крильми, впали в воду. Заграй і Мінка, заюшено, радісно сповнили узлісся переразливим гавканням, ще вагались, чи кинуться їм у воду. «Піль, Заграй, піль...»

— Всі землі вже відкриті, синку, сказав батько, ми спізнались...

Чулись голоси. У болоті бродив і дядько Петро з лісником Вакулою. Разом і вийшли на грудок, в темний, вологий ліс. Дядько Петро був на полюванні ще зночі, був увесь забрьоханий, обвішаний вальдшнепами й качками; його собака — рябий сетер Рекс, вороже вишкірювався до батькових гончаків. Олелько любив і цього дядька Петра, він був кучерявий і веселий, завжди, як хлопчак, реготався розкотисто, здорово, десь він був студентом і з неймовірним хи-

стом умів робити наймістерніші штуки зі своїм електричним та хемічним причандаллям; у селі іноді вважали його за чаклуна: він проводив телефон з одного двора в другий, зробив електричну машину, візок, що їхав сам, а так — був співучий, танцюристий, жартобливий, схожий на грузина, не роду Рославців. Вакула ж — лісовик, у постолах, з торбою і старою одноруркою, але стрілець на славу.

— Невже продасте Коничівшину, Василю Михайловичу, — сказав він з докором; на бороді в нього були листочки вільхи; тут вчора були якісь...

Василь Михайлович винувато потупився.

— Не всю, Вакуло, не всю, може тільки ті частки, що за дубиною. Грошей треба, Вакуло, ніяк не викручусь.

Вакула похитав головою, що була важка від купи волосся, схожого на сіно. Й мовчали, постоявши, крутили цигарки й думали одне.

— Якби ти знав, Вакуло, — раптом глухо сказав батько — як я відмірював оце позавчора з землеміром ті частки, то сльоза аж навернулась. Ліс же який, який ліс, Вакуло, а от треба й нічого не вдієш, інакше з торбами підемо, всі підемо. Он і Тарковський продав ліс і Гуляницький...

— Гуляницький, — махнув презирливо рукою Вакула й навіть сплюнув — той вже давно вичистив. Ніодного деревця не залишив, все поїхало в Варшаву. Ех, пани, пани — подивився він зукоса на Василя Михайловича — вигибають пани, от що.

Й знов летіли бекаси, сірими, свистячими, розпластаними стрілами й Вакула й дядько Петро підняли невтомні рушниці й палили. Палив і Олелько. Забив навіть одного. Лісом пішла дружна луна, димок сідав на води.

VI

Бухкав бубон на горбку, біля шоси, з самого вечора. Музиками закінчувався Юрій. Цього року був він гомінкий та п'яний. Олелько з батьком і дядьком Петром підійшли до криниці, що в полі, під трьома вербами, коли вся юрба з садиби вже привалила туди. Була там і Олелькова мати, приїхавши з Гальшкою й тітками в бричці й пан Крученюк і всі, хто був в домі, крім, звичайно дідуся та Оксани Олексіївни. Музики й пани ходили межами, розорами, дорогою, понад житом, вівсами, пшеницею, роздобарювали, гуторили. Олелькова мати розпитувала кумів і кум, що прийшли аж ізза шоси про хрещеників і брала хрещеників на руки, інші обдивлялися екіпаж і нову упряжку, а так, зітхали всі, що може й сухе буде літо цього року, бо навський великдень вчасний. Були там гуртки старих і літніх і молодих, що між ними верховодив Яшко-матрос з гармонією й деякі, що в нових куртках та в чоботях прийшли на свято аж з залізничі. А тоді розстелено край нив, на бічнику білі партовини й тріскали одбивані пляшки з монополькою. Пили з чарки кругом й Олелько навіть був примушений випити й горілка пекла його довго, поки не закусив токмачем з горохом та картоплею. Гармонія гра-ла, а дівчата співали, аж лящало, роздавалось і в ярку, біля верб і йшло ген-ген у лани, над ланами до синіх лісів. Парубки і малеч качалася в житі, хоч і зганяли їх, а вони казали — краще ростиме. Білі хмари, грона акцій, плили високо над цариною й було хоч соняшно, та вітряно. Пани не були довго на полі, бричка з жінками проїхала глибокою колією в недавно заборонованій ріллі, візник Дементій, що чекав під вербами, встиг вже стати дрімотним від кумівських чарок й Олелько, сівши біля нього на кізла, взяв

у нього віжки. Народ ще довго гуляв на царинах, дівочі й бабські хустки біліли в присмерку на дорозі, а потім все стихло, погасло, ворота в сад зачинено й юрби подались в глибінь села, аж до шоси.

Олелько з почуттям незаспокоєнності, що зрештою частенько його опановувала, доволі швидко вийшов з ідальні, що палала високими вікнами. Ввечері, всі домашні були вкупі, не бракувало навіть тітки Лари, яка, звичайно, поверталася пізно з кінної прогулянки або з ліса, куди ходила завжди сама. Олелько вдивлявся, під час чаю в її насторожене й глузливе обличчя, але воно його не хвилювало. З тих її потайки прочитаних думок залишались в пам'яті скравки без зв'язку. «Теж — поетеса»... думав: її чорне волосся, гладко розчесане обабіч проділу аж світилось з'сinya. Дідусь качав кульки з хліба і покашлював. Коли його погляд спинявся на огрядно-суворій Оксані Олексіївні, його очі звужувались — перелякано, чи глузливо. Вони були братом і сестрою у третіх і себе не дуже долюблювали. Говорили про Віру Фігнер, яку Оксана Олексіївна знала, бо сиділа теж і в Петропавловці перед засланням і, — сьогодні це вже не було секретом — належала до котроїсь з груп «Землі й Волі», ще перед поділом її. Дідусь спробував зауважити, що було безглуздям віддавати таких жінок як Перовська і Фігнер до таких справ, яке бо змарноване життя й тим подібне. Оксана Олексіївна метала в нього холодний глум, навіть не бажала сперечатись. «А взагалі, все це пропаший час, — сказав прикро дідусь; ніхто їх не зрозуміє, ніхто їм не подякує, а найменше народ. Навпаки, кожний ще й подумає собі — добре, що не я...» «Тільки такі байдужі натури, — кинула ні до кого Оксана Олексіївна, — тільки люди б е з і д е й н і, можуть не зауважити подвигу цих жінок. Ніщо не пропадає. Пропадає тільки безхарактерність і безпринципність...» Вона стиснула уста й дивилась проти себе. Тітка Лара цікавилась життям у крі-

пості. Оксана Олексіївна відповідала коротко й неохоче. Мати шепотілася з іншими тітками, батько довбав вилкою в своїй тарілці, думаючи з певністю про щось інше. Дядько Петро слухав.

Безумовно, — думав Олелько, — вийшовши в сад, — це потрясаючо, це геройство, це подвиг, як каже Оксана Олексіївна. Млодецький, що стріляв в Лоріс-Мелікова. Халтурин, що проносить динаміт у царський палац, спить на подушках з динаміту. А Гриневецький — він мабуть не був багато старший від Олелька, Гриневецький, блідий, з рукою на бомбі, очима до очей з пораненим імператором. Чи міг би він — Олелько відважитись на таке? Безперечно, міг би. Може це зовсім не сила волі, а навпаки — гістерія безвольної людини, може це просто — одчай. Чи всі обов'язково повинні кидати бомби? Може, якийнебудь спокійний, тихий, трудолюбивий студент, що проводить весь свій час в лябораторії й серед книг, значно більше корисний для людства, ніж ці революціонери — подвижники? А може справжній подвиг зовсім інший — ось хочби такий як Теодосія Печерського чи того іншого схимника, що його недавно бачив в журнальній репродукції з картин котрогось майстра, серед лісу, між білими берізками, з потупленими очима, прояснено смиренного?..

Цей квітучий сад сповняв тепер його невимовним одчаєм, отим почуттям незакінченности, звенючої пороженчі. Сад шумів здивованим шепотом кленів, акацій, каштанів, жеврів отруйно-солодким, вщерть пристрасним запахом яблуневого квіття, мигтів увесь як свіччіння затоки, а серце Олелькове безпересталі стискалось. Він ще за-дня бачив у дзеркалі своє худе обличчя з такими кволо опущеними кутами уст, з хлоп'ячим підборіддям, що так не нагадувало ні кінських шелепів дядька Петра ні батькової огорілої в сонці міші. Була в цьому всьому нуда. Й ще може — тривога, така незбагненно- сильна, що Олелькові хотілося аж плакати.

Крізь гілля, коли зігнутись, аж здалеку, в другому кінці саду було видно палаючі вікна їдальні. За шо-сою бухкав бубон. Біля вогнища, коло куреня сидів дід Сила й стругав росохи, мабуть для підпирання дерев.

Оленько потайки думав, що там буде й Мотря, отулена в свою хустку, але її не було, хоч за шо-сою її напевно не могло бути, бо вона була ні панна ні мужичка й їй там було б ніяково. Може й її непокоїв той самий, що й Оленька одчай незбагненної ніким юности. Може й її до захлистуючого болю, як пожежа, дратував цей п'янючий сад.

— А як на війні, діду Сила, страшно? — Спитав Оленько.

Дід, на крепких ще в'язах, повернув до нього зогневілу щітину щелепи.

— Заплющив було очі — стріляю; це в самий первий вогонь було, а потом — привик, тільки шукаю, ки'б де притулитись, щоб той тебе не поцілив. Конешно, це як говориться — беглий оружейний агонь, а от як на штихи, то тут, ти, братец мій, не сховасься. Сорочки белиє одягли, значить, уже буде небез-премінно на штихи...

— Й приходилось колоти?

— Ще й як, не ти його, дак він тебе. Лізеть, значиться, на тебе, такий от кошлатий, а очища горять як у вовка, да ще й гинджала тримає в зубах, ну, а ти його — раз і пішов-пішов далі. З трупа, бувало й не вискочиш. Война, брат ти мій, це не шутки тобі.

Все це звичайно, могло бути цілковитою фантазією. Могло бути й таке, що на ніякій війні дід Сила ніколи не був. Його оченята світилися хитруше, але він на Оленька й не дивився. Він бубонів більше про себе звиклий до своєї самоти й бесідників йому не було потрібно, хіба що розкурити з ними цигарку. І говорив він солдацьким воляпюком більше для надання собі поваги, Оленько добре знав, що з Василем

Михайловичем, наприклад, і з усіма, кого хочби сповидно шанував, він говорив по людськи, без каліченя мови.

— Каугь, озвався він раптом; звод драгунів до нас їде.

— Не чув, відповів Олелько, вдивляючись в вогонь; або що?

— Панів стерегти, ось що — прищулився дід Сила; тепер і для панів скоро вийде маніхвест. А мо' вже вийшов. Дак от і драгуни сюди...

— Маніфест відносно чого?

Сила добував жаринку з вогню, взяв її в чорнющі долоні, перекидав у твердих, задубілих, дмухав, аж поки не потягло синім димом махорки. А тоді подивився на Олелька й очі його сміялися.

— Або я відаю, думасш? Маніхвест і годі. Був для мужиків, а тепер для панів вийде.

Він знечев'я поглянув на дерева. Їх верхів'я палахкотіли. Але це палало далеко, палало як блискавиця — швидко, раптово й злюще.

— Горить, Сила?

Дід Сила раптом зсутулився й швиденько забубонів:

... Лавриче, Лавриче, як твоя на залізних пательнях спеклася, як вона не шуміла, не стогнала і не боліла, так і ти, Лавриче-Лавриче, тепер своєї сили не розширяй, більше не гори і не шуми і по цей час і по мої слова...

— До кого це ви так, Сила? Хто це той Лаврич?..

— Добре горить, — не відповів, засміявся Сила, це Білосточчина горить, це в Вороні, мабуть, скирди Білостоцького горять...

Може ще ніхто крім них не зауважив цієї далекої пожежі, що там, за лісом буяла живлом. Дід Сила дивився на цю тиху заграву, ремигаючи оцітиненими щелепами. Стояв, подавшись наперед, в своїх рожевих од заграви полотняних штанах, навіть з пороже-

вілими вусами, немов опаленими на пожарищі, з цигаркою, прилиплим до нижньої губи.

А бубон за шосою, в селі, як нічого не бувало, бухкав. Мабуть тоненько виграла скрипка, (може це просто пишав комар, загублений в хащі саду) — Олелькові здалось, що чує скрипку. Невже ніхто не помічав цієї пожежі. Й дід Сила, зовсім не турбуючись нею, сів собі знов край куреня, на колодці й підкинув ломачця до вогню.

— От і на Юрія не одпочиває, — засміявся вів сам до себе.

— Хто не відпочиває, діду Сила?

— А Той, не знаєш?..

Він захихотів, а Олелько пішов темною алеєю в напрямку до старого дому.

Якщо дід Сила говорив «Той», то він мав на думці мабуть Його, Чорта. Проте це не означало, що він його боявся, чи не любив: до Чорта дід Сила ставився швидше поблажливо, жартома. Автім у Рославичах, та й в усій околиці чортovinня було вдосталь. І хоч ним могли іноді лякати неслухняну дітвору, то з рахманним чортovinням ніхто не ворогував. Кому ж бо могли шкодити *потерчата*, що скиглили в болоті; або *мавки*, що гойдалися на вербах чи пустували з *перелесником* у житі; *русалки*, що плескались у річці або в лісових озерах. Іноді зустрічався дідуган-лісовик, що хазяйновито вештався по своїх гаях або веселун-водяник, що барашкував біля млина, за греблюю? Цій чортovinній дрібноті прощали її химерні псоти. Навіть домовикові, що іноді жартома заплітав коням гриви і хвосту, не дорікали, бо що інше, ледарюючи вдень і вночі він мав до роботи.

Інша справа — чортovinня лихе, докучливе: всілякі відьми і відьмаки, опирі, вовкулаки, неприкаяні мерляки, перевертні... Вони водились у різних заклятих місцях, які оминав хто лише міг. Бож стогони, кінський тупіт і посвист арканів чули люди на Татарщині, де давно-давно колись татарва зганяла невольників....

VII.

Бухкання бубнів, що ще довго чулося Олелькові, коли він вже ішов на сон, у свою кімнату, і довго не міг заснути, то віддалялося, то наближалося. Село ще святкувало Юрія. Десь, мабуть за шосою, в подвір'ї багатія Лисюка, що мав три дочки, не вгавали музики. І, коли Олелько, з відкритими очима лежав і вслухувався в те далеке, ритмічне бухкотіння, в темряву ночі вривалась чиясь метушня, біганина, хорівід тіней. І як лише починалась химерна веремія снів або чуйна дрімота, її пробуркував все той самий невгавний бубон. Проте за мить все минало і Олелько знов западався в провалля та нарешті засинав. Невідомо як довго тривала ця пря із сновидіннями і явом серед вкрадливої, оксамитної теміні і відлуння гудів край села. Коли Олелько прокинувся, вже мабуть світало. Сад починав гомоніти птаством, листва тремтіла, пронизувана промінням, наче тонкими рапірами. Десь унизу, в покоях блідо блимали лямпі: ніч ще змагалась із днем. Внизу гуділи, розходились голоси; очевидячки в будинку вже давно не спали. Олелько збіг униз, його минали заспані ще покоївки, сходили спрокволу тітки, що також недавно прокинулися. У вітальні було глітно і гамірно. Посходилися майже всі, не було тільки Гальшки, Оксани Олексіївни. Дідусь навернувся згодом, пахкаючи люлькою, автім він завжди вставав ще перед півнями. Люди одягнені або одягнені нашвидкуруч, жінки у ранішніх шляфрокках, ходили, вирили, сиділи у фотелях, засотувались у дим цигарок, пили чай; самовар шумів на столі. У декого були в руках рушниці, за поясами навіть старовинні, музейні пістолі, багатьох з присутніх Олелько бачив уперше.

В центрі загальної уваги був пан Білостоцький, поляк-сусіда, власник Ворони і Рокитниці, вертлявий і в'юнкий, з короткими вусами, з підголеною по старовинному, сивіючою чуприною. Він був влєсливий до жінок, старий джигун, чепурун, завзятий кінник, назагал людина непогана, старомодня.

Кумедні видались Олелькові два його сини — панички: пан Стась, маніжний і висмоктаний, з більмом на оці, яке йому пошкодили під час поєдинку і пан Казік, трохи загикуватий, з блідим, порізаним шаблями обличчям. Обидва були вічні студенти, шалалися від Дорпату до Гайдельберга, вславилися як задирикувати дуелянти і мочиморди, вічні задираки, обидва як і батько завзяті конолюби. Кінний завод пана Білостоцького міг зрівнятися з плятерівським або й з графинею Браніцькою в Янінах. Коли Олелько був зовсім малим, пан Білостоцький подарував йому два коники — поні, які й досі ходять табуном, кучючі і злосливі, хоч вже старі.

Збентеженість пана Білостоцького, його нервування були зрозумілі: йому щолиш підпалено дві стодолі і стайні, виведено декілька кращих жеребців, шкоди накоєно чимало. Він і організував облаву на лиходіїв з загоном своїх посесорів та конюхів. По дорозі його загоник завернув і в Рославичі.

— Ото діждали ми, — розгорнув руки пан Білостоцький — батько, — з діда-прадіда ми тут, яких триста літ буде, чи не так, пане маршалку? (Це він так називав Олелькового батька, що був декілька років тому обраний маршалком шляхти свого повіту) — І хто гадав би, прошу вас, пане добродійку? Бачите, якого гостинця встругнули, що ні, пане маршалку? Чи я, скажіте, гнобив кого, зневолював, кривдив, ким нехтував, о Божі рани!..

— Татко забув про гайдамаччину, — криво посміхнувшись, сказав Стась Білостоцький, — встром-

ляючи в око монокля, — тоді теж не розбирали, добрий чи лихий пан, кривдив чи ні...

— Але ж бійся Бога, — театральню вигукнув старий Білостоцький, — де-де гайдамаччина! Наш народ статочний, розважливий, будь-які розбійницькі інстинкти йому чужі. Це мені знати, не тобі...

— Я також тієї думки, — сказав Олельків батько, мабуть із звичайної ввічливости, щоб не завогнювати суперечки, — що ці пожежі швидше можна приписати тим конокрадам, що тут з'являлися два роки тому. Мені не віриться, щоб ці підпали були ділом тутешнього люду...

З Білостоцьким були його посесори і підсусідки. Вони трималися оподалик, поводитися скромно, гречно пили чай із шклянок і водили очима за панами.

— Пане маршалку, і ви, пане ординате, — сказав посесор Солодович, сумирний підпанок, ревнючий католик, — нікого досі не спіймалисьмо, то ж будьмо справедливі, еге ж! Нікого не обвинувачуймо, не треба народ ворохобити... Одне тільки певне, що хтось за тим усім стоїть...

— Безумовно, — озвався Казік Білостоцький, — акція виглядає на добре зорганізовану... Хто стоїть за тим, не так вже важливо...

Василь Михайлович заклопотано повів поглядом по присутніх. Все це зборище, та й сама ідея Білостоцьких вчинити облаву на паліїв була йому, за всіма ознаками, неприємна.

— Я гадаю, панове, — сказав він стиха, — що дискусія на ці теми, хто відповідає за цю справу, нам в нічому не допоможе. Однак реагувати, звичайно треба. Я вже відрядив людей у Гончі-Броди, спробуймо обстежити янінський ліс та любитівську шосу аж до віядукту. Не ручу лише за успіх...

Від лямпи на низькому столі, яка змагалася із світанком, тіні людей у вітальні були велетенськими, довгорукими. Дядько Петро перешіптувався з тіткою

Ларою. Інші жінки сиділи мовчки, вбгавшись у канапи. Олелькова мати курила. Доктор Крученюк глумливо, з-під ока, спостерігав усю громаду. Найбільше говорив і метушився пан Білостоцький, якого частовано коньяком. Видно було, що він не стільки пригноблений своїм нещастям, як потайки навіть радий такому сполохові і нагоді хоч трохи похизуватися. Молоді Білостоцькі з марсовим виглядом походжали, брязкаючи острогами на жовтих чоботях, клацали закаблуками перед тітками, які, однак, споглядали на них мовчки, з ввічливим посміхом. Олелько підійшов до вікна: там стояли на припони осідлані коні, чмихали, гребли копитами, іржали, тягнулися до клумб, штовхалися між собою гладкими клубами. Олелько відчинив навстіж вікно. Це все, враз із Білостоцькими у вітальні, з їхніми острогами, пістолями і підголеними чубами, віддавало бутафорією провінційного театру.

Від коней ішла пара: вони нетерпляче били копитами; над клумбами сновигали білі метелики.

— Я ще раз скажу, — спинившись у дверях, сказав Василь Михайлович, у нього були добрі, короткозорі, стурбовані очі, — я ніколи не повірю, щоб ці всі підпали робили місцеві люди. У нашого українського селянина високо розвинене почуття справедливості. Будь з ним добрий, він тобі заплатить тим же. На пана-сусіду Білостоцького досі не було нарікань, я зауважив...

— Поділяю думку пана маршалка, — вигукнув посесор Солодович, — це все робота зайшлих людей...

— Якби там не було, — залунав голос Казіка Білостоцького — дуелянта, — свої чи не свої, але цю мерзотність треба виривати з корінням. Я татусеві давно казав, щоб сюди прислано драгунів. Або козаків. Так як робили в Курляндії і Лівонії. Вішати треба, тільки вішати! Тепер татко можуть оплакувати свій лібералізм. Що ж панове, на коня!

Панове юрбою вийшли на ганок. Конюхи поскидали шанки. Задзвеніли стремена. Закладано кінкети, скрипіли сідла, коні радісно заіржали. Молодший Білостоцький, що сидів на коні як жокей, підобгавши коліна, з моноклем в оці, хвацько перескочив з конем клумбу, підїхав під саме вікно і по кавалерськи подав гилочку бузка котрійсь із тіток. Потім пригинаючись під кронами дерев, під каштанами і акаціями, вся громада, наче військовий загін, почвалувала по алеї, задудніла по ній, вирвалась на шлях.

У вітальні всі, що досі мовчали, зразу ж заговорили.

— Яка нісенітна ескапада! — протираючи окуляри, сказав доктор Крученюк. Нікого вони не спіймають, солі на хвіст насиплять. — Не розумію навіщо ця комедія Василькові...

— Василько мусить виявити сусідську доброзичливість, лиш пахнула цигаркою Ольга Антонівна, — ось поїхав і Бріф, адже сам Василько не поїде. Треба мати почуття якогось такту, адже Білостоцькі були завжди джентельменами по відношенні до нас. Крім того — сьогодні їхня Ворона, а завтра може ми. При цілковитій безпорадності власть-їмущих треба самим нам оборонятись...

— Все дурниці! — вигукнув, входячи у їдальню лідусь Василь Дмитрович, панські жарти, їй Богу! Ескадрон драгунів або сотню козаків, от що треба...

— Не pomoже, любий гвардійцю — лідусю, — озвалась тітка Лара, — нині не сімнадцяте сторіччя з наїздами Конснопольських та Потоцьких, ані не дев'ятнадцяте, з Аракчєсвими. Гніву народного не чуєте, панове, як гремить? Вся ваша система, увесь цей лад, Ольго Антонівна, розвалиться кожної хвилини, бо увесь він струхлявів, прогнів до костей...

— Браво, тітко Ларо, браво, їй же Богу, молодець, — вигукнув доктор Крученюк, — дайте руку, ви збагнули духа сторіччя...

— Скажи їм, Ларусю, ще про розкованого Прометя, — засміялась тітка Катря, — а якщо він ще не розкувався, то ти його розкуєш...

Тітка Фламінго позіхнула і від хвилювання чи ранньої прохолоди щільніше загорнулась у вовняну хустку.

— А що ж ти проповідуєш, дорогенька, сповилась димом Ольга Антонівна, — нову жакерію, повстання Уота Тейлора, краківську різню вісімсот сорок шостого, чи просто гайдамаччину?..

Оленько вдивлявся з цікавістю в тітку Лару, що підвелась і собі огорталась хусткою.

— Нічого я не проповідую, я тільки хочу дії, — сказала вона, — ця дія є і буде. Це не справа в жакерії чи в краківській різні, це справа в загибелі старого світу і початку нового. Те, що гниє, підточене шашелями, мусить загинути, так як загинув Рим, вичерпалось середньовіччя, прикорочено абсолютизм королів...

— Ого-го! — зареготався доктор Крученюк, — женецькі брошури не читано намарне...

— Женецькі брошури мені не потрібні, — сухо сказала тітка Лара, — мені вистачать Петефі і Гайне... Але мені і їх не потрібно. Ви знаєте — і голос її став ніжний і надхненний, аж усі здригнулися, невідаючи чому, — мені вистачить як я слухаю вітру, як дивлюсь на розцвітання троянд, я слухаю як шепоче листя, як виплакує свої сльози потік... Я, серед зими, та знаю, що прийде провесінь і весна, я знаю, що оновиться все те, що невміруше. Я більше знаю ніж ви усі...

І вона огорнена в шаль швидко вийшла з вітальні.

— Причинна, — сказала Ольга Антонівна, — щось не в порядку з нею...

— Можливо — закохана, — засміялась тітка Катря, — а от бачите, мені нічого не скаже...

— Слухайте, — озвався із-за самовара дідусь Василь Дмитрович, — це все досить небезпечні дискусії;

її, мою любов, оцю саму Ларусю, можуть одного дня арештувати...

Доктор Крученюк зареготався.

— Відносно закоханості, — промовила тітка Фламінго, хіхікнувши, може вона закохалась в Казіка Білостоцького, а він мені нагадає рудого kota в чоботях. Вона ж, наша, Ларуся так любить польську поезію...

Виструнчені, чепурні, галантні аж до докучливої солодкавості, ці всі ваші поляки, така ж і їх поезія. — сказала тітка Катря, — терпіти їх не можу. Вони нас у баранячий ріг зігнули б...

— Не зігнуть, не бійтесь, — промовив доктор Крученюк, — принаймні ті, що тут у вас були і поїхали паліїв виловлювати, такі нас не зігнуть...

— Вічна ота ідеалізація мужиків, традиція хлопоманів, мого батька, до речі, — озвалась Ольга Антонівна, — по моему цей молодий Білостоцький має рацію: гайдамачина і більше нічого. А Ларуся своє: Народ... Ось послухайте, мені вже казали, які погляди Яшко-матрос висловлює! Підождіть, це все квіточки, ці всі підпали, а ягідок ще дочекаєте...

— Ну їй же Богу, — засміявся доктор Крученюк, — ви — Ольго Антонівна справжній сюзерен. Вам би ще тільки замок та загін лицарів-хрестоносців. Вам би жити десь у тринадцятому, найпізніше п'ятнадцятому сторіччі, вам би з Білою Розою вести війну...

— Або підкидати жарини в кострище Жанни д'Арк...

Олелько дивився на тверде, бронзове обличчя матері, на її згірливо стиснуті губи і думав, що вона таки справді в цьому химерному роду чужа.

Олелько вийшов і собі на кружганок. Там сиділа тітка Лара на ступенях будинку, колись помальованого сіро-блакитною фарбою, а тепер трухлявіючого, зарослого плющом і диким виноградом. Чорна коса її впала аждо ніг.

— Тітуню, ти подібна на Кассандру, — сказав замислено Олелько, — зовсім віща Кассандра...

— А може на Електру? — засміялась вона, — а ти як: сильний в античному світі?...

— Не дуже. Хто така Електра?

— Сестра Ореста, месниця за свого батька Агамемнона. А чому ти завжди скрадасься як котюга, Олельку? Поїдемо завтра на ярмарок?

— А що там особливого?

— Так собі, просто подивитись на людей...

Вона обійняла руками коліна і замислилась. Може вона зовсім не думала про Електру, а про того сина Гонти про якого думав і Олелько. У нього либонь були такі самі карі, світючі очі: чорний оселедець, посміх, — все як на старовинному портреті, що висів у батька в кабінеті. Він видно був дужий, кремезний, показував свої білі мигдалові зуби. Він літав на сокол-коні, а може оце саме тепер стоїть під каштаном. Він висовгувався облаві в Гончому Броді і в Любитові, він оце тількищо перейшов звягельський шлях. А може стоїть у вежі на межиріцькій фортеці і зорить? А може перейшов хрустально-холодну Горинь. Ось у місяці блиснула рукоять його кривої шаблі...

Тітка Лара подивилась на Олелька своїми владними, візантійськими очима. Олелько був певний, що вона так як і він не прагнула, щоб цього сина Гонти спіймала ота шляхетська погоня.

За садом, у бік Ворони і Рокитиці, все ще стояла оранжева луна. Це догоряли клуні і скирди панів Білостоцьких.

VIII.

Тітка Фламінго була, справді, тонка і недоладна мов чапля; вона вперто займалася музикою, імовірно не маючи до того великого хисту. Вона намагалася бути незалежною, — думав Олелько, — але, в істоті, вона несміла і непевна себе. Тітка Катря — що інше, вона просто сміхунка, пустунка, жартунка, без ніяких аспірацій, вона любить пустувати, реготати, забавлятися як дитина. Зовсім інша — тітка Лара; ось така, — думав Олелько, — ступінь до довершеності. Олелько дивився, як вона тримає у витягнутих руках віжки. Руки були в білих рукавичках, від перегуба руки золотіли ніжним пушком в ранньому сонці, руки виточені — мармурові. Така могла бути єгипетською принцесою, наказувати Цезареві, входити на кострище, не тільки з переконання у вірі як із власного наказу — не скоряться. Обличчя її, — думав Олелько, — теж саме, половецьке; вилиці, що спалахнули б у степових загравах, владне підборіддя, ніс з горбинкою. Лілейний шарф її сповзав з волосся і розмаювався у вітрі як хоруговка. Вони їхали бричкою в повітове місто. На Вознесення там завжди ярмарок. Батьки поїхали іншою дорогою ще зранку, екіпажем, з Дементієм. А бричкою правила тітка Лара і вони їхали лісом, де довгими зубчастими тінями різьбилась над шляхом хвоїна, тріщали, падаючи, шишки і ломаччя, в лісі був смоляний запах і плигали з гилки на гилку вивірки; веселі, вгодовані, застояні коні несли бричку мов пір'їну і тітчин шарф, що його здоганяв вітер, — все це сповняло Олелька нечастою у нього бадьорістю. Тітка Фламінго позіхала і здригалася від ранньої прохолоди, вона взагалі була непридатна до сільського життя; боялася мишей, швидких коней, темної ночі, жаб у ставку. Де існував її світ? В книжках, в зібраннях нудних людей, на концертах.

Руки її були, правда, лілейно тонкі. «Що ти грала так пізно вночі, тітко Ганнусю, все того Шуберта?»

— Боже, Олелько, — засміялась Фламінго, — ти розумієшся в музиці як вовк на зорях. Ти ж суцільна пила. Це ж був Шопен». «Так як і я, — озвалась тітка Катря, видуваючи губи і закладаючи квітку у косу, — мені верблюд наступив на вухо. І кажіть після того, що ми — музикальна нація...»

Проте цей день видавався Олелькові співучим. Здавалось, співали галявини у лісі обабіч тракту, аж дзвенючі синім грайморем волошок і дзвоників, і верстви, що мерехтіли поміж телеграфними стовпами, невгавно утікаючими в далечінь, і клекіт черногузів над хуторами, і за переїздом, за шлагбаумом, несподівано вилискуючі прозолоттю заливні луки, вигаптовані килимами латаття, а над усе цей старий, завізний, битий королівський шлях, здовж якого дрімали старезні липи. Їхали гарби, навантажені мішками з борошном, черкала колію жниварка, помальована жовто і червоно, безконечно тягнулися балагули на миршавих коненятах, проїздили пани в екіпажах, і дехто з них скидав кашкета, зочивши рославицьких панянок; трясся у тарантасі урядник; чортом промайнув якийсь чиновник із сердитим обличчям і неспішною ходою, із своїм вічним «гаття — к'собі», йшли біля возів селяни, поглядаючи не так на панів, як на колеса їхніх екіпажів, на їхніх коней і зброю, позираючи з-під усміхненого мудрого ока, з цигаркою, що давно погасла на губі.

А коли вибралися на взвиштя і сонце стояло вже височенько, блиснула стьожка задуманого Гориня, над вокзалом знялась хмарка пилюги і диму, засріблїли бані церков, вилетів у голубінь шпиль судового будинку і зависочилась оборонна башта на Замковій горі.

— Яке безобличне місто, — сказала Лара. — крамари, сутяги, яриги, піхотні офіцери, перекуцки, дячки,

а уявіть собі, що колись на цій вежі маяли Гедимінові корогви і оріфлами кастильських, тосканських, баварських лицарів, закутих у панцирі... Адже тут був колись з'їзд всього європейського лицарства, що збиралося вирушати на невірних...»

— Хто такий цей Гедимін, Ларо? — лїниво озвалася тітка Перепїлка, — це, бува, не за римських часів?..

Тітка Лара сердито трїснула віжками. «Як можна бути таким неуком».

— Твоя брїчка, тітуню, — засміявся Олелько, — мчить наче квадрига, не наїдь, будь ласка, на людей...

Вони їхали спочатку повз міщанські садиби серед слив'яних і вишневих садків, повз цвинтарі і пустирі, а потім тракт вибився на брук, виложений «котячими лобами», камінюччям, по якому важко гримотїли ковані вози, тряслися балагули, дзвенїли, іскрившись, підкови важких мекленбурських коней, що везли бочки пива з броварні. Осьде вже починав повзти аж на другий кінець міста ярмарковий полоз, раз підгору, раз униз. Повз тракт, запилений і втомлений, височились цегляні і муровані будиночки, тяглися запилені, вбогі на зелень міські сади з хмарою крикаючого вороння, похмурі, перебудовані з давніх монастирських будівель урядові установи, юрмилися щїлини затхлих крамниць, складів і корчем. Полоз брався тоді знов підгору, та ще й Замкову, через довгий міст на ріці Горині, у Старе місто. Там ще зацілів вал і фрагмент бастіонів, там знялась нездолана, сувора вежа, з якої дозори могли колись озирати всю околицю — синяву дрімучих борів і озеро Княже, що випивало сонце з обрїїв і далечїнь, ген туди на схід, де в синї узлісся вже вклинялись заори золотого, незайманого степу.

Тітка Лара вїхала у заїзний двір Пантурина, давнього рославицького «тотум-фацького», тепер власника заїзду і гостинниці, повітового лихваря, в ки-

шені якого сиділи всі поміщики, посередника в усіх перепродажах і заставах, та й в пересправах з начальством неабиякого ділка. У подвір'ї вже стояв Дементій з випряженими кіньми; він доганив панні, що коні аж мокрі, а коня треба шанувати. Олелькові батьки були вже в місті по справах, а ярмарок казав Дементій вдався, на славу; ще такого давно не було, з'їжджаються звідусіль, навіть із-за кордону, тільки циганів та злодійства до біса і вчора вже билися біля рундуків різники з рекрутами.

Олелько ніс парасольки тіток і терпляче заходив з ними у крамниці, або стояв на вулиці, чекаючи, коли нарешті скінчиться це звичайне жіноче вибирання і купування нікому непотрібних нісенітниць. Іноді сідав на лавці в запиленому, обчімханому скверіку, придивлявся натовпові, а коли тітки врешті з'явилися, накупивши різних витребеньок, ішов за ними у Старе місто, підгору і дорікав їм, автім, може тільки, щоб надати собі поваги і сповидної зневажливості до цих жіночих примх. Над містом кам'яно мовчало синє небо. Щоближче до Старого міста було глітніше і завізніше. Там вже рідше було видно чепурність і пиху повітового панства, яке звичайно гребувало гамором Старого міста, а розташовувалось, походжало і спілкувалось в огряднішому центрі міста, де були установи, модні крамниці і, як говорено, «пристойна публіка». Осьде, в Старому місті, стелилась понад вибоїнами в старому бруку одвічна пилюга, площі притрушені вже цьогорічним, блідо-зеленим сіном, що його розтрясали селянські вози й балагули, тут жалісно ревіла худоба, кувікали свині, метелялись лоша-та, вишкірювали зуби огирі, здиблювались і іржали кобили, підіймаючи із собою конюхів, завислих на гривах, осьде серед того всього іржання і галасу торговано коней, бито по руках; тут увіхались купчики-кінники в кавалерійських рейтузах і венгерках, дрібні поміщики в картатих штанях та у білих картузах, го-

моніла всіляка мова, бо тендіярі були і з Малярщини і з Бесарабії, що заглядали коням в зуби, обдивлялись їхні конита, цмокали, коли кінь як гур, хитали головами, коли ганджа. Від кінного ринку до рундуків, де дрібніша торгівня, де рядами вози, брички і тарантаси, випряжені коненята, що хрумсають обрік або стоять, похнюпівшись, де ремігають сонні воли, де безнастанна герготнява крамарів в'юнких, бистрооких, влєсливих, захланих, гудіння юрби, ще не хмільної, але схвильованої з дороги, лопотіння шатер і палаток, різнокольорових, з виставленим просто на землю найірозмаїтішим дрібним крамом, а далі пішли рундуки з самоварами, ковбасами, салом і гарячими пирогами, оселедцями, яких б'ють об хляви і закушують ними могорич, а ще далі знов пішли крамнички з мотлохом всіляких цяцьок, коралів, сережок, з картинами про турецьку війну, про бій під Лаояном, про облогу Порт-Артура, з портретами опецькуватих імператорів з бакенбардами та бородами. На майданчику, біля аптеки, звідки пахло лікарствами і у вікні стояв бутель з якоюсь фіолетною рідиною, штукарі зазивали до своїх буд або просто проти неба, на землі, розстиляли плахти та показували свої чудасії. Олелько стояв і знов чекав на тіток, яких і тут принаджувували всілякі чудернацькі абишиці і їхні дугасті парасольки виринали повсесюдно між народом і ярмарковими лотками. Навряд вони щось купували, хоч тітка Лара полюблювала іноді нехитрі літографії та книжочки для народу, що їх продавали книгоноші, між ними траплялися і рідкі видання. Її сестри цікавились дерев'яними, різьбленими цяцьками, що їх приносили і з Бєскидів, із Гуцульщини, із Семигороду.

Олелька ж цікавили штукарські буди: тут було стріляння до цілі і ворожіння з карт і на фасолі, і на скляній, начебто кришталевій кулі; понугаї, що витягали дзьобами білетики із щастям; тут показано

жінку-русалку з риб'ячим хвостом і жінку з бородою; тут виступали індійські факіри і скоморохи, що ковтали вогонь і танцювали на ливні і здоровані-силачі, які рвали на своїх волових шиях ланцюхи і підіймали, червоніючи і аж крикаючи з натуги, чавунні і камінні кулі. Тут були й циганки, що в квітчастих хустках, збитих чорними як смола косами на плечі, в довжелезних жовто-пломінних спідницях, з таємничими очима, де дрімали тисячі літ, бралися ворожити, й їхні циганчата, осмалені і брудні, танцювали халляндри і печеного рака в колі принагідних видців. Тут були і коробейники з далекої Костроми та Новгороду в червоних сорочках на випуск, деякі з вичесаними бородами, зазиваючи співною мовою до свого краму. Були тут і татари з Криму в чалмах і в халатах, з Бахчисараю і з Гурзуфа, що примкнувши вузькі і зміїні оченята, остаточно ходили поміж рундуками і крамничками, деякі навіть з жінками, що виступали за ними, з обличчями, заслоненими чадрами, звідки тільки блимали хитрезні, зальотні зіниці.

— Що, молодий чоловіче, цікаво?

— Цікаво, — сказав Олелько, і озирнувся: біля нього стояв ще молодий панок, чепурно зодягнений, з паличкою в руці, в модному солом'яному брилику, як видно зовсім незалежний, що з'явився осьде не з якоїсь потреби, а з такої самої ж цікавості. Олелькові він зразу ж сподобався, що взагалі траплялося у нього рідко. Він жваво, як до давнього знайомого, заговорив:

— Цікаве все, не стільки ці ярмаркові влаштування, як самий натовп, ця юрба, що метушиться, навипередки намагається обшахрувати когось, пошити в дурні і всі це знають і всі це роблять...

— Ринок, — сказав молодий добродій, — інституція стара як світ. Те саме ви могли бачити у Фінікії, в Елладі, в усіх римських колоніях. Ринок це найприродніша і одна з найдревніших форм людських кон-

тактів, це найпервинніша основа взаємин між стійбищами, селищами, городами і країнами. Це, що ви бачите, осьде, було тому двісті і тисячу років і воно буде таке саме і в майбутньому...Міняється тільки технічна сторона цієї установи. Різниця тільки в досконаленні засобів контакту. Але психологія американського, наприклад, бізнесмена, біржовика чи індустріального магната, який веде свої справи на всіх континентах, автім у меншому масштабі і європейського чи японського неговіянта, залишається та сама, дарма що він не товчється по ярмарках, а полагаджує свої справи з допомогою телефонів, телеграфів, чи ось тепер радіо. Ні, мене це, що правда, менше цікавить. Мені цікаво спостерігати незриму зустріч і навіть, коли хочете, боротьбу культур і цивілізацій, різних їх поверхів і циклів, а також і їхніх джерел. В основі все ще лежить конфронтація духовних сил різних рас і національностей, їх жага до самоствердження і до панування. Це якраз я і люблю спостерігати. Ось у цьому мікрокосмосі, яким є цей наш ярмарок, хто тут, по вашому, займає панівне становище, домінує, незримо кермує динамікою торговельного спілкування?..

Вони йшли поряд. Олелько пильно приглядався і слухав чеканеної мови цього добродія. Він міг звертати на себе увагу; обличчя його, хоч і худе, було приємне і мужнє, очі його вигравали, були пронизливо гострі. Перш усього вражала його цілковита несхожість з усіма іншими, хоч тут було багато цікавих облич. В ньому видно було породу, дедалі все більше ушляхетнення минулих поколінь, хоч не можна було сказати, що цей — безумовно, — аристократ робив враження, як багато інших його стану, зжіночіння, безвілля, дегенеративного витончення, порожнечі. Навпаки, в його рисах була твердість, незламність, воля до життя [і мабуть до влади], крицева рішучість. Уся його особистість мимоволі осяювалось якимсь внутрішнім полум'ям, неначе обдана знічев'я жмутом безжальних блискавиць.

— Ви питаєтесь, хто, як я думаю займає тут панівну позицію? — сказав, роздумуючи, Олелько, якого мова цієї ще зовсім незнайомої людини, полонила в одну мить, — я гадаю, звичайно — євреї.

— Ні, — посміхнувся незнайомий, — це тільки сповидність. Іудеї — це тільки важіль, нерв, але не духовна міць раси чи нації. Іудеї надто древній народ, щоб мати волю до панування. Панівна сила ось хто, — він показав паличкою у бік селянських возів, коненят, волів і натовпу в сіряках, у полотняних шароварах, у брилях і у кучмах, незважаючи на спеку, — плугатарі України, хлібороби. Ось вони стоять осьде у шкварному сонці, біля своїх возів, підпершись батогами, повагом проходжуються, ось вони, гадано, такі сонні, оберемкуваті, вайлуваті, але яка телюрична сила криється в них, ви не відчуваєте? Ось — сіль землі, ось основа без якої неможливе життя народу, нації...

Втім Олелька покликано. Його нарешті знайшли тітки і наближались до нього. Панок, що філософував, підійняв бриля. Тітка Лара втішена насамперед Олельком, тільки тепер зауважила цього незнайомого і її погляд ковзнувся по ньому. Дві інші тітки споглядали з цікавістю, вони навіть відповіли незнайомому на уклін. І Олелько зауважив, що стрінувши погляд незнайомого, Ларині брові зійшлися і, здалось, що в її очах промайнув якийсь незбагнений тремт, німий одчай. Цієї миті Олелько потім ніколи не міг забути і може тільки він один зауважив його. Однак тітка Лара вмить одволодала себе і нарочито сердито покликкала Олелька. Молодий добродій знов підійняв бриля, приязно посміхнувся Олелькові і подався геть, шез серед натовпу.

— Хто це був такий, — спитала тітка Лара, коли вони зайшли в якусь чепурнішу кофейню поласувати морозивом, — той, що з тобою розмовляв?

Олелько знизав плечима.

— Це Немирич, — сказала тітка Перепілка, бо вона знала в околиці усіх, — це багатий панок, колись представлявся Василькові, він тут не так давно, кажуть, чорнокнижник якийсь... Мало з ким пристає...

— Яке неприємне обличчя, — промовила тітка Лара, — надто нахабне...

— Я б не сказала, — озвалась тітка Фламінго, — навпаки, досить цікаве обличчя. Він подібний до Шеллі або Лермонтова...

— У Ганнусі всі подібні або до Шеллі або до Лермонтова. Куди там! У них обличчя були лагідні, добрі. А цей Немирич, той твій філософ, якщо на когось схожий, то хіба на, кондот'єра Гатамалату або Коллеоне... Розбійницьке обличчя, різке, коване, нічого лагідного. Його предки мабуть завойовували цю землю вогнем і мечем... Про що він з тобою говорив?..

— Про те, що селянство — це сіль землі, рушійна сила і тим подібне, — неохоче промимрив Олелько, — зокрема тут, на Україні...

— Нісенітниця, — сердито озвалась тітка Лара, — селянство ніколи не було, не буде і не може бути, якоюсь рушійною силою в суспільстві. Воно закостеніле, з усіх станів і класів найбільш консервативне і егоїстичне, здібне тільки до анархічних, безглузких бунтів. Це всім загально відомо...

— А може цей твій Коллеоне чи Гатамалата, — з'їдливо промовила тітка Фламінго, — саме й може бути селянським ватажком, міледі...

Тітка Катря та й Олелько попросили ще морозива. Тітка Катря любила поласувати, особливо солодошами.

— Отже Шеллі, чи Гатамалата?..

Прижмурила очі Фламінго.

— Досить про це, — сердито сказала тітка Лара, — нідочого займатися якимсь самовпевненим і пихатим паничком...

— Він зовсім не пихатий, — озвався Олелько, — говорить до речі... А он дивіться — скит! Ви бачили скита, тіточки?

Перед верандою кофейні, дещо оподалік, відставши від юрби, на них дивився спільна якийсь чоловік. Він був босий, у сірій, латаній сермязі, підперезаний мотузком, а може у старому, чернечому підряснику.

Цей його жебрацький оляг був рішуче замалий на його кремезну, майже могутню стать. Гиря чорного, блискучого волосся спадала йому на чоло; він був молодий безвусий, і теребив, ніяково посміхаючись, невелику борідку, що завелась у нього на щелепах і на важкому підборідді. Все у ньому було і моторошне і жалісливе; чого він тут шукав на цьому ярмарку і чому, такий молодий і здоровий, що міг би бути добрячим косарем або погоничем, товкся осьде, начебто зовсім сторонній і чужий усім, як неприкаянний у цьому своєму лахмітті? Бистрі були тільки його очі, що дивилися на панянок з неприхованою, неземною розчуленістю. Він зауважив, що й панянки дивляться на нього, підійшов ближче і простягнув руку. «Подайте, Христа ради, панночки — пташечки божі...» Тітка Фламінго прожогом відчинила торбинку і кинула йому монету на брудну долоню. «Це божий чоловік, прочанин...» «Це скит — засміявся Олелько, — йому б тільки турів ловити на аркан, а може це мних Тріадо...»

Лара, зашарівшись, глянула на нього притьмом, з підозрою.

— Який мних Тріадо? Що ти верзеш? Звідки це ти взяв?

— Тріадо, це був може скитський, може грецький монах, що допомагав будувати і прикрашувати Софійський собор у Києві, — недбало, мов про себе сказав Олелько, — є переказ, що він малював фрески на стінах собору із скоморохами, що грали на сопілках

та вчиняли бісівські ігри. Його начебто скинено з кручі Дніпрової, але не за фрески, але за те, що був любасом наймолодшої Ярославни...

І Олелько вдивлявся в тітку Лару. Вона не відривала очей від того юродивого молодого прочанина; вона закам'яніла, наче влучена перуном, скіснувати очі її жагтіли і кутик уст раз у раз тремтів. Олелько, схильний до невинного кепкування, озирнувся, щоб ще раз глянути на заниленного прочанина, цього юродивого телення, як він собі подумав, і йому хотілось похихотіти коштом тітунь. Однак мниха Тріадо вже не було. Він змішався з натовпом.

IX

Увечері над Старим містом стояла луна. Одні говорили, що це відсвіт комети, яка наближається до землі, звістуючи війну, інші пояснювали це підпалами в дальших, лісових околицях. Замкова башта різьбилась на фіолетно-рудавому небі: може в амбразурі стояв князь Гедимін і визорував, що діється в надгоринських борах, може там лунали роги і порикували тури та єдинороги.

Олелько знов бив байдики на бульварчику біля заїзду, чекаючи, поки мати і тітки причепуряться до відвідин Дворянського зібрання. Він слухав як торохтять заулками запізнілі вози, як гуторять панські візники, викочуючи екіпажі і ладнаючи коні. Їхні цигарки блимали в присмерку немов світлячки; коні порскали. По дощатих хідниках без упину вешталися люди, в'юнкі ярмарковичі, що й потемки добивали торгів; бігли балагули в білих балахонах і з батогами в п'ятірнях, від них несло оселедцями і нафтою: вони везли товари у глухі села. По бульварчику про-

ходжувались жидівочки з білими шаллями, накиненими на плечі, вони вкрадливо-зазивно зиркали іноді на Олелька і він мимоволі потуплював очі під їхнім поглядом, що їй досі зберігав тисячолітню жагу біблейських таїн кохання. Олелько їй сам не міг збагнути, чому погляд цих дівчат так збентежив його, адже нічий інший не пробуджував у глибах його сокровених думок такого гріховного кушення; адже погляд Мотрі був як дзвінка, прозора синява, а ці чорноокі дівчатка з Юридики були немов глибезний таємничий затон, де плавали, обіймалися гнучкі лілеї і вирила зрадлива течія...

На головній площі, де мерехтіли ліхтарі, виблискувала бляха на шапці у вусатого стражника, що достойно, із сановитим виглядом, бовванів на коні.

А праворуч, серед дубів і кленів білою масивною брилою вростав у небо сімома банями собор. Олелько пригадав собі розповідь батька, що колись, давно-давно на місці цього собору була церква, що пам'ятала татарське лихоліття. На її порозі осліплено і вбито князя, може турівського, може новгород-сіверського. Олелько уявив собі постать і обличчя того злощасного, безталанного князя в мить кривавої розправи: круте чоло, викарячені, перелякані вирла, рідка борідка, руки, що складаються з молінням про пощаду або, хто зна, може це був гордий посміх нескороного, що з презирством зустрів своїх вбивців і смерть. Що ж, кров його всякла у землю, напоїла землю; на ній забуяли бур'яни, а може спалахнули дикі троянди. Така німовна приреченість історії.

У Дворянському зібранні Олелько був уперше. Це був просторий будинок в безоблично-казарменному стилі кінця сторіччя, перебудований мабуть із якогось палаціку. Йшлося під колонами нагору по сходах, вистелених червоним килимом, повз миршаві цитринні деревця і пальми у вазонах, а тоді роздавалися залі, затонлені сяйвом жираидолів, що здавалось от-

от зірвуться із стелі ресторанного залу. Там пахло укропом та тією зеленою травичкою із Біловіжської пущі, що на ній настоювано улюблену мисливцями зубрівку. Офіціанти і послугачі у фраках снували між столами, але маєстатично, без поспіху.

Коли Рославці увійшли, на них зразу ж звернулися погляди всіх присутніх. Це було приємно — Олелько й сам був задоволений, що його мати — Ольга Антонівна та й тітки в сукнях лагідних пастельних кольорів були справді гарні, гарніші і достойніші ніж звичайно, з якимсь таїнним мерехтотом в очах, із своєю гордовитою походою, яка тут зовсім не видавалася зайвою. Особливо любим був Олелькові його батько. Хоч він увесь день був зайнятий безкінечними справами у нотарів, у суді в земській управі, у представництві сільськогосподарських машин, увійшов сюди бадьорий, на голову вищий від усіх, в чорному одягу, що так добре пристав його молодій і дужій постаті. Його огоріла від сонця рука лежала на білій скатерті і офіціанти дружно та з помітною приємністю виконували його спокійні замовлювання. Статочко сиділа й Ольга Антонівна, мабуть задоволена, що вона тут у повному дозвіллі, визволена від щоденних рославицьких турбот і справ. Вона тільки призволяла на ті чи інші *entrées* та страви і не гребувала мадерою чи сторічним рейнським, які для Рославців принесено із льохів у пляшці, оповитій сірим мохом. В міру пробували вина й тітки, які на очах розцвітали. Навіть тітка Фламінго зреклася суворо-сти і пустувала. Від тітки Лари пахло фіялками, з її обличчя не сходила весняна глузливість, так начебто все це бундючне і манірне докільля, яке б у інших обставинах викликало у неї лише презирство, вона сприймала поблажливо, без злосливості і звичної іронії. Мабуть, — думав Олелько, — це одвічно жіноче: якщо жінки попадають у зони безжурності, довілля, осяяння, музики, нехай і найлегшої, аби тільки бравурної,

а при тому свідомі своєї вибраності і довершеності — бож вони такі в очах усього довкілля, — тоді вони лагідніють і мимоволі стають тільки жінками, що хочуть лише подобатись.

Тітка Катря не могла стримуватись іноді від притишеного хихотіння і її частенько спиняв докірливий погляд Ольги Антонівни: адже тут була уся провінція знаять, вершки суспільности; треба було відповідати на численні уклони сусідів і люб'язно посміхатись, дарма що насправді це все зборище і його учасники були химородними, деякі просто потворними карикатурами, солодко-маніжними, закандзюбілими у своїй нічим не виправданій пишності і самохизуванні, були громадкою масійських, нікому непотрібних людей, що залишились навідшибі життя і часу.

Губернатор, лисий, жовтавий панок з одвислими немов бубон шоками на бабському обличчі, підійшов до Рославців поцілувати ручку, правив компліменти і спішним шепотінням розпитував Василя Михайловича про становище в околиці. Він видно був таки збентежений, бо рученята у нього тремтіли і він поплентався похнюплений до столу, де головувала його сухірлява як жердь дружина. Раз-у-раз підходили вітатись знайомі і незнайомі. Один поміщик, підстаркуватий, з чорним, мабуть фарбованим вусом у дворянському мундирі з золотим шиттям, що пропахнув нафталіном, (мабуть, представлявся губернаторові), дригав ніжною в вузьких білих штанях: «Малюшкович, Малюшкович, Звягельського повіту-повіту»; другий — пузань Гуляницький з добрими, рибячими очима, кивав головою мов ідолець; третій — на крилах фрака, підлітав бісом, ворушив вусами, що горіжились сторчма і правив тіткам компліменти, втручаючи французькі слівця. Підходили і військові. Це були офіцери 7-го драгунського Кінбурського полку, викликані на втихомиріння бунтарів із Звягеля і

67-го Тарутинського піхотного, що стояв у місті гарнізоном. Вони греміли шаблями і дзвеніли острогами, представлялися паннам, але відходили з нічим до своїх столів, де вже пито вогненний пунш. Інші гості — вгодовані черевані в злежалих старомодних сурдутах, молоді панички в убраннях столичного крою і в краватках модного кольору «танго», хто заклопотаний, хто безжурний, хто повітовий ділок, хто гульвіса, всі вони вешталися від буфету до столів із знайомими, присусіджувалися, гомоніли, мандрували нагору, до картярів, і знов поверталися — в ресторан. Музика вигравала Штравсівські вальси та «На сопках Манджурії», якась панія, із струсячим пером в зачісці та з пишними грудьми, сперлась об рояль на невеличкій естраді та проспівала сентиментальний романс. Танці в окремії залі ще не починалися, але вже декілька зальотників запрошували тіток до мазурки і вальса. Однак тітки, крім Катрусі, що не була б від того, нікому нічого не обіцяли. Від тітки Лари війнуло холодними фіялками.

Василь Михайлович, ненароком глянувши по глітній залі, сказав: «Дивіться, і Богдан Немирич ось де...» І Олелько вмить пізнав добродія, що розмовляв з ним на ярмарку, біля аптеки. Він стояв коло буфету, в колі офіцерів і гуторив з ними.

Тітка Катря прищулила короткозорі очі.

— А хто це з ним, отой чорнявий, приземкуватий, в піхотному мундирі? Навіть і вродливенький та ще й тим хизується...

— Це тарутинець, підпоручник Туган-Тугачевський, а той високий — ротмістр Станішевський, а той червонопикий — Вільга-Вилежинський...

— І чого це ляшня так поперлася в імператорську армію, — озвалась Ольга Антонівна, — і то в кращі полки, якщо не в гвардію...

— Туган-Тугачевський ажніак не поляк, він дворянчик з Орла, недалеко від дідици Лермонтова.

Любить картіж і відомий бабодур, — посміхнувся Василь Михайлович, — але мудра голова. Він вибирається до Академії генерального штабу; вже прийнятий, блискучо здав усі іспити. Чого йому нидіти в цій глуховані? Це вроджений стратег. Я говорив з ним, ще колись почуємо про нього...

— Він і тепер позує на Наполеона, — вкинула тітка Фламінго, — він навіть подібний до Наполеона, тільки того раннього — з-під Тулону та на мосту Арколе... Навіть чубчик у нього бонапартівський і руку заклад за мундір як Наполеон...

— А щодо поляків, — продовжував Василь Михайлович, — то вони знають, що роблять і бачать далі ніж наші просвітянчики та кооператори... Проблема вільної Польщі вже ось-ось визріває. У випадку війни неодмінно буде польська армія. Вже тепер, якщо не знаєте, в Галичині існує польська військова організація... Офіцерики як Вільга або Станішевський — це майбутні командири, це вже готові кадри для майбутньої польської армії...

— То ж і помчать крилаті пани-гусари, — посміхнулась Ольга Антонівна, — то ж і зіб'ють копитами нашу Україноньку... За Польщу від моря до моря, за кордони 1772 року... Не солодко буде нам, панове...

— Не солодко і тепер, — вкинула тітка Лара, — польська магнатерія і оця вся шляхетська шушваль, що тут товчеться [і ми з ними, зжалься, Боже] на Правобережжі володіє майже половиною всієї рільної поверхні, а в Галичині то й 64 проценти земель в їхніх руках... Не диво, що наш народ емігрує до Америки, батрачить за півдарма на цукроварнях, бурлакує на пристанях в Одесі і Таганрозі... Нехай не рюмсають, що їх вже нині підпалюють...

— Не бійся, Ларусю, — озвалась тітка Фламінго, — тут ще гайдамаччину добре пам'ятають...

— І сина Гонти, — промовив знічев'я, якби прокинувшись, Олелько.

— Ларо, — стиха сказав Василь Михайлович, — я прошу без політики, тут зовсім не місце на якобінські теревені...

Тимчасом Немирич, недбайливо слухаючи своїх співрозмовців, розглядався навкола і нарешті, крізь юрбу і мигтіння жирандолів, побачив Рославців. Він мабуть вже знав, що вони тут і прийшов тільки задля цього. Дивна річ: коли він обминав натовп, перед ним розступалися і дивилися йому вслід. «Він іде як принц, — подумав Олелько, — тітка Лара влучно визначила його як тип ренесансу — смаглявий середземноморець, з твердою шелепою, кондотьер чи манрований лицар, з нахмуреним твердим чолом, із сти-снутими сухими устами.

Василь Михайлович прояснів, вітаючись з ним. «А ми всі вже потрохи знайомі, — посміхнувся Немирич, — з вашим нащадком ми бесідували у Старому місті...» Тітка Лара крижано мовчала.

— Давно ви з Кракова, я чував, — а як там з вашою книгою, пане Богдане? — спитав Олельків батько, приязно садовлячи його біля себе.

— З Кракова я давненько, був після того в Парижі і Флоренції, відвідав Відень, відпочивав після Кракова, де безкрая копальня архівів, неторкана від трьохсот літ. Закінчував книгу і здав у друк. Але її мабуть привселюдно і з парадом сплять на краківському ринку...

— А чому ж це її мають палити? — озвалася тітка Лара, — якась нова єресь, бува?

Немирич спільна глянув на неї і повагом, навіть з чіткою різкістю підкреслив.

— Ця книжка — не єресь, а правда і догма. Це мemento для всіх, що відступили у грізний час від своєї вітчизни і стали ренегатами. Ця книга — наказ, вирок ренегатам, поучення їм, що вони винні Україні, тій землі, яка дала і дає їм життя...

— А чого це ви так дивитесь на мене, — аж зблі-

для тітка Лара, — чи ви може мене і нас усіх причисляете до ренегатів?..

— Бійтеся Бога, — спалахнув Немирич, — рід Рославців — це гордощі цієї землі, української землі. Скільки разів я знаходив в архівах шляхетне ім'я Рославців, що завжди першими ставали на захист вітчизни, за її честь...

Ренегати — це всілякі Сангушки, Чарторійські, Острожські та інші з ними, хто зрадив дідівську віру і вітчизну, та й такі, що задля лакомства нещасного або малоросійської шатості, за привілеї дворянські та за маєтності стали слугами Петербурга, все забувши...

— І що ж, ви взялися тепер наvertати ренегатів на давню віру? — посміхнулася тітка Лара.

Немирич спохмурнів.

— Ренегатів і могила не направить. Моя книга — це лише пересторога. Для живих і для ще ненароджених. Щоб вони схаменулись і збагнули свої або своїх дідів помилки. Щоб наступні покоління їхні того не вчиняли. Поки не пізно, моя гарна панно. Надходять бо часи, коли все піде шкереберть, часи апокаліпси. Я був на Заході і там виразно видно кінець благодушної, безжурної вікторіанської епохи. Все впаде в руїнах, смерч поглине все, що минальне, все, що творило людство. Залишиться тільки гола земля. Так, тільки рідна земля і до неї треба повернутися...

— Гаразд, — обірвав розмову Василь Михайлович, — тут ці балачки не на місці, Ларо, пан Богдан приїде до нас якнайшвидше і тоді поговоримо...

— Неодмінно приїду, — вклонився Немирич, — тим більше, що я тепер ваш сусід. Мені після родичів, бездітних Креховецьких, припав Вшиж. Цього року я тут буду частіше, ніж у моїх батьківських Затурцях...

Оленько за той час приглядався Немиричеві. У нього було мінливе, нервове обличчя. Він міг бути лагідним, людяним, а іноді вмить ставав некривкий

як криця. Ця людина ставала проти всіх, самотня до одчаю. Мабуть його тут і не любили.

— Хто це, власне такий? — спитала тітка Лара, коли Немирич пішов геть. Він мабуть і приходив в Зібрання, щоб тільки зустрінутись з Рославцями. «Мабуть якийсь повітовий світоч?»

В її голові було очевидне бажання знецінити, злегковажити Немирича. Вона, непереливки, добре знала, хто він.

— Не повітовий, в кожному випадку, — сердито озвався Василь Михайлович, — не тобі, однак, його оцінювати. Це найбистріший ум, який я знаю на Україні. Ми знайомі поверховно ще з Києва, з Української громади, хоч він на декілька років молодший. Він скінчив агрономічний інститут, а після того в Парижі історичний факультет. Як історик і вчений це вже відома величина в науковому світі.

— Поляк?..

— Не зовсім, він із старого українського роду. Його предок був аріянином, сенатором, мав величезні посілости на Волині, залишався патріотом і за Хмельницького перейшов на бік повстанців. А згодом, десь у 18 сторіччі Немиричі помаленьку спольщилися і оце тільки Богдан знов повернувся до своєї правітчизни.

— Черговий Ржевуський — Ревуха? Мабуть захоплюється українськими піснями, козацькою старовиною, бандурами, і тим подібними аксесуарами хлопманства, балагульства, козакоманії, українофільства...

— Ані в гадці, — з притиском сказав Василь Михайлович, — Немирич не українофіл, а українець. Але він і не з тих, що засновують «просвіти», кооперативи, видають сльозливі брошурки, носять вишиті сорочки.

— Це справжній джентельмен, — вкинула Ольга Антонівна, — тут такого із свічкою не знайдеш. Всій

цій гербовій знаті, що осьде товчеться, гріш ціна — в порівнянні з Немиричем...

— Гватемалята, як ти сказала Ларо? — засміялась Катря, — чи Коллеоне...

— А його Затурці — сказав батько, — до речі зразковий масток. Навіть не заложений (— він зітхнув, —) все за пляном: плодозмін, нові машини... Побачите що він із Вщижом зробить. Там по Креховецьких йому достались самі бур'яни та кропива...

І раптом різонув оркестр полкових сурмачів, і клярнетистів, що змінили жидівських скрипалів і цимбалістів.

— *Mazourka générale! Mes dames et messieurs!..*

Звихрилось усе. В люстрах заюрмились мармизи, лисини, жовтілі обличчя гульвіс і п'яничок, бичі потилиці мочиморд, посоловілі пики військових. Офіціанти понесли до губернаторського стола поросят і фазанів. З ігорних заль виходили картярі з позеленилими обличчями. Панії за польськими столами, із струсячими і павиними перами у зачісках, перемовлялися по французьки. Було нудно і Олелько позіхнув. Але вмить взметнулось усе до рубаного ритму мазурки. Польські панянки злетіли як метелики, легкі як пелюстки руж, полохкі як лісові мавки. Драгунські офіцери, засмоктані магнатські синки в білих рукавичках, у фраках і високих туго накрохмалених комірцях, графенята і княжата, петербурзькі і варшавські денді, підлітаючи, упадаючи на колінця до дівць — поміщицьких одиначок, благали про хочби один тур. Паркет лискотів. До рославицьких панянок підлетіли мов на крилах офіцери, золотіючи еполетами і аксельбантами. Вони перлися спочатку до тітки Лари, але вона мов крига відповідала, що не танцює. Тоді поручник Вільга-Вилежинський, мочиморда і серцехват, вихопив з голубиної імлі тітку Катрю і острогами викресав іскри. Ротмістр Станішевський підхопив соромливу тітку Фламініго. І аж шуміли як

як криця. Ця людина ставала проти всіх, самотня до
одчаю. Мабуть його тут і не любили.

— Хто це, власне такий? — спитала тітка Лара,
коли Немирич пішов геть. Він мабуть і приходив в
Зібрання, щоб тільки зустрінутись з Рославцями.
«Мабуть якийсь повітовий світоч?»

В її голові було очевидне бажання знецінити, злег-
коважити Немирича. Вона, непереливки, добре знала,
хто він.

— Не повітовий, в кожному випадку, — сердито
озвався Василь Михайлович, — не тобі, однак, його
оцінювати. Це найбистріший ум, який я знаю на
Україні. Ми знайомі поверховно ще з Києва, з Укра-
їнської громади, хоч він на декілька років молодший.
Він скінчив агрономічний інститут, а після того в
Парижі історичний факультет. Як історик і вчений це
вже відома величина в науковому світі.

— Поляк?..

— Не зовсім, він із старого українського роду.
Його предок був аріянином, сенатором, мав величез-
ні посади на Волині, залишався патріотом і за
Хмельницького перейшов на бік повстанців. А зго-
дом, десь у 18 сторіччі Немиричі помаленьку споль-
шилися і оце тільки Богдан знов повернувся до сво-
єї правітчизни.

— Черговий Ржевуський — Ревуха? Мабуть за-
хоплюється українськими піснями, козацькою старо-
виною, бандурами, і тим подібними аксесуарами хло-
поманства, балагульства, козакоманії, українофіль-
ства...

— Ані в гадці, — з притиском сказав Василь Ми-
хайлович, — Немирич не українофіль, а українець. Але
він і не з тих, що засновують «просвіти», коопера-
тиви, видають сльозливі брошурки, носять вишиті со-
рочки.

— Це справжній джентельмен, — вкинула Ольга
Антонівна, — тут такого із свічкою не знайдеш. Всій

цій гербовій знаті, що осьде товчеться, гріш ціна — в порівнянні з Немиричем...

— Гватемаліята, як ти сказала Ларо? — засміялась Катря, — чи Коллеоне...

— А його Затурці — сказав батько, — до речі зразковий маєток. Навіть не заложений (— він зітхнув, —) все за пляном: плодозмін, нові машини... Побачите що він із Вщижом зробить. Там по Креховецьких йому достались самі бур'яни та кропива...

І раптом різонув оркестр полкових сурмачів і клярнетистів, що змінили жидівських скрипалів і цимбалістів.

— *Mazourka générale! Mes dames et messieurs!..*

Звихрилось усе. В люстрах заюрмились мармизи, лисини, жовтілі обличчя гульвіс і п'яничок, бичі потилиці мочиморд, посоловілі пики військових. Офіціанти понесли до губернаторського стола поросят і фазанів. З ігорних заль виходили картярі з позеленилими обличчями. Панії за польськими столами, із струсячими і павиними перами у зачісках, перемовлялися по французьки. Було нудно і Олелько позіхнув. Але вмить взметнулось усе до рубаного ритму мазурки. Польські панянки злетіли як метелики, легкі як пелюстки руж, полохкі як лісові мавки. Драгунські офіцери, засмоктані магнатські синки в білих рукавичках, у фраках і високих туго накрохмалених комірцях, графенята і княжата, петербурзькі і варшавські денді, підлітаючи, упадаючи на колінця до дивиць — поміщицьких одначок, благали про хочби один тур. Паркет лискотів. До рославицьких панянок підлетіли мов на крилах офіцери, золотіючи еполетами і аксельбантами. Вони перлися спочатку до тітки Лари, але вона мов крига відповідала, що не танцює. Тоді поручник Вільга-Вилежинський, мочиморда і серцехват, вихопив з голубиної імлі тітку Катрю і острогами викресав іскри. Ротмістр Станішевський підхопив соромливу тітку Фламінго. І аж шуміли як

ліс атласні сукні, задріботіли паняньські срібні пантофельки, притоптували офіцерські закаблуки, на коліна ставали офіцери і обводили і підіймали вгору панянок на дужих раменах і звихрений хорівід на чолі з тіткою Катрею, табунно тупотів, шаленів, видзвонував острогами і зеркалився на паркеті як стадо степових, ошалілих тарпанів. «Віват наша україночка! Віват наша гетьманівна!» — Гукали українофіли із-за польських столів. А тітка Катря плила як пава, як маків цвіт, серед цієї галайстри, що розбешено жбурляла келихи в дзеркала і навипередки перехоплювала її з рамен в рамена — від Вільги — Вилежинського, кремезного, червонопикого кавалериста, що глушив оркестр своїм приспівуванням: «Єще еден мазур дзісяй, хоць поранек сьвіта...»

Рославці, що не танцювали, дивились на це шаління і Олелько не пізнавав тітки Катрі. Вона була тут русявою зорею, вона була як пісня на розкрилях голубиноного очадіння. «Як мало треба жінкам до щастя, — думав Олелько, — яка це все безглузда омана...»

— Катрусю, — торкнув сестру Василь Михайлович, коли вона майнула повз нього в рожево-троянньому крутіжі, — я гадаю, що вже час додому...

Ольга Антонівна стиснула уста.

— Рішучо вже час, залишатись далі — непристойно...

— Ось вам і кінець епохи блаженної королеви Вікторії, — підійшла, накидаючи на плечі шаль тітка Лара і приглядаючись з неприхованим глумом усьому видовищу, — пан Немирич має рацію. Епоха загибає...

— Чому загибає, — озвалась Ольга Антонівна, — люди просто забавляються і добре, що в них стільки елану...

Тітка Фламінго спинилась, знічена і стомлена. Але й вона сяjala. Ротмістр Вільга-Вилежинський прикла-

дав руку до серця. Він був п'яний. Тільки підпоручник Туган-Тугачевський не танцював, а в позі генерала Бонапарте глумливо споглядав на балювання.

Невдовзі після півночі їхали додому. Під обороною замковою вежею прогрімотіли екіпажі. Олелькові здалось, що це гримотять підкови коней закованих у крицю лицарів Гедиміна. Тітки куняли, тітка Лара проказувала в голос сонет Ередіа. За ними залишилось Дворянське зібрання, його вікна, високі і осяяні, акорди стомленої оркестри, хриплаві вигуки розбавленого натовпу. «Так, — думав Олелько, — тітка Лара таки збагнула символіку цього вертепу. Це — загибель епохи...»

Дорога стелилась, зелена в місячному відсвіті, а потім вибилась на широкий тракт. Олелько сидів з матір'ю і дрімав.

... Повз нього бігли штукарі, що ковтали вогонь, зазивали ворожки — циганки із світлючими очима, балагули бігли в балахонах, лицарі, закуті в сталь в'їздили під гулке склепіння Замкової башти з палаючими орифламами на списках.

В гурті богомільців з'являвся мних Тріадо в заялозену і полатану підряснику, якийсь каправий, сльозоточивий.

А потім їхав пан Богдан Немирич на коні, литому з бронзи, в гостроносих чоботях міланського кондотьєра з величезними, зірчастими острогами. Коли на вибоїнах екіпаж підкидало, Олелько прокидався. Було прохолодно: над шляхом шуміли липи, на небі мигтіли сузір'я Великого Веза, Лебеда. Ззаду торохтіла бричка з тітками. Про що думала тепер тітка Лара? На кізлах екіпажу сидів батько в незвичному чорному одягу й у білому комірці. Коні його слухалися. З лугів несло духмяну вологу, кричали болотяні птахи.

І тоді знов Олелько западався у медвяну дрімотність. Далекі зорениці кроїли небосхил блідим мечем.

його здоганяли вершники, власне їхні силуети в нічній осяяній сузір'ямі синяві — вершники, припавши до кінських грив, із шликами, що звивались у вітрі зміями, тисячі вершників, що дудоніли шляхом, розмаюючи бунчуки й короги. А попереду усіх мчав Богдан Зіновій Хмельницький, пригнувшись у сідлі; за ним вів свою кінноту полковник Іван Федорович-Богун, вблід переходив срібний Горинь Максим Кривоніс. І Олелько роздобарював з ними як із своїми, жартував, і стояла заграва над костелом у Восьминогах, а козацькі полковники посміхалися до нього з-під чорного вуса, білили своїми хижими як у Немирича зубами і сузір'я Лебідь лилось діамантовим потоком по руків'ях їх шабель.

Так було, поки вже на перших зорях, що світ заповідали, екіпаж звернув праворуч, проїхав сонне село і по німовній, осяяній місяцем — молодиком алеї, підкотився під старий дім Рославців, сторожкий серед каштанів і акацій.

Х

Отак п'янка линула весна і завершувалась грозами. Спочатку, над Рославичами і ген-далі, куди не глянеш, нависали і наступали важенні олов'яні хмари, ставало аж темно задня, під каштаном було зовсім темно, а до того вітряно. Кораблі хмар гнали вітри і вони плили над садом зовсім низько, дерева знітились,гнулися, накривалися тремтливою листовою. Дядько Сила хрестився, притримував картуза на голові і ліз прихапцем у курінь, його собака тривозжно дивився на нього, скиглив і, підобгавши хвоста, ліз у самий куток куреня, під рогіжку. Люди бігали, мов потратили голови; на тому дворі ревіла ху-

доба, гегали гуси, іржали коні, жінки підіймали спідниці аж на голову, боячись зливи, вікна жалісливо зачинялись, хмари з пересердям аж стугоніли наліті передгроззям. А тоді небо розверзлось, розколось білими як розпечене залізо блискавками, що розчахувались зовсім близько, біля самого дому, гахкали десь по всій садибі, влучали може в старий в'яз на лугу або в порябіле плесо ставка. Дошова хмара обривалась і по дахах дудоніла злива, струмені дощу плили по шибках.

В домі було глітно як ніколи. Всі втікали із саду і з двору, тиснулися у кімнати, всі, якби змовившись, прагнули до гурту і в гурті перечікували грозу. Тітка Лара говорила, що в цій стихійній згазі бути не самим, а в гурті, у громаді, нехай і враженій тривоною і жахом, було дещо первинне, праісторичне: на людях і смерть не страшна, єдність громади долає гнів незримих прасил. Мабуть і вона боялася так як і Мотрина мати, огрядна пані Ангеліна, що пройнята тваринним жахом заривалася від громів і блискавиць у подушки і перини, як і Олелькова мати, що блідла і затуляла вуха перед кожним громовим ударом. Навіть Олелькові ставало моторошно, коли після увесь будинок зловісного синьокрицевого розчаху блискавиці, нишкнув безпорадно і німовно чекаючи громового рокоту. Тільки тітка Ганна в пустельній вітальні сідала біля роялю і грала, Оксана Василівна мовчки розкладала пас'янс, а доктор Крученюк, Мирослав, Петрусь і Бріф сиділи немов закляті при столику і, ні шиширхнувши, зосереджено грали в карти, либонь щоб швидше минав цей лиховісний час. Знітився навіть завжди гомінкий дідусь Василь Дмитрович, що мелянхолійно пахкав люлькою, проходжуючись по кімнаті; від громовиці здрігалась і тітка Катря, замислено стоячи біля вікна, засотаного струмками дощу. Автім гроза, що прогуркотіла з громами, що ламала дерева і пригинала очерет на ставку і то-

полі над шляхами, обривала хмари і роздавалася зливою-потопом, миналася так швидко, як і прийшла. Гроза бо була весняна.

І Олелькові чомусь захотілось розгорнути і вголос читати «Кобзаря». Шевченко бо в трьох різновидах був неодмінно присутній в рославицькому домі. Дехто, з невідучих, гадав навіть, що Тарас Григорович належить до роду Рославців. В шапці і в кожусі, з кволо повислими вусами, він глядів із стіни, в кабінеті Василя Михайловича. З такими ж вусами, лисіючий з високим чолом, вже літній, із сумним посміхом він перебував у вітальні, над канапою, вмаяний рушником. Але Олелько любив найбільше той третій портрет, на якому Тарас Григорович був ще зовсім молодим. Із свічкою в руці він сидів біля столу, за ним вирили хмари, свічка кидала на його обличчя жовто-малиновий відсвіт, чоло було опоке, ясне, над ним буйна чуприна. Так, це був натхненний поет, який тільки що зривався до орлиного лету. І таким він був Олелькові наймиліший. Олелько з дитячих літ знав напам'ять уривки його віршів, книгу або читано часто й при всякій нагоді і кожний вибирав свій знайомий, улюблений твір: економка над усе воліла «Катерину», що її читала Олелькова мати рівним, розповідним голосом; тітки кохалися в «Тополі» й «Причинній»; дідусь умів палко і по театральному читати «Гамалію», «Івана Підкову», але найкраще читав Олельків батько й то дрібні вірші — як хочби ті, що починалися словами «Мені однаково» чи «Огні горять», вони западали як зорі в глибокий яр; речення карбувались у пам'яті раз назавжди і їхня влада над людьми була довгий час для Олелька невиясненною. Та й ніхто не старався це пояснити, ця влада була заснована раз і до віку.

Згодом, коли Олелько одну за одною проковтував книги, виструнчені в золочених палітурках по етажерках і шафах, коли увесь будинок сповнявся знече-

в'я брязкотом Вальтер Скотового Айвенго чи Квенті на Дорвада, коли вбігали, висвічуючи рапірами і гасконським дотепом «Три Мушкетери», коли хотілось плакати, читавши Дікенсових «Давіда Коперфільда» або «Миколая Ніклбі», коли зловісно промовляла, шелевіючи важким брокатом сукні леді Макбет і схрещували мечі Генрихи і Річарди, реготав шалапут і мочиморда Фальстаф, його «Кобзар», немов знаючи, що треба перечекати, книга з ілюстраціями Сластіона, лежала статочно на столі у гостинній, де кожний міг розгорнути її навмання і прочитати те, що вчило його жити і діяти.

То ж було радісно цієї провесни повернутись до Тараса Григоровича як до давнього знайомого і вчителя, він тепер з'являвся зовсім іншим, ще ріднішим, ще глибиннішим і ось у відсвіті розчахнених блискавиць так проникливо і дзвінко промовляли слова:

... і найшли зелену хату і кімнату
у гаї темному, в лугах,
в степах широких і байраках
крутих глибоких...

Оленько задумався, в чому саме була крилата, громова сила цих тихих, звичайних слів?

Буря минала і ставало ясно від зненацька повеселілого дня, від тремтіння прозорих краплин на обважнілих вологою бузкових гронах, від срібних калабань удворі. І будинок оживав, всі зривалися і гомоніли, бігли на волю, в сад, у подвір'я, дзвенів посуд, скрипіли раз-у-раз двері у кухню, у сіни, у комори, у вітальні сміялися і обривали мелодію на клавішах роялю, собаки з мокрющими лапами радісно скиглили і спиналися і вигинали спину, на тому дворі дівчора виспівувала:

Весно ж наша красна,
Що ж ти нам принесла?

Дівкам гуляннячко,
Хлопцям ораннячко,
Бабам по платочку,
Дідам по кийочку.

Олелько і собі вийшов на подвір'я, подивитись, що інші домашні роблять: старі тітки-приживалки вийшли із свого флігеля і вигрівалися у сонці наче сови, дідусь-полковник роздобарював на ганку з кухарем, либонь замовляючи свої улюблені страви на вечерю, Оксана Олексіївна сиділа під каштаном і стихшено розмовляла з літніми жінками, що приходили до неї за всілякими порадами (вона колись у Цюріху ще перед ув'язненням, студіювала медицину), тітка Катря підв'язувала до палічок троянди на клумбі, понівечені грозою і байдикувала із студентами, що покинули свій картіж, Мирослав, «австріяк», як його називали в селі, стояв біля воріт з парубками-косарями і мабуть розповідав їм про свою Коломию та Львів, про свої «Січі» та «Соколи»... Доктор Крученюк, погладжуючи чорнющу бороду, почерез свої окуляри позирнув на Олелька і спитав: «Ну й що ж, молодий чоловіче, як ся маємо і як живемо? Що нового чувати в королівському замку Ельсінорі?» Це було його стереотипне, докучливе і недотепне звернення, яким він постійно вітався з Олельком і яке йому завжди неприємно нагадувало, що до нього все ще ставляться як до жовтодзьобого молодика.

У себе, Олелько подивився в дзеркало: справді, його обличчя було відбиттям якоїсь брунчіючої в ньому тривоги, бліде, з легким огаром, з неспокійними очима, постійно задивленими в нетутешні світи, може в чорну прірву тієї заклятої криниці в Колодязному урочищі, між старими дубами, де сповзаються вужі до своєї царівни, з очима, що зраджували його нез'ясований, терпкий неспокій. Адже він був тільки що в передсінку життя, тільки що на поро-

зі найчудесніших досвідчень, його туга могла замить стужавіти крицевою силою, що крилить найкволіших до найяскравішого подвигу; та — оця думка про неодмінний подвиг, нехай ще зовсім неокресленого змісту, докучала як кажан, що іноді бився в шибки його кімнати; найважливіше було найти плян до того подвигу; недаремно пан Крученюк говорив, що молоді, мовляв, треба вимріяти світ. Остаточо, це мало й свою назву — романтизм. Олелько навіть пишався свідомістю того, що й він — романтик.

Дим ішов у синю вись. Пахло, аж вдаряло резедою, розцвилим жасмином. На доріжках, у саду, перлились люстра вологи. Йти попід деревом і воно стрясало бурун крапель; сад став ще густіший. Дерлися коси, дроздики, вовтузились чижі й цінцьобрюшки. Біля куреня в саду, на колодці, поряд з дідом Силою сиділа Мотря. Олелько спалахнув, вона засміялась.

Біля курія — стиха дзвеніло сонце, що вийшло зза снігових хмар. Тиша тишенна, тільки бджоли гудуть над квітням, над кущами агреста й малиником. Дід Сила дер лико й, блимаючи хитро з-під ока на Олелька, продовжував монотонно:

...й от знаця, як того Ставра турський цар Магамет посадив у тюрму, то його жена, тая Василина й думає, як би його та виручить. Обрізас вона собі волосся, одягає парубоцьку одержу і виїзжає а гори кругом високої, ліса дрімучії — Кавказ називається. Сама на коні і за салдата перебрана: ружжо, піка, шабля, все чисть-чисто. Приїхала вона до царя Магамета, (а вже знає, що її Ставро ось такенними ланцюгами, сказать кайданами, до височенної скали прикований, рида-плаче гірко). Ти, кає, до Магамета, виньон нашому індійському государю подать, цілих дванадцять літ не платив, дак тепер, просимо, плати. А як ні, кає, то тобі наш государ все твоє царство знічтожить. І ще, кає, хочу, щоб ти мені свою дочку

оддав. Цар нанудився їй питає дочку: будеш, кає, мене виручать, підеш за цього парубка? А дочка кає, та як я, тату, кає, за його піду, як він — жінщина, хіба не бачите, як утінкою ходє? Цар турський не в тім'я битій тоді собі гадє, давай я його на екзамен возьму, хто ти такій. Покликав шо найдужчих своїх салдатів, по два сяжні завбільшки та їй велить їм з тим салдатом боротися. А той парубок як узяв одного-другого попід кольки та як жбурне їх лобами ід землі, так зразу їй духа випустили. Цар, брате мій, аж заплакав, шо йому таких людей побив...

— А то не парубок був, а дівка, вкинула Мотря.

— Звісно, шо дівка, але це ми знаємо, а турський цар того не знав. А лучче сказати — молодиця. Ну їй шо ж — загадує тепер цар їй інше. Поставили дванадцять самих луччих стрільців, які були в турецькому царстві, принесли, розумієш, стрільбу на дванадцять зарядів, а цар тоді кає, ануте, хлопці, стріляйте, кає, он в того дуба, чи дострілите. А дуб може на яких дванадцять верстов, на такій горі Арарат стоїть. Ось тоді той парубок, а лучше сказати молодиця як гахне з тої гвинтовки, дак тут дуб і розчахнувся навпіл. Ну, нівроку, кає цар. Давай кає — погуляємо в шахматні королі. Сіли — гуляють. А Магамет, треба сказати, самий лучший гравець в тії королі. Та, куди там — молодиця шах-шах і в дамках. А ставка у їй така: як цар виграє, то вся подать буде йому дарована, а як програє, то молодиця всьо його царство-государство забере. Зажурився цар, плаче.

— Шкода йому царства, завважила Мотря.

— А ти шо собі думаєш, не шкода? Там, брате мій, у нього в одних льохах добра може на тисячі карбованців. А збіжжя всякого, а худоби, то не злічиш. Тільки свиней вони не тримають, бо у них віра така — все їж, а сала ані в зуб. Ну, нічого. От тая молодиця їй кає: не хочу я твого царства-государства, а от віддай мені лучче Ставра, шо ти його в плену

тримасш. Цар собі думає: грець з ним, з тим Ставром, покликав старшого, дав йому ключі, щоб одімкнули. Поліз старший на скелю, розкував Ставра, а йому вже орел, розумієш, тіло до кості шматував. Худий та жовтий виходе той Ставро, не пита, хто той хлопець і чому він його визволя. Не пізнає, та й годі. А тоді молодиця заходить в шатро, скида з себе салдацьку вдежу, одягає корсетку, а на голову кимбалку, плахту виходе: а що, кає, пізнаєш? Дак ти дружинька моя, кає Ставро й слізьми заливається. Тільки де твої коси русяві? А я, кає тими, кає, косами тебе з тюрми витягла. І повертаються вони знов до Магамета, а там сміху з нього, просто животи рвуть. А що кає його дочка, не казала я вам, тату, дівка, а не парубок, он як утінкою ходє. Ну, сюди, туди, поставив їм цар могорич, балюють, брат ти мій, і от іменно з того часу, індійський государ ніколи з турським не воює. А все тая молодиця так спорядила. Тіки ніхто про це не знає.

— Та то казка, — сказав Олелько, — я навіть чув десь таку саму...

— Казка, казка — заgrimав дядько Сила, звівши брови, а що по твоєму не казка?

Мотря, як прокинувшись, потяглася, хруснула пальцями. Великі її очі світились, а на обличчя впала темна тінь од гілля.

— Там он божий чоловік прийшов, манах, дак у кухні сидить і розказує теж. Він і в Єрусалимі був і в Києві, странний такий чоловік... Він каже, діду, що в Єрусалимі така ростє рожа, що цілий рік суха, аж порошок з неї йде, а тіки святою водою поллєш, то зразу й розквітає пишно... Правда цьому?

Сила задумався й нічого не сказав. Автім, він усе це, може й казку говорив про себе, може нікого не зауважав.

— Прийдєш на перєлаз, Мотре? Зашепотів Олелько й йому забирано віддих від спогаду про недавні цілунки.

— Не знаю, промовила Мотря й підвелась; її думки були далеко. Вона була боса й її нога була маленька, паняньська. Вії з-синя притьмарили очі, ще світючі, весь час світючі. Вона пішла спроквола стежкою, поміж агрестовими кушами, гладячи рукою листа. Оленько стиха покликав її. Вона обернулась — дві коси лежали на грудях, чорні, а в сонці багрянючі, як з бронзи. Уста були тихі, коралеві. Вона посміхнулася й пішла далі, вже не оглядаючись..

XI

Поки не почалася косовиця, все було начебто газрад. Садиба бовваніла на подвір'ї, за кам'яними ворітьми, з димарів, не поспішаючи пнявся вгору дим, струнчили тополі і обсіпалися липи в алеї, гуділи за-спокійливо джмелі і сокотали коники, а все ж щось хмарилось над Рославічами. Оленько зауважив, що загальний стиль, яким досі жили всі в господі — врівноважений, погожий, навіть аж надто статочний, почав уступати місце нез'ясованому неспокою. Почалося від дядька Петра, який несподівано кудись шез, пробував не відомо де днів зо п'ять, повернувся забрюханий, втомлений, на найманому візнику, але який же інший — суворіший, зосереджений. Його сестра — Оленькова мати, зачинившись з ним у кабінеті разом з батьком, довго бесідувала і вийшла з заплаканими очима. Увечері дядько Петро довго ходив по саду, по пустельних стежинах з Оксаною Олексіївною, яка, як завжди руки схрестивши на грудях, підобгавши сердито уста з ним про щось сперечалася, іноді аж тремтіла од гніву (Оленько бачив їх із свого вікна). Дядько Петро, видно, стояв на своєму, силкувався з іншими бути веселим і безжурним, але здебільшого проводив час у своїй лябораторії.

Не той став і дідусь-полковник (хоч про його воєнні подвиги мало хто знав), який з веселуна і балакуна ставав дедалі мовчазнішим. В білому брилі, з суковатим кийком він проходжувався по всій садибі, немов прощаючись з усіми закутками, відвідував дядька Силу, вдивлявся у вугілля у вогнищі аж до півночі, був з усіми лагідний, гречний, але не той, що давніше. Серед челяді пошепки говорили, що недавно пугутькав на каштані пушик і у флігелі у вікно зазірнула пані, геть уся в чорному, як мара, а тоді зезла. Це вже неперемінно, доконче, хтось у садибі помре. Може й дідусь тую мару бачив.

Олелько любив його здавна, його невгнуту струнку, ажніак не старечу постать, гладке обличчя [був колись відомий серцехват-бабодур, недарма процвиндрив усі маєтності], любив його вольтеріянську вільнодумність, галлійську дотепність, французькі романи не переводились на його полиці, було цікаво слухати його розповідей про справи і про людей, що давно вже минулися, а все ж був Василь Дмитрович живим зв'язком з цим погаслим світом тіней, з тими портретами предків у бібліотечі. Олелько розважав його як міг і як умів, полковник сумовито посміхався і елеґійність долала його колись таку життєрадісну істоту — у нього мабуть була невивгасна нудьга старіння і передчуття невблаганої смерті.

Батьки були надто заклопотані, щоб займатись Олельком. З ранку до вечора вони були зайняті рахунками, розмовами з землемірами, старостами, агентами фірм, податковими інспекторами і найрізнішим, гадано, діловим людом, який сновигав мишвою біля дому без потреби і хісна. Батькові доводилось виїздити по справах земської управи, громадських установ та й дальших маєтностей, на Полтавщині і в Чернігівщині, де справи як і всі інші ажніак не були відрадні. Вдома ж Василь Михайлович цілими днями пропадав на ланах і сіножатах, приїздив ще більш

огорілий і обвітрений, з пилюгою на вусах і бровах.

У тіток також настав особливий сезон, іноді застиглий як орел у льоті, іноді гомінкий і кипучий діяльністю. Тітка Катря, що могла годинами сидіти під вербами над ставком з книжкою, бо готувалась цієї осені до політехнічного інституту, зненацька поринала в завзятушу хазяйновитість: об'їздила молодих коней, настоювала вишневі наливки, варила конфітури з малини і порічок, займалась ентомологією і лікувальними рослинами, а ввечері сиділа біля грамофону, слухаючи «Аїду» та «Ріголетто».

Тітка Лара стала в ці дні анахоретом і причиною. Краше було її не зауважати і не зачіпати. Вона гасала на коні по всій околиці, ходила до криниці в Колодяжному або зачинялась на глухо в своїй кімнаті. Навіть Оксані Олексіївні і докторові Крученюкові могла наговорити неприємних слів, а іншим то й поготів. Олелько не міг додуматись, що з нею таке. Чи не поетична пропасниця?

Щодо тітки Фламінго, то Олелько її не надто любив, а тільки терпів. Вона завжди скидалась на вчительку, хоч нею не була і відносилася до нього з неприхованою підозріливістю так неначе кожночасно сподівалася від нього нерозважливого вчинку. Може це був наслідок її перебування в Англії, що хоч було коротке, але визначило все її даліше буття. Вона не виглядала здібною щось переживати, чимсь захоплюватись, для чогось посвячуватись. Вона одягалася чечепурно, але нарочито безбарвно, не терпіла ніяких перебільшень і крайностей. Всі, правдоподібно і її найближчі, були на її погляд погано виховані, надто галасливі і гідні, якщо не догани, то іронічної поблажливості. Олелько був певний, що свою поведінку в Дворянському зібранні вважала непростими faux pas і дорікала собі, звичайно, про себе.

Що було робити з собою, коли всюди була тиша і безлюддя? Доводилось брати рушницю і бродити са-

тому по лісі, або з книжкою залізи в найглугіший куток у саду і там байдикувати серед переспіву проміння і тіней, серед сокоту цвіркунів і гудіння бджіл.

— Ти щось ледарюєш надто, Олелько, — сказала тітка Фламінго, стрівши його на ганку, — ти вже не такий маленький, а от поміг би батькові, поїхав би на луги, він же не розірветься, або заглянув би у кошари...

«А чому ти не їдеш сама?» хотілось сказати Олелькові, але він нічого не сказав і пішов мовчки у сад. Як вона того не розуміє, думалось йому, що все це сповидність, мана, міраж, фатаморгана, як каже доктор Крученюк, ота метушня, оте господарство, якому батько віддає всі сили, збиваючись з ніг. Ніхто крім нього того всього не робив би. Всяке плянування перетворюється вмиль у хаос. Вся ця суєта — це тільки замасковане ледарювання; вся челядь, наймички, кухарі, батраки, полільниці, економі і такі собі людці, що живуть собі осьде, нічого не роблять і не робитимуть, щоб виглядало на продуктивність. Всі вони — сновиди, дрімають як мухи, що повзають по підвіконні. Вони чімчикують, не хапаючись з садиби у той двір або стоять біля воріт, стовбичать коло молочарні, коровника, конюшні, дивляться годинами на бугая, що, лютий до меж, з кільцем в носі стоїть у кошарі і порикує; крутять цигарки, гуторять між собою, знов вештаються і чекають вечірньої прохолоди. Панів осьде ніхто не боявся, бо пани ці — плохі і сердешні, їм і в гадку не прийде когось понукати до роботи, бо вони й самі ледарюють; з такими панами живеться затишно, як на безжурному дозвіллі, автім стає на всіх усього і поспішати нікуди. Рославичі були благодатною прірвою, що їй дна не видно. Це все міг бачити самий Василь Михайлович та він волів не думати про це.

— Читайте, Олелько Васильовичу, все читаете?
На вилім у паркані, що й так похилився серед

кропиви, — сюди до саду витоптали вже давненько стежку із села. — сперся Яків — матрос, заблукавши невідьвідки. Він все ще був у відпустці начебто, ходив у пасмистому тільнику, босий, був добрим косарем, а здебільшого бальяндрасником та бабодуром. Він називав Олелька не «паничем» як усі ті, що знали його змалку, а по батькові. Олелькові здалося, що ця нахабна личина всіх панів має нізачо, а його зокрема. Яшко-матрос проліз через виламаний паркан, розсівся на траві, заломив безкозирку на потилицю, закусив цигарку і безцеремонно взяв Олелькову книжку та перегортав її, щоб побачити заголовок.

— Тра-ге-дії — Вільяма Ше-к-сп-і-ра, — прочитав він, — театр, що ні? А я бував у театрах, в хороших театрах..., в Одесі, в Севастополі. Здорово показували, навіть коні заїздили, а один басило як зареве, то аж увесь театр ходором ходить, не вірите? Але правду сказавши, Олелько Васильовичу, все це, як кажуть, мішура, пустоші, нісенітничі, нічого такого не буває...

Він знову зсунув безкозирку і допитливо глянув на Олелька. Очі його бистрі, розумні, палючі; чорний вус надавав хижості, видно кров пашіла в ньому жаром, а думки переганяли одна одну.

— Книжки читаете, що ж... Але єсть книжки, — мрійливо сказав він, — ох і єсть же книжки! Серце рвуть, коли читаєш, зразу в бій готовий. Там, братушка, виписано таким, що діло знає; це тобі не казочки, не театр...

— А які ж то такі книжки, Якове?

Яшко-матрос спільна подивився на нього, звузивши очі і, як Олелькові здалось — глузливо, знехотя.

— Це не для вас книжки, Олелько Васильовичу. Ви ж панич, вам покищо тільки гуляти та качки стріляти...

— А що паничі, книжок, гадаєте, не читають?

— Та не такі, — дивились глузливі очі. І помовчавши Яшко-матрос зсунув знов безкозирку.

- А Петрусь вдома?
- Який Петрусь?
- Та ж дядько ваш, студент.
- Або що?
- Та так, діло єсть маленьке...

І матрос підвівся, посміхнувся Олелькові [він знов подумав — глузливо, може й зневажливо], розгорнув гілля, пригнувся під яблунею і щез у тиші, засотаній бджолиним гудінням.

Важко було збагнути, яке у нього діло до дядька Петра і чому він його називав просто Петрусем, бо врешті який він йому Петрусь? Олелько ліг горілиць у траву і думав про те, що осьтакі кепкуючі, звужені очі, не злі і не добрі, часто дивляться на нього і очі не тільки Яковові. За парканом за ворітьми, по сільській вулиці аж до шоси, чиєсь око завжди дивилось кмітливо і з іскрястим глузом, око іншого світу. А який і чий той світ? Начебто співучий, кольористий як юбки сільських красунь, лагідний як дим, що стелеться огородами, лине з мазаних хат, світ жагуче-малиновий як мальви, що цвітуть попід вікнами отих чепурних, біленьких хатин. Ні, це либонь не Яшин світ. Яшка — відшепенець, він поїде і попливе на своїому «Мстиславі», відіб'ються й інші, вийшовши з хатин, підуть на роботи при залізниці, в пристанях, на цукроварнях, будуть вже говорити інакше, закидаючи по міському, співатимуть інших пісень. Таким і глузувати з панів, паничів.

Але, всеодно, їм села не здолати, тим відшепенцям. Дідусь-полковник правильно говорив, що й українське село, і французьке в глухій Оверні, й італійське в Тоскані, нічим не різняться за психологією, світоглядом і укладом життя, від кельтських чи етрусських чи слов'янських селищ, які були тисячу літ тому. Ось блискає, а в Рославичах кажуть, що це по небосхилі їде Зін-Дій. Досі згадують і Симаргла і Мокоша — дрібних божків ще з антських часів і Ро-

да і Рожаницю. А як гремить, то б'ють себе по карку, щоб крепкий був і в стайнях прибивають дощинку, щоб опирі не залітали коней нівечити. І русальний великдень святкують і Зельмана і Купалову ніч. На старих зрубках прадавнього стійбища станули селища, столітні, тут і збіжжя в глиняних горшках закопують як у давнину, коли не було ні клунь, ні гамбарів. Тітка Фламінго каже: Яке ж темне оте село! Ні, воно світле, усміхнено-русальне, на ізмарагдових узгір'ях, де росте полин і нечуй-вітер, під дзвінким небом, при старому тракті, що колись був Залозним шляхом. Для вітрів, що шугають над цією землею, тисяча літ — один день. Вічність — прамати села, земля — грудь праматері плугатаря. Темна, осмагла грудь як у молодиць, що в жнива годують малят, сівши під копицею. Рінь, що осипається підмита весняними водами, виявляє нашарування віків, що перетворили захоронених прашурів — антів, скитів, деревлян і дулібів у соки землі, ситять коріння пшениць в плодюшій надрі ланів. Дуби шумлять над сільським цвинтаріщем, де лежать, поряд з селянським ширококостим родом і його Олелькові предки — козацькі старшини, секундмайори, хорунжі і маршалки. Чи ж і вони не вийшли з того одного великого племені і роду, що молились Хорсові і Симарглові, коли всі ще були однією великою сім'єю мисливців з ратищами і крем'яними сокирами, рибалок і воїнів і починали сіяти в неторканій дівич-чорнозем життєдайне зерно? Одна Велика праматір об'єднала їх усіх...

Гудіння бджіл ставало сердитішим. Хтось порався в пасіці. Навіжено заверещали сойки, їм озався одуд на груші. Захрустіло сухе гілля. Олелько, лежучи в холодку, раптом зірвався. Йому здалось, що з-за густих кущів агреста і порічок, обсипаних в'янучим яблуневим цвітінням, хтось вже давненько і настирливо приглядається йому. Незабаром хтось засміявся і з-за шелевіючої листви Олелько побачив чийсь очі,

що в нього пильно вдивлялися; очі карі, маслисті як оливки, невсипущі, проймаючі. Олелько згадав, що у них в садибі, у старій бесідці-альтані, в цьому далекому закутку саду, живе вже три дні мних Тріадо, скит.

XII

Як і чому він сюди й якраз сюди прибився, ніхто не знав; можливо за нього просили Ольгу Антонівну нахлібниці у флігелі, або хтось з богомільців серед челяді. Але його поява тут уже три дні була в осередку уваги. Всі його називали Тріадо, хоч справжнє його ім'я було Нечипір Кулик, як у паспорті стояло — міщанин з Острога. Вдень він товкся по всій садибі, включно з ганком панського будинку, ввечері перебував на кухні, в гроні челяді, а спати йшов у стару альтану, зовсім зарослу диким виноградом й оточену щільним жасмином. Він у нікого не просив дозволу тут перебувати й ніхто йому не забороняв; за декілька днів до нього вже звикли, так неначе він осьде й вікував.

Він вийшов, посміхаючись ізза кущів й сів на траву біля Олелька. На ньому була чиста вишита сорочка, вправлена в плісові шаравари, ноги ж були босі. Ажніяк він не був вже подібний до юродивого прочанина, який був на ярмарку. Чуприна його — колись скудійовжена гиря, була підстрижена й розчесана, блискуча від олії. Обличчя проясніло од змитого пилу, із щітини, якою обросла його шелеса, залишалась тільки невеличка борідка, (яка все ж надавала йому деякого духовного вигляду) й пробились тонкі вусики. Увесь він, цей Скит, був велитом. Ножища його розпирали плис шароварів, під сорочкою ходили за-

лізні м'язи, шия, мідяна від сонця, випирала з-за коміра.

— Всяке диханіє да хвалить Господа, Олелько Васильовичу, — сказав він, влєсливим, дяківським голосом, а Олелько подумав, що він так само фаміліярно-поблажливо звертається до нього як і Яків-матрос.

— Благодать, — випростувався Тріадо, аж крякнуло в крижах і заграли м'язи, — жити, не вмiрати тут у вас. Які люди, які сердешні люди — ваші батьки, я маю на увазі, Олелько Васильовичу, та й уся ваша рідня! Можна тільки з вдячністю про них говорити.

Олелько повагом роздивлявся його.

— Якщо ви гадаєте приподобатись мені тим, то помиляєтесь, — сказав він холодно, перекусивши травинку, — ніхто з моєї рідні не турбується вашою вдячністю...

— Приподобатись? — він підійняв брови і зареготав. Олелькові цей регіт не був прийємний, — Бог мені свідком, що я це говорю найширіше, ніякого лукавства за душею. Чудна ви людина, Олелько Васильовичу! Та навіщо мені приподоблятись?..

— Це правда, що ви чернець, монах?

— Варнак я, от хто я. Можу назватися і покривджений долею, а найбільше — людьми, коли хочете. Бо я думаю, значить, живу. А це не подобається. Для вищої сфери це розумію, але для народу, для мас, я — юродивий, неприкаянний, що ж нехай і так. Може я й монах, чернець. схимник. Був, був такий час, — я спасався... На Афоні був, у Хрестоводвиженському, у Лаврі, у Загорську. Над Донцем був в одному скиті, ех, і благодать там, ласка Божа, Олелько Васильовичу — степ і степ, небо синє, аж темне, тільки пташечки співають. Був я і в семінарії духовній, але мене звідтіля не те, щоб прогнали, а просто попросили податись у відставку, як кажуть. Бачите у нас не розуміють, що праведником і блаженним можна бути не збиваючи лоба поклонами...Крім того я вступив

у диспут з архимандритом і йому подібними, чисто академічний, до речі, а це не подобалось. Не те, щоб якусь я ересь затіяв, але просто просив пояснення в деяких сумнівних справах, головне, так би сказати, у догматично-обрядових, а вже мене на нового Авакума, [царство йому небесне], вивишили, а саме ось-такі його, праведника, в ямі згноїли. А я ж людина темна, чому ж мені тихо та спокійно не пояснити? Я ж не у вірі самій сумнівався, тільки в схоластиці неясній...

— То ви таки освічений, Тріадо...

— Більше самоук, але, бачите, рвався до світла освіти, а такі не дали рабу Божому. З того часу я тільки книгоцій. Читав всілякі книги, аж очі на лоб вилазили. Що попало під руку читав. І Вольтера, а там перекинувся до «Декамерона» і до Бальзака... А то перекинувся в біологію, фізику, хемію. У Харкові був у мене такий книголюб; бібліотека — цілі скарби, читай до віку. У Києві, у однієї вдовиці — найчудовіші, найдавніші книги — все перечитав. А потім закинув. Тепер не читаю. Книгомудріє, зважте, це також один із обманів видіння — фатаморгана, скажіть. Навчебто все гарно, чудово, а ближче підійдеш: нічого нема. Треба вчитися живучи, Оленько Васильовичу.

Я пройшов чимало — нашу Україноньку вздовж і поперек, бував на Кавказі, в степах забайкальських, навіть за кордони мене понесло — в Галичині був, у Відні, у Румунії. Рибалив в Олешках, баржі вантажив у Миколаєві і в Азові. Був телеграфістом, хористом, книгоношею, навіть у театрах грав, також і в наших, українських, поряд із славною Заньковецькою та батьком нашим Садовським, правда, невеликі роліки...

— «Москаль-чарівник», мабуть...

— Та й «За двома зайцями» і «Як ковбаса та чарка» і «Глитай або ж павук»... Те, що народ любить — посміяйтесь... Ну, й що з того? Нічого. Але досвід —

— ось мудрість життя. Люди — головне, пізнання людей. А тепер що я? Ніщо. Та я й не турбуюсь, може це все до пори, до часу, може й мені ворожила доля інше...

І він повалився в траву і лежав горізнач, підклавши руки під голову, дивлячись у небо. Олелько з цікавістю, а то й з острахом дивився на цю дебелу, здоровенну людину. А Тріадо, немов вгадуючи його думки, хитро поглянув на Олелька.

— Б'юсь у заклад, що я вам видаюсь чудаком, непевною людиною. Думаєте собі, що це за екземпляр такий. Ви молодий, у вас багато ще такої гостроти суджень, для вас усе або біле або чорне, ви в подробиці не входите. Про себе ви гадаєте про мене — варнак, бурлака, вічний скиталець, юродивий, автім може й гірше. Посполитий бурсак — Хома Брут гоголівський, філософ. А може й сам Вій? Знаєте, той залізновидий, сліпий? [Вії йому очі прикривають], корінястий — нечиста сила...

Обличчя у нього мінялось. Раз воно було благовиде, лагідне, замріяно-гарне, а іншим разом — розбійницьке, недобре, нахабне.

— Сила якась у мені, Олелько Васильовичу, — продовжував Тріадо. — Сам не збагну, що це таке. Сила є, а що з нею робити і до чого вона, не знаю. А з чого та сила, скажіть? Я гадаю, що з землі. Всі ми порох і пилюга і в це обернемось. Але поки живемо, то що, скажіть, ситить нас? Не збагнув я досі, але нинька знаю: земля, ось що нас ситить, ота первинна сила, стихія, інакше сказавши. Зважте: одірветься від рідної землі і ви вже ніщо, тільки інфузорія, зоряний пил, ка'зна'що. Філософи там видумують різне, а я знаю одне: сила в землі, в чорній, чорнющій землі...

— Що ж тую землю їсти, чи що, — засміявся Олелько.

— Та це ж тільки алегорія, Олелько Васильовичу.

— Тріадо сів у траві, скрутив цигарку, закурив, — я маю на увазі те, що земля, а по науковому сказати, біологія, все вирішас. Я люблю людину повноцінну. Любите когось, то любіть, до чорта, до самозабуття; ненавидите, то так, щоб аж у пеклі сахнулись. Це й є життя і призначення людини. Все, що в книжках зветься життям, — це не життя і тому я залишив читати книжки. Бо життя більше за книжки, воно причинне, зле, невіглаське, але таке воно є...

— Слухайте, Тріадо, чи як вас звати, — сказав Олелько, коли Тріадо змовк і дивився на нього зуко-са, неначе вивчав його або оцінював. Але Тріадо перервав й не дав йому говорити.

— Кров бурлить, Олелько Васильовичу, а це все від землі, нашої, чорноземної. Ви знаєте, якщо б я жив за часів нашого сонечка-князя Володимира Святого [який він, з біса, святий, так само любив дівчат як і я, мав триста жінок і наложниць], то я був би багатирем землі руської. Таким собі Олексієм Поповичем чи Добринею, що об землю вдарявся і набирав сили, щоб ворога перемогти. А пам'ятаєте Мстислава, що поконав Редедю? От таким і я був би. А що ж, чи й я не Антей, що вдаряючись об матінку рідну — землю, набирав такої сили, що гору перевернув би, дуба вивернув би? А що я тепер? — Пустоцвіт, не сію, не жну, ніде своєї силюньки приложити...

— Слухайте, сказав Олелько, терпеливо вислухавши цю тираду, — на мою думку у вас у голові хаос. Ви начитались книжок, але нічого не збагнули. Я не теоретик, ні ніякий авторитет, я тільки що готуюсь до університету, але все, що ви тут наговорили, ніщо інше як несусвітня імпровізація. Ніякої землі чи біології історія не знає. Існує лише чітко висловлений національний характер, на який складаються географічні, кліматичні історичні і всілякі інші обставини. А ними керує, як і історичним процесом взагалі, — розум, ratio, якщо ви знаєте латину. Тамерлан і Чін-

гісхан, керовані національним характером здобишництва, завоювання просторів, підкорення інших людей, таки завернули своїх коней біля Лігніци на Шлезьку, бо їм це вказував розум. Атілла не хотів цим кермуватися і не повернувся з Угорщини, а підійшов аж під Париж, де його розбито вщент. Французька суспільність, ота темпераментна і експансивна, терпіла віками феодалізм і кормигу королів, включно з повним банкрутством всієї нації, аж поки розумні люди як Вольтер, Дідро, Монтеск'є і інші енциклопедисти на втовкмачили народові, а принаймні ведучим колам, що революція необхідна. А чому заломалась наша революція 905-го року, яку я бачив у Києві? Та тому, що її істоти не розуміли маси і не було розумного керівництва, яке б цю революцію довело до перемоги...

— Он як, Олелько Васильовичу, — з цікавістю дивився на нього під час цього монологу Тріадо. — То й ви неабиякий мудрець. Тільки ви помиляєтесь в одному — революція 905-го року це не програ. Це тільки генеральна репетиція, так як перед прем'єрою спектаклю відбувається перегляд усієї п'єси. Не турбуйтеся, мій учений юначе, поживете, побачите. Колись це життя, як про яке я вам говорив, вийде таки наверх. По всьому давньому не залишиться ні сліду. Будемо тільки згадувати, в якому довіллі ми жили. Вовками завиють люди, але не від вашої теорії розуму... Тоді згадаєте мене...

— А що ви пророк, чи що?

— Хто його зна, пророків тепер не буває. А іноді, правда, скажу вам чесно, я сам іноді ніяковію. Янгол це чи диявол мені всіляке нашіптує. Прозрій, мовляв, дивись далі, що буде...

І Тріадо звівся, потягнувся аж знов заграли м'язи, набундючився і заспівав:

... Ой наступила та чорна хмара,
став дрібний дощик накрапять...

— Голос у вас справді добрячий, сказав Олелько.

— Та позички з'їли, Олелько Васильовичу, як сказав наш Кобзар священної пам'яті. Велика це була людина. Батько він наш — ми всі від нього. Силу незриму нашого народу розгадав, ось хто був пророк. Нас кріпаків безіменних визволив і до світла повів...

— А ви що, Тріадо, з кріпаків?

— Дід був кріпаком, отаким найпідлішим і зважте у кого — у Кам'янці у Раєвських панів, тих самих, що з царями правувалися і навіть на Сибір, мовляв, за свободу і конституцію пішли і там страждали. А рабами всежтаки володіли, матері їх ковінька, у стайнях знущалися, лупцювали. От і вір після цього панам! Правда, мій дід одкупився, кебетна була людина, почав чумакувати, а тоді в місто подався, торгував. Проте батько мій пустив усе, той був іншої натури, любив, бач, так як і я, дівчаток, любив погуляти, попиячити. Зосталось нас як орлів — п'ятеро синів і ті розійшлися — хто на заводи, у шахти, хто на бурлакування, а хто на всілякі інші промисли. Коли б була Запорізьська Січ, то й я подався б туди, бісурмена і ляха рубати, а так от, як бачите, нуджу світом... Ну що ж, паничу, вам либонь вже надокучило роздобарювати зі мною?

— Ні, ажніяк, — сказав Олелько, — а я ото хотів вас спитати, чому ви на ярмарку тоді так на нас дивилися?

— Приємні обличчя, нічого більше, — посміхнувся Тріадо, — хороші обличчя і у вас і у тіток ваших. І всі ваші рідні такі, а обличчя, як знаєте, душа людини. По одних очах пізнаю, хто добрий, а хто лихий...

— А ми що ж, добрі?

— Звісно що добрі, аж надто добрі. Вам від цього важкувато прийдеться. Лихому у світі нинька легше, ніж доброму.

— А який ви, Тріадо, лихий?

— Скажу вам: не добрий і не лихий. Більше злий. Дуже мене вже ображали всілякі, от і накіпіло. Надто багато лиха я набачився і натерпівся. Але хто зі мною друг і товариш, тому і я прихилью небо. А ви кажете приподобатись! Я нікому не приподоблююся. Це моя сердечність, от і все. Схочу то й піду собі геть, що мені? Світ широкий. А схочу можу все життя біля вас прожити...

— Та ви не сердьтеся, — промовив Олелько і йому справді стало ніяково, що він був надто різкий з ним, — це я так сказав, не подумавши. Але ви кочовик, либонь не всиділи б на місці, навіть якби вас просили...

— Варнак я, вже вам говорив. Хоч і не таврований і не каторжанин, але в Сибіру був. Не бійтеся, там теж люди живуть, і в Сибіру сонце сходить. А я, як батько Тарас казав:

... Я сам, як бачиш, марно всує,
Я сам занівечив свій вік,
І я нікого не жалкую,
І у нікого не прошу я,
Нічого не прошу...

Він деклямував, ставши в театральну позу, приклавши руку до грудей, а другою відкинувши неслухняну чуприну. Олелько не міг увесь час збагнути чи все це комедія, чи ширість.

— Плачу іноді, — глухо сказав Тріадо, — а скажіть чого. Може це наша натура така, українська, сльозоточива. Чого плакати? Веселитись треба: ось насувається таке, що все шкереберть піде... Плачу я по нескоренній плоті. Ви розумієте мене — плоть це страшенна річ. Ну, але що ж, пора мені йти. Спасибі за розмову. Я до чоловіка одного йду, також такий недоладний мудрець, світом нудить. Пішли, чи що?

Вони пішли садом, вийшли на головну алею. І Тріадо зразу ж змінився, його хода стала вкрадливо-

котяча, очі потуплені, руки надто довгі, які він начебто не знав де діти. Широка ступня, що вгрузала в пилюку. Він увесь став добросердий, чернечо сумирний.

— Те все, що я вам плів, не беріть до серця, — стиха промовив він медвяним шепотом, — я це все більше для розваги, Олелько Васильовичу, щоб удвох посміялись, пошуткувати. І своїм не говоріть, а то сваритимуть і на вас і на мене...

— Та чого ж, — засміявся Олелько — за віщо сварити?

Тріадо схилив ягнятково голову й таємничо підморгнув. Він, видно, дбав про те, щоб увійти з Олельком у приязно-конспіративні взаємини, може просто вивчав його, а може це була пастка. Він подався не до воріт, а праворуч — у вишневий садок, де біліла молочарня, а там його дебела, нарочито зсутулена постать сховалась за високими лопухами. Олелько, вже біля ганку, побачив Немирича, що приїхав верхи і Парфен відводив його коня. Олелькові стало невимовно радісно, він побіг до Немирича як до давнього знайомого.

— З ким це ви так проходжувались, Олелько? Тип досить оригінальний.

— Це варнак, засміявся Олелько; або Скит або ... Тріадо.

— Он як?.. Здається, я його десь бачив...

Вони пішли разом до ганку, Немиричів кінь лунко іржав в алеї. Олелько придивлявся з-укося зсунутим Немировичевим бровам. Його смаглявому обличчю з коротким вусом.

XIII

Давно знайомі обличчя ставали того вечора незнайомо-чужими. Тітка Лара була в кармазиновій сукні з чотирикутним вирізом на грудях, з волоссям узятим у срібну сітку. «І вона також з Ренесансу, — подумав Олелько, — Ботіччеллієва «Весна», або Джоконда, або й Люкреція Борджія». Всі були в зборі. Тітка Катря сиділа замислено біля рояля і час від часу брала кілька акордів якогось етюдю, але вмить обривала. Олелько просовгнувся в куток, за рояль, щоб його не дуже зауважувано, інакше мова його батька була б не така схвильована. Було бо прикметою Рославців, навіть в найкритичніших хвилинах, особливо перед молодшими, не виявляти будь-якого хвилювання. Може це було наслідування тітки Фламінго з її повсякчасними англійським спокоєм. Вона й тепер сиділа під портретом прабабки Єлисавети Олексіївни в темнозеленій, щільно закритій сукні з невеликим білим комірцем, стягнувши уста та нахмуривши чоло, якби розважлива, завжди стримана голландська патриціанка з картин Вермеера. Олелько знехотя відкривав її несколихану, холодну красу.

У кріслі сидів і смоктав люльку дідусь-полковник, що пильно слухав усіх і, іноді потакуючи, кивав своєю головою — чи не казав я, мовляв — або спостерігав кожного учасника бесіди, сумовито, неначе хотів їх надовго чи назавжди вкарбувати в пам'ять. Оксана Олексіївна іноді глузливо посміхалася і була швидше на одшибі, як спостерігач. Могло видатись іноді, що все це її тільки розважало. Доктор Крученийюк сидів біля тітки Ганнусі; за всіма ознаками вона йому подобалась. На інших він споглядав поверх окулярів з приязню. Мабуть йому було приємно бу-

ти серед цих молодих, запальних людей в повній силі й іноді докидати свої спокійні, але завжди доречні репліки. Дядько Петро нахмурено ходив по кімнаті, дві собаки лежали біля ніг Ольги Антонівни.

Слово мав Василь Михайлович. Він говорив спокійно, стоячи біля вікна, відчиненого в сад, звідки йшов пахучий дурман зоряної ночі.

«... Проблема революційної ситуації, чи така існує чи не існує, немов якась омана, завжди протирічлива, релятивна, бо сама істота революції виводиться з незбагненої ще досі надри підсвідомого як окремих людей, так і цілих суспільств. Ви, наприклад, гадаєте, що Франція перед 1789 роком страшенно прагнула до революції. Парадоксально, але там — напередодні і навіть вже під час революції загально панували роаялістичні настрої...»

— Отакої! А Жан-Жак Руссо, а Монтеस्क'є, а Кондорсе? — вигукнула тітка Лара.

— Залишімо на боці всіх шанобливих просвітителів. Вони займалися тільки критикою абсолютизму, режиму взагалі, але в філософському пляні. Мало хто з них був республіканцем. Ідеалом Вольтера був король — реформатор, Руссо був республіканцем, але він хотів республіки тільки ідилічної для однієї Женеви, але не для Франції. Кондорсе, ти кажеш! Так от цей самий Кондорсе напередодні революції вважав республіканську форму правління зовсім небажаною. Та хіба він один? А Робесп'єр, Сен Жюст, Дантон! Вони всі були спершу роаялістами, вважаючи, що королівська влада — це символ єдності і потенціально знаряддя реформ...

— А де ж був народ, достойний Василю, — обернувся дядько Петро, — той, що громив Бастілію, що вдирався у Версаль і волочив королівську сім'ю в Париж для розплати?..

— Тодішня інтелігенція, щось подібно як нині наша, хотіла бачити короля тільки захисником проти

місцевих тираників із аристократії, проти вкрай прогнилого і здеморалізованого апарату королівської адміністрації в провінції... Що ж до народу, то він, придушений і експлуатований до краю, податками, хабарництвом, голодом і терором королівських адміністраторів — адже ви знаєте, що селянина спійманого у королівському лісі із якимсь нещасним зайцем, можна було вбити на місці... Але ні, той народ ажні-як не мріяв про бунт чи революцію... Та й згадані вже, хвалені ватажки революції пристосувались до революції, коли вона їм несподівано звалилась на голову і у них не залишилось нічого іншого як її прийняти. Адже славетний Руссо, ідеал всіх республіканців, говорив, що тільки *суспільство богів* доросло до демократії, а що ж до нас, людей бідних смертних, то ми заслуговуємо лише на подачки у виді невеликих реформ з ласки всім народом улюбленого і обожнюваного монарха...

— Зачекай Васильку, — спинився у своєму ходінні дядько Петро, — а хто ж тоді розпочав і робив революцію, коли ти кажеш, що й славетні просвітителі і інтелігенція і трибуни в постаті Сен-Жюстів і Робесп'єрів та й сам французький народ не лише її не здіймали, але й боялися її і не хотіли її...

— Паризька чернь, Петрусю, оті всі безштаньки, люмпенпролетаріят, сказавши по сьогоднішньому, вся та голота, якій і в гадці не були великі ідеали свободи, братерства і рівності. Чернь діяла стихійно і випадково, під натиском таїнних імпульсів і сил підсвідомого. Ви, пане докторе, — звернувся Василь Михайлович до Крученюка, — краще від мене повинні знати, що людині *відчуженій*, нехтованій, огірченій з будь-якого приводу, дуже легко перейти в стан лютої агресивності, мети якої вона навіть не усвідомляє собі, але перебуваючи в такому стані — це вже зовнішній вияв підсвідомого, — під натиском жаги до переборення відчуженості, готова до найнесподіваніших

ексцесів, до гнівного вибуху, до кривавого бунту та й вкінці до революції...

Доктор Крученюк мовчки кивнув головою і розвів руками — визначення зовсім правильне.

У вітальню тимчасом увійшов Немирич. В розпаді дискусії його навіть не всі зауважили. Але він вклонився всім і спершись об ватран, пильно слухав усіх, що збиралися, мабуть, заперечувати Василю Михайловичу.

— Я слухаю оце тебе, Василю Михайловичу, — терпко озвалась Оксана Олексіївна — і з подиву не виходжу. Так і здається, що ти от-от договоришся до блага нині існуючого правопорядку та хвалитимеш добродійства божественної тиранії...

— Ваша іронія, тітуню Оксано, тут ніпричому, — спокійно поглянув на неї своїми добрими очима Василь Михайлович, — ви дуже добре знаєте мої погляди і моє становище в громадських справах. Я стараюсь бути тільки об'єктивним. Питання в тому, чи революція є якийсь акт розуму і чи революція для неї самої має виправдання...

Про 1789 рік, — озвалась тітка Лара, — ти, братчику, говорив тільки на те, щоб ілюструвати, так би мовити, тодішньою проблемою наше сьогодні. Тобто ти хочеш сказати, що й ми не перебуваємо в безпосередньо революційній ситуації...

— Думаю, що ні, — посміхнувся Василь Михайлович.

— Гай, гай, Василю, не пізнаю тебе, — аж спинився з розвіяною чуприною, з палаючими очима, дядько Петро, — а розстріли на Лені, а півтора мільйона робітників, що страйкують по всій імперії! А хвилювання на Харківщині на Полтавщині, в Білорусі, терористична акція в Ліфляндії, в Грузії, в Польському королівстві! Військово-польові суди, масові арешти, шибениці, тисячі засланих у Сибір! Бунти у військових частинах, що? Це не передреволюційна або таки

революційна ситуація? Додай до того безприкладну сваволю всіх цих власників лятифундій з тисячами десятин, Юсупових та іншої петербурської камариллі, ганебне розкошування на верхах, в той час, коли батраки працюють від сходу до заходу сонця за марний гріш, на тих самих лятифундіях або в цукроварнях Терешенка чи графині Браніцької! Села, що перманентно голодують, масова еміграція до Америки!..

Всі хвилювались, крім Василя Михайловича. За дядьком Петром була тітка Лара і Катря, що навіть вигукнула «браво, браво» і вдарила кілька акордів «Варшав'янки», і тітка Фламінго, що аж спаленіла і, звичайно, Оксана Олексіївна. Немирич мовчав, до нікого не приєднувався, думав свої думки. Олелько задумувався: з ким йому бути? Але, звичайно, і з певністю лише з батьком. Йому подобалася його спокійна і логічна мова. Доктор Крученюк був швидше неутральний, він шепотівся з тіткою Ганусею. Або просто хотів бути зразково ввічливий, без хвилювання.

— Говорите про народ, — озвалася Ольга Антонівна, пестячи собак, що стежили за кожним її рухом, дивились на неї вірними очима або дрімали, — народ, чи його збагнете? От Гуляницькі були в Костромі минулого року на тристалитті дому Романових, ювілейний рік, знаєте ж. Розповідали, що той народець виробляв, який вірнопідданий був, не уявляєте собі! На пароплаві плила царська сім'я, то мужички кидалися за ним у хвилі, як стояли, деякі потопилися, царську тільці цілували, припадаючи до землі, де проходили цар і цариця. От вам і революційна ситуація...

— Нічого дивного, — сказала Лара, підійшовши до вікна і вдивляючись в темінь ночі, — народ це — дволикий Янус. Сьогодні він обожнює, а завтра може люто і криваво вибухнути так як вибухав за Пугачова та й то треба було його пошивати в дурні, підсудуючи мужицького царя — самозванця як символ

правого діла. Всьому цьому сприяли віки безпроглядної теміні і неволі, мітологія ідолопоклонства і автократії. Примітивний народ на все реагує хвилими змінними емоціями. На все у нього — воля Божа. Адже він народ — богоносець...

— Народ — це раб, який і власного бунту не витримує, — крикнула Ольга Антонівна.

— Все це софістика, Ларусю, — сказав Петро, — орієнтуйся на те, що не знає емоцій: на економіку, на невблаганий закон діалектичного чергування. Суперечності системи, февдальної чи капіталістичної, стають такі чіткі і різкі, що вони самі сприяють поглибленню свідомості всіх поневолених і покривджених. Перед ними вибір, або скніти далі в темряві і неволі, або збагнути глузд і необхідність революції...

— Теорії, теорії, — нарешті озвався доктор Крученко, — ви забуваєте, що антагоністи ваших теорій досконало це розуміють і роблять всі заходи, щоб ваші теорії пішли внівець...

— Правильно, докторе, — озвався Василь Михайлович, — ті, що при владі, передбачають усе і належно діють. Панове, — звернувся він до всіх, — там на горі зрозуміли, що і їм пора вносити в систему поправки і реформи. Вітте і Столипін це передумали, і взялися за діло: один будував залізниці, другий реформував селянське господарство, перетворюючи зубожілого селянина на багатія — хуторянина. Одночасно вони наховстали всі відосередні і підривні сили, утворили зразковий апарат поліції, провокації і зради, зламали революцію 905-го року і відкрили семафор для індустріальних перетворень. Ні, там на горі сидять не в тім'я биті... Вони ще при силі...

— Авже ж не здрахлілі Горемікіни...

— Будуть кращі за них, проміткіші, — продовжував Василь Михайлович. — Я був нещодавно в Європі. Буржуазія і капітал враз з усім апаратом абсолютизму зуміли використати сприятливу кон'юнктуру.

Нині європейські країни переживають період добробуту. Австро-Угорщина незабаром стане з перестарілої дуалістичної імперії триединою, тобто включить у спілку слов'ян і тим самим розв'яже болюче питання слов'ян габсбурзької імперії. В Німеччині укоськано всі прогресивні партії, там панує пруський мілітаризм і туга за колоніальним могуттям. А всім їм треба ринків збуту. І от дивіться — сюди до нас вже потяглися всілякі Сіменси і Зінгери, французькі і бельгійські компанії, а навіть американські Гарвестери, які не шкодують капіталовкладень, бо їм це без ризика сторицею оплатиться. Вони будують залізниці, шахти, фабрики, засновують торговельні філіяли; всі двері у нас їм навстіж. Просперує купецтво, мішанство, дрібні підприємці, селяни — багатії, не кажучи про власників лятифундій. Як на те за чотири минулі роки у нас були винятково прекрасні врожаї, ми годуємо хлібом Європу... І з цих усіх заспокоєних, багатіючих і просперуючих станів абсолютизм створив собі запілля — реакційну, ультра щовіністичну «чорну сотню», яка захищатиме систему самодержавності всіми силами, бо це підстава її добробуту... Яка ж може бути в тих умовах революційна ситуація?..

— А національні рухи, Васильку, — озвалася тітка Лара, — навіть на глухій досі Білорусі нині справжнє культурне відродження... Які поети — Купала, Колас! А Кавказ? А Польща? А Україна?

— Все це ще тільки бруньки, — сказав Василь Михайлович. — Польща, щоправда безперечно одержить автономію, в Петербурзі оглядаються на Відень, де зараз діє сильна польсько-магнатська партія. Україна? Це покищо, на жаль тільки мляве українофільство. Хто серед народу достоту знає «чий сини, чийх батьків, ким за що закуті»?

Всі замовкли. У вікно влетів кажан і кружляв по гостинній, а всі стежили, як він, побившись об лампу, полетів знов у ніч.

— Не до добра цей кажанище, — зітхнула Ольга Антонівна.

— Я вважаю, що реформи необхідні, — продовжував Василь Михайлович — реформи до основ, до самого ґрунту, адже все це воююще. Я за еволюцію, розумійте мене. І на Заході прогрес зовсім не пусте слово.

— Прогрес — це докорінне знищення струхлявілого ладу. Точніше революція...

Вперто повторював дядько Петро.

— А хто гарантує, що це доцільно, — вкинув Василь Михайлович, посміхнувшись. — Звичайно, знайдуться люди, які й нині йдуть на подвиг, кидають бомби, стріляють і вміють навіть підпалювати панські садиби... Але що вони дадуть, вкинувши країну в хаос, коли дорвуться до влади? Ватажки французької революції кинули націю в пащу тероризму, сваволі і голоду, щоб за декілька років віддати її ще більшому узурпаторові, ніж той якому зрубано голову. Який абсурд!..

— От тут ми вас і спіймали, — зареготав Петро, — у вас виразно клясовий інстинкт заговорив! Приєднуйтеся до «чорної» сотні, Васильку... Йй же Богу. Якщо ви за еволюцію, то ви свідомий консерватист...

— Свідомий, чи не свідомий — посміхнулася Оксана Олексіївна, — просто Василько не хоче рубати тієї гілки, на якій сидить увесь наш знаменитий стан фєвдалів...

— Непереконливо, титуню, — підійшов до неї Василь Михайлович, — стан моїх фєвдалів, хоча б лише в нашій губернії, вважає мене таємним прихильником женевських емігрантів, якимсь карбонарієм і каригідним лібералом, а ви мені дорікаєте, що я фєвдал. Що ж і декабристи і Герцен і Кропоткін — всі були фєвдалами.

— І нічого ніколи не договорювали до кінця, — гукнув дядько Петро, — плакали на грудях у сатрапа,

каялися... Які ж далекі вони були від народу! А Герцен був примхливий, розбещений панок, що грався в революцію. Навіть Бакунін, також, до речі февдал, писав покаянні листи до царя. Ні, панове, аристократія наша, як речник революції, зійшла з кону. Це вже не творча кляса. Ідуть нові сили, вже прийшли вони, бо їх виніс розвиток економічних протиріч...

— Правильно, дуже добре Петрусю...

Василь Михайлович, мабуть знітився. Всі, здавалосьь були проти нього. Олелькові стало шкода його, доброго і щирого.

— Аристократія зійшла з кону, — раптом озвалася тітка Катруся і розпочала і кинула «Полонез» Огінського, тепер вирішатиме не аристократія, а технократія!

— Браво, Катрусю, — посміхнувся Василь Михайлович, — ти й нове слово навіть вигадала. Технократія — влучно, справді...

— Наукова і технічна революція, немов до себе до нікого більше сказала тітка Катря, — буде в нашому сторіччі вирішальною подією. Ви навіть не уявляєте собі, чого довершить людство: зв'язок з найвіддаленнішими закутками землі на протязі секунд, революція в архітектурі, вдосконалення засобів транспорту — кораблів, залізниць, автомобілів, а над усе аеропланів. Вони літатимуть швидше, ніж звук. Почнеться освоєння космосу, досліджування дна океанів, земної надри, будуть будувати гігантичні греблі, електростанції, тунелі...

— Ще може й атом розколять, — зажартував дядько Петро.

— Може й розколять...

— Це буде не наша доба, — журливо зітхнула Ольга Антонівна, це буде либонь доба Олелька...

— А в соціальному відношенні людство буде всеодно плентатись, немов стадо збаранілих потвор, — протер свої окуляри Крученюк; — дозвольте й мені

сказати, я слухав вас: революція політична чи соціальна не прилітає з вирію як вогнеперий птах. На жаль, погодімося з тим, що революцію робитимуть всежтаки маси, народ... Це лише в науці і техніці відкриття роблять геніяльні одиниці... І навіть народні ватажки і його духовні керманічі, якщо хочуть успіху, повинні враховувати те, чого на даному етапі хоче народ...

— Народ, народ! Все той самий народ — озвалась Ольга Антонівна, — і чого він власне хоче чи хотітиме?

— Землі і волі...

— Землі, так, — кинув Василь Михайлович, — але воля це вже філософія. І ніхто з того народу не скаже, а що воно, власне, таке, ота воля? Та мабуть і серед присутніх щодо того не буде згоди...

— Демократія, от що...

— Конституанта. Законодавці, що висловлюють волю народу...

— Диктатура пролетаріату...

— Чого ви так галасуєте, панове, — сказала Ольга Антонівна, затикаючи вуха: хто слухає, то скаже, що Рославці сваряться...

— Скажи ще ти, Ларо!

Олелько подумав: які його тітки зрештою різні і по своїому, незбагненні. Він ніколи не сподівався особливого від тітки Катрусі — вона йому здавалась найлегковажнішою, а проте, дивись, і вона має свою думку.

— І Петрусь і Василько помиляються, — сказала тітка Лара своїм недзвінким, начебто дуже далеким голосом, — історія не знає ніяких законів, ні послідовності, ні чергування, знає тільки випадок або збіг обставин, який ми передбачити або попередити не можемо. Остаточню справу вирішають виняткові люди, з крицевою спрямованістю, з переконанням в своїй місії, з вольовою влачею; можливо, це своєрідні надлюди, які з'являються не часто, гребують юр-

бою і небезпеками, можливо покликані, скажімо, провидінням і довершують те, чого ніхто не зміг перед тим. Що, наприклад було б з нашою цивілізацією якщо б не з'явився Христос? А чи не надлюдьми були Платон, Архімед, Галілей й Олександр Македонський, Цезар, Конфуцій, Будда, Кромвель, Робесп'єр, Наполеон? Їх поява змінює історію, а навіть увесь світ. Законів тут нема і ми їх знати не можемо, вони неісповідимі. Що ж до народу, то це пусті балачки. Сьогодні він з хоругвами й іконами вклоняється тиранам, хилиться перед панами, а завтра з'явиться якийсь син Гонти народ піде за ним — буде палити і різати панів. Яка ж тут закономірність?..

Оксана Олексіївна ще суворіше глянула поверх усіх.

— Ти не знаєш народу, Ларо. Ми — народовольці, покоління, що йшло в народ з посвятою, так не говорило. Ваше покоління не краще і не гірше від нашого. Хіба й тепер нема серед нього подвижників і героїв?..

— Але провокаторів більше, — вкинув мовчазний дідусь-полковник.

— Провокація і зрада неминучі для всіх великих рухів. І у декабристів були провокатори, — сказав пан Крученюк.

— А найбільший провокатор — Микола І, що рюмсавав і плакав з ними, щоб потім повісити...

— Панове, тихіше, ради Бога, — озвалась Олелькова мати, — ви хочете, щоб завтра тут з'явилися жандарми...

Всі ходили вздовж і поперек гостинної в цигарковому димі.

— Як привиди, подумав Олелько, — якісь зловісні тіні...

— Який безплідний спір, знуджено сказав Василь Михайлович, всадовляючись у крісло, — вічний інтелігентський вітряк! Все узагальнене, імлисте, без

уточнення, догматичне, без компромісів. Економічні закони і суперечності, індустріальна революція! Схеми, які прекрасні для Заходу із традиціями ладу, гуманізму, чіткого, логічного мислення, прикладаємо до нас, до країни і суспільства, що відстали від Європи на сторіччя. Орієнтуватись на вашу неминучу, кабінетними теоретиками запроєктовану революцію, на всі ваші схолястичні аксіоми, що безапеляційно проклямають революційну ситуацію і вірити в них, то у нас цього чекати треба принаймні двісті літ. Народ ще не доріс до неї. Займіться насамперед народом, панове! Мало його ідеалізувати! Ідіть, несіть йому перш за все світло освіти, навчайте його основних норм людського і людяного життя, вишукайте в ньому духовні скарби...

— Заняття достойне дворянчиків, що каються в давніх гріхах, або наших повітових просвітян, що рюмсають над славним минулим...

— Пане Богдане, — раптом промовив, звертаючись до Немирича дідусь-полковник, що ж ви мовчите і не скажете нам нічого?

Немирич любязно глянув на нього.

— Скажу, пане полковнику, обов'язково скажу. Чекаю, поки всі висловляться...

— Дозвольте мені, — почала ще суворіше Оксана Олексіївна, — десять років я каралась у казематах і на Сибірі, але мене вони не зломали. Для нашого покоління, що стануло до боротьби ще в юності і в ній тривало питання революції, її неминучості, залишається таки догмою, аксіомою. Коли вона станеться і як ніхто над цим не думав. Це було недоречно, і неістотно, бо для всіх — Революція — на порозі. Головне, здолати те, що існує, всю вікову кривду і лихо. І нічого не змінилося з тієї пори. Кожний день, кожна чергова шибениця, кожне молоде життя, заковане в кайдани, наближає перемогу. От і все.

Всі мовчали.

— Автім, може й ваша правда, тітуню, — озвався не то жартома, не то повагом Василь Михайлович, — як хто, але ми переживаємо, можливо, останні дні Аранжуєца як у «Дон Карлосі» сказано. Для нас революція не буде ідилічною.

— Що ж, — меланхолійно озвався дідусь-полковник; — доведеться тоді податись в еміграцію.

Довгомордий хорт підійшов до нього, поклав голову на коліна й дивився сльозливо — влєсливими очима.

Всі засміялись.

— Але тільки у Вєє або в Ніщю, якщо вже еміграція, — озвалась Ольга Антонівна.

— Тоді вже краще в Ноган або Швальбах — докинула тітка Фламінго; там принаймні тіні давніх знайомих: пана Фридерика Шопена і нашої невгомонної сусідки, пані Марко Вовчок...

— Або й не підемо в еміграцію, якщо Петрусь нас оберігатиме, — сказала холодно тітка Катря, — у нього, кажуть, зв'язки в суголосних колах...

Дядько Петро насторожено глянув на неї.

— Це як розуміти, Катрусю?

— Без коментарів, як хочеш.

— Панове, панове — озвався Василь Михайлович, — дискусія не закінчена, а ви сходите на особисті шляхи. Раз ми вже всі тут, треба вичерпати питання.

Олелько ще ніколи не бачив батька таким піднесено-живим. Можливо, що він попадав у свою стихію. Може й він, — думав Олелько, — міг би бути осьтаким революціонером, осьтаким керманичем змовницьких зборів. Може це йому передалось насліддя прадіда-якобінця, емісара Конвенту — Петра? — той прадід споглядав на це зібрання зі стіни, глузливо-усміхнено, своїми розумними очима, і батько був таки справді подібний до нього.

— Пане Богдане, вашого слова чекаємо!

Лара безугавно дивилась на Немирича. Він озир-

нув її; у його чорних, мерехтливих очах спурхнув промінчик. А тоді він, не відходячи від ватрану, почав говорити.

XIV

Немирича приймали в Рославичах охоче. Він приїздив майже що другий день на шпаркому, сановитому жеребці з лисинкою на чолі, проходжувався з паннами по саду, сидів у бесідці з полковником, обходив з Василем Михайловичем, якщо той був удома, луги і пастівні, обдивлявся лани з яровим засівом, а над вечір грав у крокета або в «городки» із студентами і Олельком, та, звичайно, залишався аж до пізнього вечора. Він міг жартувати і пустувати як хлопчак. Ольга Антонівна казала, що це *chevalier accompli*, справжній джентльмен, такого не прирівняєш до всіляких повітових вертихвостів-паничків.

Але тепер, стоявши біля каміну, він був іншим — зосереджено холодним, як крига. Олелька він прикував до себе з першого слова. Може й ще декого.

— Так, — дні Аранжуєца, за всіма ознаками, минають, — сказав Немирич, — можливо те все, про що тут говорилось, подзвіння. По цій блискучій вікторіанській епосі, яка, як слушно сказав мій шановний сусіда, минається. Я був не так давно в прославлених столицях, у містах — світочах. Париж, Відень, Берлін, Лондон. Петербург! Це все — суцільне празникування, безконечний карнавал. Нескінченні паради гвардійців йовіяльного короля Едварда у медвежих шапках; пруські гренадіри у пікельгаубах; кавалергарди його величності Миколи в панцирях і срібних шоломах. Ріки шампанського, повідь діамантів золо-

та... Наші великі княжата, всілякі Юсупови, Мицельські, Потоцькі, Лобковіци, Естергазі, а з ними разом економічна аристократія — банкіри, лихварі, директори грандіозних підприємств — Ротшільди, Морозови, Рябушинські, Круппи, — все це бенкетує, забавляється, витанцьовує канкана і танго... «Пани з жиру бісяться», сказав би мій гайдук Омелько. Розцвіт мистецтва: балет Дягілева, геніяльні Рубінштайн, Штраус, Дебюссі, божественна Сара Бернар, Шаляпін, Падаревський, навіть наші славетні землячки Соломія Крушельницька і Марія Заньковецька. Сам імператор встає у своїй ложі, щоб їм вчиняти овації...

— Ну й що, — вкинула Ольга Антонівна, закурюючи цигарку, — що ж у тім поганого?

— Ажніяк, пані маршалкова, — вклонився Немирич, — слава їм! Слава їхнім колоніальним імперіям, слава добробутові, який подаровано нашій старенькій Європі, слава блаженним, що вірять у трибунал у Газі і в вічний мир, слава Століпіним, Бетман-Гольвегам, Пуанкаре та Еренталям, що приборкали невгмонних страйкарів і соціалістів... Тільки все це, мої панове, блискуча агонія епохи. Тієї самої задоволеної, ситої, спочилої на лаврах, сановитої епохи королеви Великобританії та імператориці Індії, благочестивої Вікторії, старенького Франца Йосифа, Вільгельма сухорукого та інших. Стоїмо над прірвою. Завтра з цього усього всеєвропейського празнику буде попелище. В темряві опиняться суспільства; люди будуть блукати як причинні, шукаючи світла в тунелях, будуть розпачливо гукати на пустелі. Та навряд хтось їм відгукнеться. Адже ви всі, панове, що тут говорили, свідомо чи несвідомо приходили до того самого висновку. Бенкетам кінець — вже світає, над світом багряна, кармазинова заграва, осяяні зали пустошіють — ви пам'ятаєте, як було на «Титаніку»? Залишаються тільки останні гравці, що прирекають самі себе на загибель, але хочуть дограти останню карту...

Мене не цікавить це пишно бундючне, це приречене сьогодні, мене цікавить що буде *завтра*. Чи знайдемо себе серед тієї п'їми на пустелі?..

— Ой, пане Богдане, — засміявся дядько Петро, — ви просто поет, з ласки Божої мистець... Але той зловісний песиміст, як Бодлер або Блок...

— Можливо, — продовжував Немирич, — не гадайте, що поети — мрійники. Вони подекуди бувають дуже чіткими судьями дійсності. Але я хочу спинятися тільки на істотному. Мене не цікавить ажніяк, як порадить собі людство з тим усім, що на нас насувається. Я хочу сам знайти опору в темряві, дороговказ у хаосі. А ви всі про це говорили, хочби натякаючи. У нас усіх майже тваринне прочуття неймовірного, ми всі в тривозі, в непокою, в небувалому сум'ятті... Опора для мене — моя батьківщина — Україна і, як не кажіть, — своя сорочка завжди ближча, — моя рідна кляса, не гаючись назвати її — аристократія...

— Далєбі, ну й загнули, пане Богдане, — ота *рідна* кляса, присяйбі!

— Правда ваша, пане Петре, — вклонився Немирич, яка вона нам рідна! Не говорю про присутніх, але ця кляса таки сходить із кону. Ця кляса нині — це трухлява гнилизна, мерлятина, нікчемність і, чим швидше вона вигасне, тим краще для всього людства, та й для неї самої...

— Здорово, здорово! — підняв чарку з вином Петро.

— Нічого не здорово, Петрусю і ви, пане Немирич, верзете ка'зна' що, — сердито пахнула цигаркою Ольга Антонівна, — навіщо вішати собак на аристократію? Наша аристократія — оті Острожські, Гулеви́чі, Кисілі, а всі козацькі старшини — фундатори монастирів, церков, академій, от як Кочубей, Мазепа, Апостол, та й такий Петро Могила, хоч не наш, молдаванин, але шляхтич! Скільки вони зробили для української культури!..

А що робить для української культури полковник кавалергардів, власник тисяч десятин у Троегянці, Скоропадський, пареський слуга! Випукує з персердям дядько Петро, до дядька з такими українськими патріотами...

Ти не знаєш, Петрусю, — озвалась Ольга Антонівна, — скільки тисяч дала на Наукове Товариство Шевченка у Львові Милорадовичка, у неї також тисячі десятин...

— А хто Шевченка, хто викупив його з неволі? А хто його підтримував? — озвався дідусь-полковник, — Репніни, Забіли, Тарновські в Яготині... А Панько Куліш не аристократ?.. Передчасно ховаєте нас, пане Немирич...

Всі у вітальні розхвилювались, Тільки Перепілка — тітка Катря, вдаривши декілька акордів, втихомирила товариство.

Пробачте, якщо я кого вразив, — вклонився знов Немирич, — я сам знаю вагу і заслуги наших предків. Чи ви знаєте, хто допоміг і навіть натхнув Богдана Хмельницького на його революційне діло, що вирішило долю України на багато сторіччів? Українсько-козацька аристократія, що була спольщена поготів, на перший заклик народу пішла служити йому і будувати власну українсько-козацьку державу... Кричевські, Виговські, Богуни-Федоровичі, Морозенки-Мрозовицькі...

— В цьому ваша заслуга, — сказав Василь Михайлович, що досі пильно слухав, — ви, пане Богдане, своїми працями привернули славні імена наших предків до нового життя...

— Що ж, нехай їм честь і слава, — іронічно озвався дядько Петро, — цим вашим спольщенням, а потім знов зукраїнізованим шляхтичам, а проте нічого вони не зробили б, якби не підійнявся увесь народ, оті найбідніші і найзлиденніші, козацька і селянська чернь, що громилла дяхів під Жовтими Водами і Корсунем і Пилявцями...

Тітка Лара розчинила ще більше вікно і, затуляючись в шаль, дивилась у темінь. Там стало росяно і свіжо. Десь співали соловейки. В кімнаті стояв дим від цигарок.

— Повертаючись до головного, — діловито сказав Василь Михайлович, — то й ви, пане Богдане, не вірите в можливість регенерації, так би мовити, нашої аристократії. До того, це питання чисто риторичне, без якогось практичного значення...

— А я риторично відповідаю, — спокійно сказав Немирич, — я вірю і очікую його...

— Покищо ми почули тільки про неминучу катастрофу і хаос...

— Цілком правдиво, панно Катрю, — зиркнув на неї Немирич. — Але я не сказав, що мене тривожить цей хаос. Я сам давно чекаю катастрофи. Я хочу вас тільки спитати, а що до того нам, якщо у цей хаос, чи швидше у пекло, провалиться оте чудернацьке історичне твориво, що зветься російською імперією? Саме тому, що всі ці начебто революціонери — декабристи, Герцени і Перовські вірили у вічне тривання цього творива, [це було тільки судороговим борсанням, а не дією,] ця потвора триває і по цей день. Невже ви не думаєте, що всі революційні заходи і сама ідея революції — це тільки засіб до спасення Московії — Росії?..

— Нечуване, нечуване, — вигукнула Оксана Олексіївна.

— До речі, до речі, пане Богдане...

— В тій хвилині, — продовжував Немирич, — як важко пробитись до істоти речей. Це хаші, це ринь, на яку склалися помилки сторіч. Оксано Олексіївно, я переконаний, що те нечуване, про яке говорите, стане таки чуваним... Ви ще не тільки почувете, а побачите розвал імперії, може багатьох імперій, а може і розвал світу...

— Апокаліпса, одним словом...

— Так, коли хочете. Апокаліпса... Армагеддон... Причвалують всі чотири вершники Апокаліпси. І нінащо зладуться всі ваші штудерні доктрини і теорії, оті всі прославлені закони історичного матеріялізму. Тоді не буде ні рабів, ні експлуататорів, бо взагалі *людини* не буде. Тобто може бути єство, але не тієї людини, що її обожнювали сторіччя гуманізму. Не буде ні сина, ні матері, ні брата, ні сестри. Буде людина печер, неоліту, кам'яного віку...

— Ви нас, далебі, лякаєте, пане Богдане...

— Хотів би бути злим пророком — *falsus vates esse*, — і ви могли б посміятися до схочу. Але я тільки історик, що йде манівцями історії, досліджує не стільки причини подій як передбачує наслідки і то неісповідимі і тільки ймовірні.

— А саме яких подій?

— Народження, розквіту і загибелі цивілізацій і культур. Але це не теорія панни Лари щодо випадковості історії і містично-гайної винятковості великих людей. Це звичайне явище природи: після ночі — день, після затьми — сонце, після хаосу — лад. Отож, коли настане суцільна темрява, яким гаслам обізветься понівечена, здичавіла, принижена людина?

— Свобода, рівність, братерство...

— Пролетарі всіх країн...

— Ні, панове, мої дорогі, ви всі помиляєтесь. Ті гасла без покриття як векселі поміщиків, що програлись у карти. Людей відродить до нового життя могутній поклик землі і крові. Доктрина, що визволить нас із хаосу, буде називатись — патріотизм...

— Старе як світ...

— Що ж, вино може бути дуже давнє, але саме від нього хмеліють люди, і не розгубляться серед хаосу завтрашнього дня. І вони можуть стати вістунами відродження...

— Коротше кажучи, ви пропонуєте регенерацію аристократії під прапором націоналізму?

— Правда, досить уже аристократії насаджувати безлике всесвітянство...

— А ті нові аристократи будуть об'єднані у вибрану касту, чи не так?..

— Не в касту, а в орден, принаймні на початку, коли скрізь ще буде темрява. Орден людей волі і високого серця як Йоанітський, Мальтійський або й нашої Запоріжської Січі...

— Та ще й з чубами-оселедцями, з пірначами, з булавами...

Всі зареготали, а дядько Петро аж заплескав у долоні.

— Тоді вже краще орієнтуватись на варягів, — сказала невинно тітка Фламінго; на вікінгів, чи що?..

— Історія об'єктивна, не містична, доведе вам, — зірвався дядько Петро, — і вже довела, що не ваші імператори і розбійники, хрестоносці і корсарі, чи невідь-хто, не ордени і не касти і не увесь ваш оперетково-музейний мотлох, а нова могутня кляса, яка досі дрімала, вирішатиме, як і чим подолати темну ніч нашої Апокаліпси. Коли під лозунгами вашого лжепатріотизму капіталісти, фєвдали і все це манаття задубілого світу покличуть до зброї простих людей, щоб ділити між собою ринки і поневолювати континенти, то ці прості люди кинуть їхні гасла об землю в ім'я солідарности трудящих!.. Кляса піде тоді на клясу і ваш відогрілий патріотизм буде жалюгідним будівництвом повітряних замків... замків...

— Ні, пане Петре, — повагом проказав Немирич, — найпростіші найзнедоленіші люди будуть якраз тими першими, які, коли все загибатиме, розумієте усе — честь, мораль, пошана і людська гідність, — коли зрадять усі все, — візьмуться за рушниці, щоб захищати свою землю і свою батьківщину. Так, як це було, коли римлянин Аецій закликав захищати рідну землю проти Атілли, або під прапором Орлеанської діви прийшли злидарі, щоб відперти англій-

ську навалу, або санкюлоти — європейську коаліцію. Тоді ви збагнете облуду дев'ятнадцятого сторіччя, що дурило нас солідарністю трудящих, космополітизмом і тим подібними нісенітницями. Тоді тільки тоді, в полум'ї і хуртовині, прийдуть люди всіх станів і всіх клясів, які врятують від загибелі одвічну Європу. Це будуть люди, що вірні лише своїй землі і крові, люди, достойні своїх славних предків, люди, які, всупереч вашим невблаганим законам діалектичного матеріалізму, одвічним цінностям, тобто ідеї, нададуть нову вагу.. Це будуть люди, що вмітнуть з посміхом умерти за свою націю і державу, люди, що згинуть на кострищах за свою віру, люди, що як панцерна когорта, прийдуть серед хаосу і зледачіння, щоб принести онову людству...

— Які люди? — озвалась тітка Фламінго, — може ваші ренегати з роду Чарторийських, Сангушків, Ржевуських і їм подібних?..

— Не вибраність роду тоді рішатиме, панно Ганнусю, — прожогом звернувся в її бік Немирич, — а вибраність духа. Це будуть кращі з кращих, стійкіші із стійкіших, які зуміли прозріти і не розгубитись. Ви не гадаєте, що людина може в одну мить під час величезного катаклізму прозріти і знайти себе, свою душу? Це будуть ті всі, що об'єднуються біля давнього, але доброго прапора вітчизни...

Олелько подумав, що мова цієї людини, подекуди навіть вишукана і чужа, так начебто це не була її рідна мова, могла чаклувати. Всі мовчали. І тітка Лара тільки порушила тишу.

— Невже ви чекаєте прозріння у людей, які давно, надто давно, стали безбатьченками? У цього висмоктаного, зжіночілого клану, який, як ви самі говорили, здатен тільки на безглузде празникування, на тризну після власного, очевидного похорону?

— Я зовсім не захисник шляхетчини, — тихо сказав Немирич, — правдоподібно більшість її чекає не-

славний кінець. Крашим кінцем її може бути тільки гідна лицарських предків мужня загибель. Наш стан приречений. Врятувати кращих його представників, які ще не зовсім зледачили, може бути тільки повернення до батьківщини, до нації. Конкретно: до нас: до України...

Дядько Петро, що ходив по кімнаті, спинився перед Немиричем. Його чорні очі аж жахтіли.

— Слухайте, слухайте, пане Богдане! Я українець — Петро Драгоміров, з діда-прадіда; прашури мої — болгари чи серби, прийшли сюди і служили вірою і правдою Україні. Але її Бог не творив, а творив дявол, що хотів віддати її на поталу хижакам, бо ця земля благословенна і благодатна. Арканами ховстали наш народ печеніги, половці, монголи, розпинали і катували пани-ляхи, гнобили царі; всі згинали нас, але зігнути не могли. Як ніхто інший, боролися ми і, співаючи, вмирали за волю. Я українець — повторюю ще раз, але я не просвітянин і не кооператор, я революціонер. Мене не розчулюють ні бандури, ні романтичні спогади про козака Мамаю чи Наталку Полтавку. Я вірю у всесвітню революцію і з моїм народом за неї борюся. Я хочу визволення України, яка нині стогне, експлуатована, замучена неволею, деспотією посіпак, глитаїв і перевертнів, спрагнена землі і волі, спрагнена свого імені, а найголовніше — *правди вселюдської*, ви розумієте? Невже ви думаєте, що вашими шляхетськими, давно відгомонілими мітами кабінетного патріотизму, ви підіймете Україну, яка перебуває напередодні небувалої ще в історії, соціальної революції? Хто піде за вами?

— Націоналізм, пропонований паном Немиричем, — озвалась тітка Фламінго, — це просто войовничий, становий консерватизм, який на Заході може ще мати деякі перспективи, зважаючи соціальну структуру суспільств Франції, Німеччини, Австро-Угорщини, Англії... Він може об'єднати реакційні прошарки,

хоча б тільки для відсічі соціальної революції, про яку говорив Петрусь, і якої неминучості ми всі свідомі, об'єднати деякі, історично ще дійові класи: аристократів-февдалів у Франції, чи в імперії Габсбургів, пруське юнкерство, космополітичну плітократію, бюргерство, дрібну буржуазію...

— Правильно, Ганнусю... — презирливо вкинула Оксана Олексіївна, — це безглуздя пропагувати ось такий консерватизм чи як ви кажете, націоналізм на Україні, яка не має своїх власних експропріюючих класів... Ми — народ, *par excellence* — злидарів... А з цієї волі — спитайте!..

— Я сподівався ваших спростувань, — посміхнувся Немирич і його обличчя стало ще більш суворим, — безперечно, такий патріотизм чи пак націоналізм в Україні буде ідеологією *меншости*, національно свідомої державотворчої меншості. Її становитиме, хочете того ви чи ні, панове, український хлібороб, — багатий, ретельний плугатар. Звичайно з участю кращих представників інших прошарків, одержимих тією ж ідеєю державності. Цій меншості, можливо, доведеться навіть силоміць накидати свою віру аморфній, безформенній масі людей, невідующих, несвідомих свого роду і імені. Тобто осідлати, загнuzдати цю безголову бестію. І певна річ, що очолити цю творчу меншість, цю спільність потомствених плугатарів, хліборобів — цієї основи нації, доведеться в першу чергу нам, які цій землі і цьому народові винні так багато. Чому нам не збагнути того, що збагнули три сторіччя тому наші спольшені прашури, які здіймали національну революцію 1648 року, боролись в її лавах і помагали будувати молоду козако-українську державу?

— Чи не простіше, пане добродію Немиричу, — з'їдливо сказала Оксана Олексіївна, — простелити отій вашій вірі в плугатарів — багатіїв доріжку просто до всеросійської реакції, до царславної «чорної сотні»?.. Тобто просто в обійми столицінини...

— Ні, — відповів повагом Немирич, — ніякої простої доріжки туди нема для тих, хто хоче відбудови української держави, що й буде метою нашої національної революції...

Василь Михайлович, що досі слухав і мовчав, підійшов до Немирича.

— Не бачу підстав легковажити концепції пана Богдана, тим більше іронізувати. В загальному, ідея грандіозна і нова, а зокрема аж надто прийнятна для нас, стурбованих нашим суспільним становищем. Тих, що, як ми, живемо споконвіку на Україні, тих, що не стали ренегатами, така концепція повинна зацікавити. Я розумію вас, пане Богдане. Ви готові жертвувати нашими ренегатами для революції, щоб дати змогу найсвідомішим і найідейнішим повернутись до вітчизни і в ній, оновленій, стати чесними будівничими...

— Воїнами в першу чергу, поряд з найкращими людьми інших станів, які пристануть до нашої віри, утворять незламну сталеву когорту, що розгорнеться в легіон. Ми — шляхта, повинні на зразок «залізних боків» Кромвелля, стати...

— ...преторіянами імперії, — усміхнувся Петро.

— Хоча б і преторіянами. А насамперед керманічами і будівничими...

— А що коли інші стани, припустімо, — зауважила тітка Фламінго, — не схочуть пристати до віри отих ваших вибранців?

— Тоді вони будуть згноблені силоміць або й знищені. Державна рація в усіх випадках більша, ніж мрії одвічного раба про матеріальні блага...

— Середньовіччя! — вигукнула Оксана Олексіївна, — альбігензи, Чорні клобуки, опричина, інквізиція...

— Просто — утопія! — сказав дяцько Петро, — все побудоване на поезії, на повному запереченні розуму, на неіснуючій, антинародній, антисоціяльній і глибоко антилюдяній суспільній базі...

— А чим оте середньовіччя таке погане. ? — Раптом із-за рояля озвалась тітка Катря — це велика епоха, ці середні віки. Вони залишили нам Нотр-Дам, собори в Кельні, Реймсі, чудо готики, трубадурів і менестрелів, Трістана й Ізольду, нарешті Жанну д'Арк... Це величчя епоха, варто було в ній жити...

— Школа, що ти не жила Катрусю, тебе напевно спалили б на повільному вогні як відьму... А пан Богдан був би твоїм суддею...

— А я охоче була б відьмою, — сказала тітка Катря, — хоч би тільки один раз полетіти на мітлі в Брокен...

Якась думка майнула. Вона засміялась і, глянувши по всьому товаристві, яке чомусь замислилось і замовкло, почала грати Революційний етюд Шопена.

Втім за вікном тишу перервав стукіт підков. Коні вїздили в алею.

— Це мабуть доктор Крученюк, Мирослав і Юрко Бріф...

Бричка підкотилась під самий ганок. Незабаром увійшли запилені з дороги доктор Крученюк, Бріф і Мирослав, що поїхали ще зранку в Межиріччя.

— Добре, що всі в зборі, — спинився на порозі пан Крученюк, за всіма ознаками, схвилюваний. Ви тут, панове, в гаразді і спокої, а ми привозимо тривозні вісті... Позавчора в Боснії, у Сараєві, вбито австрійського ерцгерцога, наслідника-прінца Франца Фердинанда і його жінку графиню Хотек...

— Австро-Угорщина, — докинув Мирослав, — представила Сербії ультиматум...

Їх оточили, позривавшись з крісел. Розхоплювано газети.

— Чому Сербії?..

— Вбивця — молодий сербський патріот, Комітаджи, Гаврило Принцип, — пояснив Мирослав; ультиматум Відня дуже різкий...

— Це війна...

— Європейська війна. — докинув Немирич.
Він стояв поруч тітки Лари. Червнева ніч була ти-
ха і духмяна.

XV

Олелько стояв на ганку. Сріблом цвяхований Ле-
бідь плив тихим небом. Й засотана зорями ніч і ше-
піт листви і повзучі тіні дерев сповивали старий дім
синявим, німим непокоєм. Крізь гушавину тьмяного
бузка прорізалась струмені світла з відчинених вікон,
голоси гасли скравками луни в надрії саду. Листва бу-
ла аж чорна, атласно-блискуча й сливе нерухома, як
кована. І *той* двір і вулиця за білими ворітьми, що
гинули в чорній пащі алеї й село — давно спали.
Тільки з зірницями разом, десь дуже далеко, мабуть
на луках, де паслися табуни, а може край села, за шо-
сою, линула пісня й перегагкувались собаки. Олелько
був ще в чаді задимленої вітальні, в полоні думок і
слів, що спрокволу влягались немов утомлена імла в
його притомності. На нього налягала якась незбаг-
ненна туга. В тому тихому тремтінні обважнілих гі-
ляк, в прозорій білості мурів будинку, в решті, що
йшов звідусіль на нього, щось було зловісне. Ще ні-
коли не шеміло у нього серце таким прочуттям роко-
ваності і проминальності, автім ще зовсім незазвано-
го щастя. Люди й речі невпинно мінялися й жили дов-
кола нього, дратуючи його своєю неймовірною несущіль-
ністю: цей гомін рідної садиби був тільки відлун-
ням хаосу. Він ажніяк не окрилював, навпаки, він
швидше дурманив. Він гнітив і породжував цю химо-
родну тугу.

З бузкової гушавини, на яскріючу скрипучу стеж-
ку виїшла чиясь тінь. Від її несподіваности Олелько
аж сахнувся. «Не бійтесь, це я — проказав вже знайо-

мий, вкрадливий голос. — це я — Тріадо. Не спить-ся, Олелько Васильовичу?» «Що ви — підслуховували?» Їдко сказав Олелько. «Підслуховувати — нехороше, ні, я просто, — я йшов, дивитися на зорі, а розмова голосна, сказати б — палка, мимоволі почуєш. Чи не проїтись нам?» Вони пішли під каштаном, по той бік дому, в сад, де між деревами, здавалось ще дуже далеко, спеленаний і все тією ж синявою, блимав вогник дядька Сили.

— Інтересно, звичайно — позіхнув до зір Тріадо; люди розумні, освічені й норовисті ж, з біса, а чому не поговорити? Вітряк — як це правильно ваш батько сказали, Василь Михайлович. Сто літ з гаком вертиться той словесний вітряк, а діла нема. Й не буде...

— Якого ж діла?

— Та вже звісно — веселого того. Може воно й було б, та тільки не з делікатної панської руки, ви пробачте мене, Олелько Васильовичу. Коли пани бунтуються, то — просто вам сказавши — тільки з жиру, а народу з того користь яка? От були у нас благовісники свободи — декабристи, скажімо, ну й що ж? — Силу слів наговорили, а прийшлося до діла, знітились. Ще й поплакались як діти малі, гай-гай. Шкода їм бач, стало шляхетної крові та й крові взагалі, а хіба це кров була? Гнила сукровиця, її й пустити не шкода...

Дядько Сила таки не спав. Він куняв біля вогню, з сермягою наопашки й смоктав люльку. Була вже в ньому, не глядячи на його заломаний картуз, важучість віку; він дивився на них сонними очима й бурчав. Тріадо сів на колодку, закурив цигарку, задумано пестив собаку, що влягся в його ногах. Олелько підкинув ломаччя й вогонь спалахнув, почав бризкати скалками в темінь.

— Й той панич із Вщижа інтересно розбалакався, — посміхнувся Тріадо. Й дядько ваш, Петрусь — ну й порох! Підпали лиш -- вибухне... Та тільки це все

— в пусте. Химери та й годі, а освіченим людам чому ж не поговорити? Їм і видніше, ніж іншим — темним. Тільки що з того, скажіте? Те, що буде, без них буде. Буде таке, що нераді були б і бачити. А вщижський панич каже: володіти! Минулося, лебедику, не твоя це вже сила — володіти...

— А чия, Тріадо?

— Пани своє вже відгуляли, — продовжував Тріадо, — а щоб цей світ змінити, у них кість затонка. Сила у того, хто ниньки мовчить, Олелько Васильовичу. А той хто мовчить, книг не читає і йому нічого теревені теревити. По пустому він час не теряє, не бійтеся. Мовчить та терпить, але зважте: до часу терпить. А як промовить, то не вщижським паничам його повчати, що й до чого. Ваш панич, скажімо, до своїх мужичків вийде із своєю проповіддю історії, а вони його вилами. А правда ж? Великий жаль колись між панством піде, згадаєте мене. Я наш народ добренько знаю, крепкий, скажу вам, народ, потайний, але в гніві лютий. А сила у нього — з надри, ведмежа. Як вирветься з берлогу, то краще не питайте. Й кебета у нього своя, не позичена та ще й у панів із паничатами, пхе... Він своїх старшіших вже сам собі обере, нікого не питаючись, ой леле...

— А хіба нема панів, що за народом? Хіба ж усі пани такі лихі?

Тріадо спорзно засміявся, аж зайшовся.

— Не знаєте ви, Олельку Васильовичу, нашого народу, бігме, не знаєте. Недобрих, тобто лихих панів, він боїться, а з добрих глузує, але заодно і тих і цих по шапці готовий бити, хе-хе-хе... А ви думаєте, якщо вас ще досі не спалили, то тому, бо ви, мовляв, добрі пани? Не журіться, сплять і вас...

Він напочіпки нахилився над вогнищем і прикурював від жаринки. Синьо-кармазиновий відблиск огорнув його лукаво усміхнене обличчя як заграва пожежі. Диявольськими тінями темніли кути уст, орамле-

них вусиками, борідка зайнялась вогнем і підборіддя гостро виступило через неї, різкіше, різьблене. Дугами зійшлися на переднісі брови й очі з хижа позирали, то на дядька Силу, що дрімав, то на Олелька. У цю коротку мить одна думка майнула Омелькові, як скалка, що знітилась у пітьмі. Й він, обриваючи розмову і не слухаючи, що йому ще скаже варнак, швидко пішов геть від нього, у морок саду. Тріадо ще гукнув за ним, але голос його згубився у листві, як і його недобрий, варнацький сміх.

... Мотря сторонила від Олелька вже декілька днів. Він бачив її мимоходом за дня, як вона переходила з флігеля в будинок, але навіть не пробував з нею заговорити.

Вона видалась йому стривоженою, на диво неспокоїною, автім так як і він. Її обличчя зблідло, очі стали темніші і мерехтливіші, немов бачили якісь далекі, неспокійні світи; в її ході була страхітлива, грішна принада — що ж було з нею? Вона навіть не зиркала як було давніше з-під ока у вікно, проходячи біля великого будинку, потуплюючи очі. Зазивно-лукаве обличчя, що було в неї раніше, стало вкрай стурбованим, вже не була собою. Так, думав Олелько, це лілея, яка зненацька розцвіла і княжувала над квітами, ніжна і чиста, а тепер зламалась у якусь темносиню ніч, коли так глузливо виблискували зорі. Олелькові аж до терпкого завмирання, до затихання збентеженого серця, хотілось почути її голос. Він думав, що вона, як звичайно, буде біля куреня в саду, чекатиме його, мов ненароком, але її не було. Був тільки шерех саду і запах вогневіючих георгін, що їх тітки садили по другому боці будинку, за оріхами.

Олелько пішов повз дім, все ще осяяний музикою і світлами, все ще гомінкий, бо дискусія точилася й далі; пройшов алеєю аж до воріт, де до нього лащились пси, пізнавши в теміні; поговорив з Парфеном, який ходив з калаталом з того двору у садибу і по-

вертався, жевріючи цигаркою. На тому дворі бовваніли бриласті будинки, батрацькі чвораки, стайні, кошари, звідки заносило теплим запахом сіна і сопухом тварин. Воли ремигали, порикував бугай, кричали свині, іноді заіржали коні. Олелько вийшов на шлях за ворота. Село спало. Чорні шибки вікон сторожко виглядали з-під навислих стріх, білі стіни гляділи на цвинтарно тихий тракт, зеленаво-срібний од місячного відсвіту — видно було кожний камінчик. Над шляхом стояв старий, підточений червою хрест, перев'язаний рушником; в садибі шуміли дуби і липи, дебелі і владні як широка ріка. Можливо, що на світанку буде гроза. Починало хмаритись.

Олелько постояв і повернувся знов у сад, бічними стежками, повз паркани і оранжерею, аж у хашу малинників і порічників.

Тріадо — Олелько аж здрігнувся, згадавши його, може це була тільки моторошна з'ява? Може він не існував із своїми губами, збагрянілими у лоскотах вогню, роздмухуючи скалку. В ньому було щось від влєсливого опиря або від змیا, що колись вдивлявся у дрімотний Київ та повз до нього своїм перістим ховзьким тулубом.

В усій його появі, в його солодкавій мові, що раптом переходила в глузливе варнякання, коли лакейська вкрадливість зненацька ставала зневажливістю. Була в ньому якась нездолана сила, що враз з неприхованою плотолюбністю нагадувала розбійницьку снагу на широких шляхах стародавньої вольниці або піратську зухвалість на королівських фрегатах серед кипучого океану. Хто він був такий? Олелько не міг збагнути. Цей Тріадо знав так багато і впевнено, ставав іноді до зарозумілості одвертим і ширим, для нього не існувало ніяких святощів, він міг підслухувати і не вважав це провиною, більше того, він глушився з усіх, недаремно кажучи, що з добрих панів тільки сміються...

Олелько надслуховував. З гушавини саду, з його росяного срібління, поміж шелестом гілля і голосами неспокійних птахів, йому увесь час чувся чийсь шепіт, може пригашуваний сміх. Тихо, хильцем, попід деревами, білими від повапнених стовбурів, поміж кущами малини і тернини, Олелько скрадався до того шепоту, який начебто стелився від перелазу, що над ставком, де стежка на леваду, а там у гай, у Колодязне, до зачарованої криниці.

Йому здалось на мить, що біля нього зовсім близько Мотря, запах її коси вдарив немов би пригнаний вітром, але це тільки здавалось: Мотрі не було. Може її не було й тоді, коли він її цілував на перелазі. Може це була виткана з його марень імліста з'ява. Тільки п'янкий спогад про її тремтливий стан, про її уста, що були як розхилені трояндні пелюстки, перемагав це марення. Ні, тоді це не була мрія, це була дійсність, від якої так страшно і солодко хмеліти, дійсність, що так болюче промовляла тепер, коли нікого не було біля нього.

Шепіт ближчав, замережаний вривчастим, краденим усміхом. Олелько спинився, обійнявши стовбур старезної груші. З теміні вийшли тіні і подались спрокволу у глиб саду. Може до альтани в глухому закутку, де вовтузились дрозди, ятелі, синички.

Шепіт був влєсливий, але наполегливий, хтось відповідав вривчасто, приглушено, але підкорено. Це були Тріадо і Мотря. Вона йшла, залишаючи смугу на срібній росі. Тріадо обійняв її за стан. В цій блакитно-блідій тиші саду й вона з'являлась як мана: її обличчя медузи-опириці було світюче. А варнак, — думав Олелько, — ступає біля неї немов владар і нашіптує їй свої спорзно-бісівські умовляння...

Олелько прожогом побіг геть. Щолиш біля ганку він спинився, сів на сходах — з вікон все ще далеко в сад стелилась сумбурність голосів, — охопивши голову руками. В ньому зривалась нестримна і невга-

мована жага, але за мить потахала — йому хотілось плакати. Він знав, що це не були ревнощі. Це була тільки загибель мрії, витканої з імли його саду.

XVI

Олелько їхав з батьком у Заславець. Їхали навпростець, найкоротшим шляхом, ланами, лісами, перелісками; світило добряче сонце, віяв легкий вітрець. Він раз гладив, раз роздмухував ниви, видував білу Олелькову сорочку із срібними гудзиками, підпоясану поясом з пряжкою, школярську. Бричка котилася по м'якій пилюці, бралася легко під гору, Дементій іноді постьбував коней, що нетерпляче відмахувались скрученими хвостами, парскали від ранішньої вільготи. Олелько любив цих коней, вони завжди дружно ходили в парі, гнідо-червоні, з білими лисинками — Гадюка і Пава, гордовито вигинали шії.

Олелько огорів у сонці, виглядав здоровіше, його нещасливе кохання ще іноді щеміло, та й кому було говорити про нього, бо він сам забував про це, бродіння бо з рушницею по лісі, прогулянки з тіткою Ларою верхи, гра в крокета з паном Богданом були безумовно доцільніші ніж розслаблюючі, юнацькі мріяння. Він навіть закинув на якийсь час читання книжок, що його сердили, стільки бо в них було малоймовірного патякання, старопанянської манірності, що нічого спільного не мало з правдою життя.

Батько, Василь Михайлович знов був інший ніж у повсякдень. Вони їхали по справах до заславецької графині і йому треба було дбайливо поголитись, замінити запиленого кашкета на бриль «канотьє», одягнути твердого комірця та краватку, чого він не терпів, особливо влітку. Він ще був зовсім молодий, хоч срібління на скронях нагадувало про роки і сам він

зітхав, кажучи, що краща половина життя вже минула та так швидко, що не встиг і озирнутись. Проте Олелько ніколи не міг уявити собі свого батька старим, а може він був з тієї породи людей, що їх пестить вічна юність і не підкошують нездійснені мрії. А може він просто був нескорений син землі і нічий інший, таких не долали знегоди життя.

Вже Восьминоги залишилися праворуч і вже прослалися заслavecькі смарагдові луки, що на них випасалися графинині табуни, за сосновим лісом, що підходив до Гориня, за неозорим парком зависочіли суворі башти старого замчища, а далі — химерні, витівкуваті зариси графського палацу, який будовано і добудовувано на протязі сторіччя за примхами його кожночасних господарів. Він білів своїми колонами серед тінистого, розлогого парку, а замок, з якого залишилися тільки два оборонні бастіони, та нерушимі, грубезні мури і громаддя похмурої, нежилої споруди, височився на пагорбі, все ще змагаючись з нещадним часом. Це було, як Василь Михайлович розповів Олелькові, прадавнє замчище, що належало до династії Острожських, згодом перейшло до Сангушків, а дедалі яких півтора сторіччя тому до графиніного роду. Цей замок здобував Витовт, його облягав Наливайко, а згодом Богун і Нечай; тут таборував фастівський полковник Семен Палій, спинявся шалений Петро І; тут виблискували шаблі і списи гайдамаків-коліїв. В цьому палаці ночували, проїздом до Казанева, і австрійський імператор Йосиф II і «король-коханець» Станіслав - Август, тут переховувались розбиті повстанські загони в 1831 і 1863 роках.

Олелько завжди дивувався всевідучості свого батька. Він колись вчив його математики і фізики, але він знав до подробиць і історію, пам'ять у нього була гемонська, що з однаковою легкістю зберігала хемічні формули і історичні дати, статистичні дані

і параграфи цивільного права. Але завжди, коли ще зовсім малим, Олелько дивувався безмірові його знання, батько сміявся і казав, що він, власне, ще дуже мало знає, що нічому путньому не навчився і мабуть не навчиться.

Заславець був зовсім інший ніж Рославичі. «Тут ще поготів феудалізм», — посміхнувся Василь Михайлович. Селяни, побачивши панську бричку, здіймали шапки і кланялися у пояс так що Дементій аж реготав; у Рославичах такого не було й за панщини. Парк був за високим чавунним парканом і в'їздилось у камінну браму з графськими гербами. Від брами до палацу прослалась довга тополина алея і бричка котилась по бруківці, поки хвацько, як це вмів лише Дементій, спинено коней мов укопаних, перед кружганком.

А в долині напрочуд сумовите і пустельне тулилось село і біліли серед миршавих садків вбогі батрацькі хижі.

Олелько був приголомшений, отетерілий, коли вони з батьком висіли з брички і спрокволу йшли по широких сходах, оточених балюстрадаю, де в газонах палахкотіли дивовижні, нетутешні квіти. Обабіч палацу, і за ним, дрімав величезний парк з рівними алеями і доріжками, з золотіючою муравою галявин, з тихим дзюрчанням фонтанів, із декоративними скелями, альтанами, статуями еллінських богів, і богинь м'язистих лучників і дискоболів, замислених красунь.

— Цей парк, щоб ти знав, споруджувано на протязі двадцяти років, — нахмурено, пошепки сказав Олельків батько, коли вони ступали по сходах, а на горі, високі зашклені двері відчиняли їм два лакеї в лівреях, — тут працювали день і ніч тисячі кріпаків, багато з них загинуло від виснаження, каліцтва і канчуків... Вони привозили на волах з Італії стовбури піній і кипарисів з коріннями, щоб їх тут висаджувати, вони переносили брили скель з берегів Гориня, вони

вирубували просіки для алей, викопували ставки, джаганами утворювали в камінюччі штучні печери... Уявляєш скільки труду і сліз це все коштувало?

Так, це був інший світ. Це були амфілади покоїв з венеціанськими високими вікнами, з різьбою на картинах, з мальовилами на стелях, з гобеленами на стінах, з люстрами в золочених рамах, з дзигарями на камінах, що спинили свою ходу під скляними ковпаками так, як час спинився для цього всього палацу.

Із стін гляділи на Олелька пихаті, грубезні і хударляві пани в панцирях і кунтушах з вилогами, з підголеними чубами і вусами сторчма, панії в перуках і кринолінах, з гадючим посміхом, браві молоді офіцери в мундирах уланів Понятовського...

Проте у цих високих, приречених на пишноту і пиху покоях був німовний смуток. Була осьде цвинтарна тиша. Олелькові здавалось, що повз цієї амфілади з її мертво-восковим, золотистим мерехтом проходять зігнуті своєю вагою, автім вже нікому непотрібні роки, поліття і століття. Все було сповите сумом, таким як, зітх пожовклого барвінка, засохлого між листками старого альбому.

Смуток, — думав Олелько, — як голубінь гарматнього диму на естампі, що зображує битву під Ляйпцігом, де загинув, перепливаючи Ельстеру, Понятовський, або битву під Гроховом, де надаремно відстрілюються останні оборонці редуту генерала Сквищенського. Смуток як легіт Міцкевичевої балади про лілею, що росте високо над могилою, смуток як строфа кримського сонета, що його чеканить поет-ски-талець.

Куранти відогравали, коли в вітальню увійшла графиня, жінка ще не похила, але вже із срібними скронями, може й схожа на її попередниць — портретних красунь у перуках. Вона була хударлява [як щупак, подумав Олелько] і справді, щось риб'ячо-холодне, безбарвне було в її появі. Олелько не знав, що

робити з її простягнутою, блідо-байдужою рукою, чи цілувати, як це робив батько, чи потиснути, але він таки поцілував і від руки війнуло лавандою, запаху якої в Рославичах не терпіли, кажучи, що це запах мерляків. Графиня озирнула його морозно-риб'ячими очима і сказала батькові декілька речень, мабуть привітних, по французьки. Й уся розмова, біля столика, на який підстаркуватий лакей приніс каву і розливав у фарфорні чашечки, точилася французькою мовою. Олелько розумів її п'яте через десяте; батько називав графиню «contesse», а вона його «mon cher voisin».

Спочатку вона говорила про Varsovie, куди незабаром виїздить з дочкою, про нового і малоприємного губернатора, про Карлсбад і Віші, де вона була цього року, про ціни на борошно, про ці жахливі підпали-пожежі. Потім на її дзвінок з'явився лисавий добродій з лисячим видом, що називав цю ймовірно втомлену і знуджену пані «ясьне пані грабіна» і виявився її управителем чи діловодом. Разом з батьком вони заглибились у родовід коней графиніного заводу, яких Василь Михайлович хотів купити і це була мета батькової візити. Графиня, підносячи раз-у-раз до очей лорнет, проглядала фотографії з кіньми і конюхами та називала того чи іншого «Роланда», «Антея», «Амфітріона». При цьому вона згадувала предка коня чи кобилиці — якогось «Перуна» радзивілівського роду і докидала своє «parfait, excellent».. це стайня Зосі Потоцької, а це стайня Романа Сангушка...

Олелькові було нудно. Врешті було либонь і графині, яка, здебільшого, встановлюючи ціни на огирів і кобилиць, зверталася до свого управителя, а Олельків батько, з добродухістю погоджувався на все. Розмови торкалися іноді поточних справ: графиня сказала, що вона викликала із Звягеля півескадрона драгунів, щоб приборкати бунтарів-підпалювачів і хоче їх розмістити в палаці. Її пергамінове обличчя става-

вало тоді нелюб'язне, а Василь Михайлович заспокоював її, що заколоти триватимуть недовго і хвилюватись нема підстав. Все це було таке крижано манірне і нещире, що Олелькові стало шкода батька, який напевно говорить одне, а думає інакше.

Він підвівся і ходив по вітальні, приглядаючись книжкам і сувенірам за склом містерних етажерок, пам'яткам привезеним з частих подорожей графині — із Сорренто, Майорки, Біаріцу, Венеції, Равенни...

А тоді у вітальню увійшла з'ява. Це було ество мабуть одних літ з Олельком, ніжне як тремт черкаського кинжала, з солом'ястим волоссям, перев'язаним блакитною стьожкою, з величезними, начебто здивованими, русалоччими очима, з непокірним носиком, шарпненим угору, з усміхом, що як і у графині осяював усе обличчя невловним смутком.

«Вероніко, — промовила графиня, — це пан Рославець із Рославичів, дуже старого роду, а це його син...»

Вероніка приязно посміхнулась до Олелька. Йому було соромно, що він нічого не може сказати їй, ні по французьки, ні по англійськи. А тоді вона заговорила по українськи, співуче, старовинно, як співаєтья в піснях або думках.

«У мене були няньки — українки, — сказала вона, — невже я могла забути? У мене дві вітчизни: Італія і Україна... Не вірите? Ходіть я вам щось покажу...»

Він ішов за нею як невольник, а вона знов повела його знов у портретну галерію, яку він проходив, мимохить, сахаючись бундюжних панів і вельмож, що дивились на нього з неприхованою погордою.

Вони спинились перед невеличким, овальним портретом. З нього виглядав огрядний красень, з довгими чорними вусами, що скрашали його смагляве обличчя, з оселедцем, що спадав на високе чоло. Одягнений він був у червоний жупан із срібними вилогами, це міг бути реєстровий старшина або хтось із двірських козаків.

Але це не було важливе. Олелько вмить пізнав його по усміхнених, загадкових очах, по його презирливо-кепкуватуому погляді та по невгнутій волелюбності, що нею відсвічувало все його обличчя лицаря.

— Це Іван Гонта, — сказав Олелько, посміхаючись, — уманський сотник...

— А хто ж інший? — прошепотіла з'ява, — адже ж він мені сниться щоночі. Шкода, що ми виїжджаємо швидко. Ми б з вами поїхали у гайдамацький яр. І там бесідували б ми з Гонтою...

Вона підвела Олелька до другого портрета, що висів поруч. На Олелька дивилась молода дівчина, в кавалерійському мундирі, в чотирьохкутному кивері, на бакир, з еполетами на плечах. Це мабуть був офіцер польської кінноти 30-х років минулого сторіччя.

— Графиня Емілія Плятер, — сказала русява з'ява, — вона була воїном-добровольцем під час повстання 1830 року. Це моя прабабка. Ви не дивуйтесь, що обидва портрети — Івана Гонти і мосі прабабки опинилися поруч. Вони боролися за свободу своїх батьківщин.

— І ви звичайно, — промовив Олелько, — якщо б це було нині, були б пішли слідами вашої прабабки, Емілії Плятер...

— Не знаю, — сказала замислено вона, — моє серце розколоне. У мене дві вітчизни — Україна і Польща. Та ще й третя — Італія, ви не забули?..

Вона взяла Олелька за руку і повела на засклену веранду. Її рука тремтіла. Газони в парку переливались барвами. Смарагдно яріла трава, тихо перешіптувались водограї. Біля статуй Діяни і Актеона ходило стадо пав. А за тополями і кипарисами голубіла заслavecька далечінь, як степ рівна і вільна.

— Зрозумійте мене, — прошепотіла з'ява, — у мене дилема? З ким бути? Емілія Плятер, моя прабабка, боролась за волю для цих палаців, для магнатів, для

цих пав. А Гонта був за тими, що отам, у тих хижках...

Вона причинна, подумалось Олелькові. А з'ява за-сміялась.

— Ви граєте на бандурі?

— Ні, — прошепотів Олелько, — такий самий причинний.

— Який же ви козак?

— Я й не козак зовсім...

— Правда, ви не схожі на козака. Козаки всі такі як Гонта: брови чорнющі, чуб в'ється, на устах скептичний усміх. Ви не Гонта.

Павич крикнув. Олелько зніяковіло мовчав.

— А як вас називати, золотокучера?

— Мене звати Вероніка. Але я не подам нікому хустини, навіть Христові, щоб обтерти смажне чоло. Я не терплю мучеників. Називайте мене Вера, тобто правдива. Але я не правдива, я зрадлива...

Олелько зашарівся, це все було маячінням, він не знав що сказати. Зовсім як у Гоголя, подумалось йому, так як Андрій Бульбенко, що потупив очі перед полячкою-панночкою і зрадив вітчизну. І за те, за цю золотокосу з'яву, батько Тарас його вбив. Русяво-солом'ястий кучер дівчини, що стояла поряд з ним, у сонці, на веранді, в перспективі цього чудесного парку, черкнув його скронь. Він сахнувся. З вітальні його покликано так, начебто визволено з якогось неймовірно солодкого полону.

«Веро, прощайте», — прошепотів він і йому було шкода йти звідси, з цього русявого полону, від цього причинного посміху йти геть, назавжди, без вороття...

... Табуни басували в загороді, а коли конюхи ляснули довгими батогами, огирі й кобилиці прищупили вуха й присіли на задні ноги. Одкинено ворота, пронизливо заіржали передні, що на них напірало однолітки й тоді вирвались на луки як хвища. Олель-

ко й батько аж стали в бричці на одшибі. Дементій зацмокав і собі, Гадюка тужливо заіржала. Білі, сірі в яблуках, червоні й чорні, гніді й булані, коні мчали радісним вихрем. Статочні жеребці вигинали круті шиї, що вилискували як крукокрилля, інші гризлися, як потвори з далеких діб, вишкірюючи зуби й викочуючи алмазні очі. Ті, які ще не знали ніколи сідел ні заліза узд, звивалися дибки. З'під чвалуючих копит кім'ями вибивалась земля разом з травою й все настирливіше, все радісніше іржання вже роздавалось по всьому лузі, ішло аж до чепурного узлісся. Оленько ще ніколи не бачив такої маси коней. Він як і батько на мить забув про все й не зауважав, що й він сам вигукує і накрикує, полонений грозою блискучих туловів, цих пекельно-гарних голів, цих ніжних і сильних ніг. Це було дозвілля найшляхетніших тварин, що знали досі тільки тепло сонця й вологість сочистих трав. Може це були найлюбіші, бо ще найвільніші друзі цієї землі. Може в жилах, що набрякали під тонкою як атлас, тремтячою шкірою цих тварин, бурлили найкращі соки віків, перетворені в горду, палаючу кров. Може коні, що вже затихали, оточуючи тахнучим алюром зелену скатерть луга, були колись прекрасними богами цієї країни золотіючих трав і своєї тирси?

... Поверталися додому тією ж дорогою. За бричкою бігли приторочені огирі, що їх купив батько, багряно-чорні, вогневі, до краю ображені, що ув'язнено їх волю.

— А подобаються тобі поляки, тату? — спитав Оленько, все ще заворожений русалчиними очима.

— Національність про це ніколи не вирішає. Чи вони поляки, або Бог їх зна' хто, важливе, щоб люди були людьми, а все інше — справа другорядна. Ти ж знаєш, якого друга, поляка Зигмунта Сераковського мав наш Тарас Шевченко? Одчайдушний народ — поляки, люблю їх за це. Хоробрі до нестями, на рожен

лізуть. Але що з того — не реалісти, приречені до невігойного романтизму, це їх губить...

Батько зірвав свого кравата й розшібнув коміра, закурив цигарку, димок попнявся в голубиць. Батько глибоко вдихнув польове привілля.

— А ті, що ми у них були?

— Ет, мамутове плем'я, — відповів батько своїм думкам, — ці всі княжата і графове — людці мізерні. Колись вони були орли — з гусарськими крилами за плечима, шугали по степах наших, під Москвою і Віднем були, від моря до моря Річпосполиту свою відвойовували. А за царські ласки, за помістя, за титули, всю славу свою знівечили. Тепер це не квіт нації, а безбатьченьки-космополіти. Для такої графині Париж, Карлсбад, чи Віші, ближчі ніж Польща. Живе ось таке потороча на Україні, а спитай її, чи знає вона щось про неї, про тих, що її поять і годують та збагачують?

— А от Вероніка казала, що Україна — її друга вітчизна...

— Дівча либонь з кебетою, — посміхнувся Василь Михайлович, — щось у ній відізналося. Графинині предки — Чарторийські були колись православні. Славетний рід, а нині спустошений одірваний як гілка від дуба. Та й Бог з ними, — нахмурився Василь Михайлович, — ми їм не рівня, хоч і ми могли б за нобілітації та за королівські привілеї продати й віру й національність... Відплатиться це колись, ох, і гірко відплатиться...

Він задумався як і Олелько. Обабіч дороги лишались полум'яні маки і сині волошки; стелився за бричкою петрів батіг і будяк. Дудніли коні копитами, торкаючи крем'янистий шлях, роздимались у чвалі їхні ніздрі і чорні гриви, на клубках різьбилися графинині тавра.

Олелько думав, що осьтак, ланамі, покидаючи чавунну браму і насторожений палац з колонами і во-

догряями, — ген у вольні степи, де шелестить тирса, повз Рось-ріку і її скелясті береги, мчить його зеленоока з'ява, онука повстанців, правнука малиновогрудих уланів, що штурмують нездобутні батареї Сомо-сьєрри...

XVI)

Це літо було шкварне, яре як полумінь. Такого літа давно не бувало. Лани золотіли передчасно; в садах паленіли ранні яблука; напрочуд буйно розквітали квіти; на лугах буяли шовкові трави. Співучо-безжурний був той червень.

Він прийшов з тьмяними ночами, із смажними вітрами, що несли лиховісне попелиння. Небо яріло загравами, верхівці мчали в місто з листами до справників, кружляли поговори про *золотий клубок*, від якого йдуть пожежі: куди він закотиться, там і спалахне. Інші бачили гайдамаку, всього в червоному, од сап'янців до верха на шапці, як він щезав, як реготав, у яру. А Василь Михайлович відмовився від драгунів, що їх йому відрядили на постій; як сплять, то сплять — говорив він; а Рославців ще споконвіку ніхто не палив. Мужики посміювались, зібравшись біля шоси: вельми надіється рославицький пан на свою добрість, нехай глядить, щоб не перенадіюватись. Золотий клубок не розбірає, а просто котиться та й годі.

Починаючи від Трійці великий дім гудів немов вулий. З Петербурга приїхав веселун — дядько Сашко, що служив в гвардійській артилерії, а з ним його приятель Абаза, лейтенант з крейсера «Князь Суворов». Він чудом, разом з небагатьма іншими моряками, вцілів у розгромі під Чушімою. Обидва були танцюристи, бабодури і шалапути, вони не тільки підійма-

ли на ноги всіх домашніх, але встигли об'їхати за несповна тиждень всю околицю; їх знали та зітхали за ними всі місцеві панянки на виданні. Дядько Сашко був із Овруцьких Рославців, нащадок моряка Рославця 2-го, що відзначився під Чесмою та Хіосом під адміралом Грейгом. Він був завжди погожий, хоробро воював на Далекому Сході, в Манджурії, на думку Олелька та й інших, був надто пустотливий, хоч і ширій парубок, але нічим поважнішим не цікавився, а політичними чи громадськими справами поготів. Такий був і його побратим Абаза. Правда, час був зовсім не на веселощі, гулі та байдикування, хоч би тільки із-за однієї тривоги з пожеж, та ще й до того починалася гаряча пора — косовиця, а далі — жнива, і всі справи були не надто блискучі. Проте дзенькіт острог і дзвінкий голос дядька Сашка в одну мить могли перетворити дрімотний будинок та й усю садибу в найбезжурнішу оселю. Оксана Олексіївна хмурилась, Василь Михайлович спочатку дорікав, а згодом розохочувався і сам, приєднувався до цього «бенкету у час чуми», як казала Оксана Олексіївна, звичайно перебільшуючи. Важливою була вістка, привезена з чергової виправи в околицю, яку дядькові Сашкові передав у секреті такий самий веселун, товариш ротмістр 7-го Кінбурського драгунського полку, про те, що садиба Рославців перебуває під неявним наглядом жандармів. Василь Михайлович був подекуди збентежений, бо власне ніяких причин до нагляду начебто не було. На всякий випадок він переглянув усі шухляди в своєму столі і бібліотеку та наказав всім позбутися будь-якої крамольної літератури, зокрема з закордону.

— Рославці, з біса, завжди невгомонні й завжди в неполадках з урядом, — говорив, сидячи на лавочці під липами біля ставка дідусь-полковник й Олелько не знав достоту, чи він це з докором говорить, чи навіть з гордощами; — з усіма володарями й царями

Рославці правуються і сидять по хурдигах, хоч сорому в тому нема ніякого, якщо за праве діло...

— Але ви не правувались, — сказав Олелько, пришулившись на невеличку, але ще міцну постать дідуся, що пахкав люльочкою з-під солом'яного бриля.

— Та були там різні справи, — зітхнув дідусь; вже без причини не довелося б на Кавказі бути й то в першій лінії. В тому самому Тенгинському полку, в який цар заслав Лермонтова. Щоб найшвидше вбили.

Але дідусь замовк, побачивши на стежці постать Оксани Олексіївни. Вона, очевидячки, діяла на нього як втілення суворости. Він перестав при ній бути говірким і входив у себе, немов слимак. Автім боялися її сливе всі, крім малої Гальшки. Й тепер вона, покинувши Олелька й дідуся, побігла до бабуні й як метелик, як пелюсток, в своїй жовтій сукняночці, крутилася біля неї. Олелько з цікавістю дивився на зустріч цих двох поколінь. Гальшка — його сестра була розбещена й непосидюща вкрай. Він сам мусів від неї забіратися іноді в найглухіші кути дому й саду, щоб утекти від її питань, несамовитих розваг і справжніх знущань. Було б важко сказати в кого вдалося це дитинча. Інколи Олелько вважав її чортеням, як і всі, хто мав нагоду приглядатися її примхам та витівкам, яких не вигадав би найвитонченіший розум дорослого. Вона, найшовши раз в маминій кімнаті асигнації, методично, ножицями вирізала всі цифри й заложила ними підлогу. Іншого разу вона підсмалила тюлеві завіски на вікнах, та була б наробила пожежі. Криниця біля дому була для неї улюбленим місцем вкидання найрізніших предметів, від подушок та тарілок і вона з насолодою рафінованого злочинця прислухалась до лету цих предметів у прірву й до сплеску чорної, смоляної води. Іншого разу вона пропадала аж до присмерку, а весь дім був на ногах, розшукував її і знаходив аж у гаю, куди забридала сама, або на горіщі, або на *тому* дворі, в якійсь щілині між будинками, замурану мов дроне кошеня.

Ця диявольська розбешеність Гальшки не коштувала їй ніяких покар. Це кошеня могло б володіти всією садибою, бо їй обіцяли неабияку красу, таку, якою могла хизуватись в роді Рославців хіба що тільки прапрабабка Єлисавета Олексіївна, що чарувала французького короля. «Красунею вона не буде», говорив тверезо Василь Михайлович, але напевно ще більшою розбешенницею, і обіцяв кожного разу, після довершеного до неба вопіючого її вчинку, взятись до неї гостріше, але, звичайно, на цьому кінчалось. Й сам Олелько, не зважаючи на весь внутрішній спротив і на тверду постанову в нічому не потурати, коли вона починала своє монотонне «прошу, прошу, прошу, прошу»... з виразними погрозами перейти в нестримний рев, мусів гойдати її на нозі, підсаджувати на дерева, робити човники з соснової кори і вишукувати м'ячі, закинені в кропиву. Він скорювався Гальшці як приреченості. Садиба й сад були не тільки його, але й її й може насамперед її володінням. Вона тільки бачила в саду кольори й в свічінні їх жила: серед жовтогарячих, білих, синьо-кармазинових і блідожовтих метеликів, серед коників з прозорими, зеленими крильцями, що сновигали по свічаді ставка, серед оранжевого терну з пругасто-жовтими джмілями, серед красноперих щиглів і брунатних змії-падальців, серед лілейних грон бузка і рожевистої паді яблуневого квіту. Для Олелька ж сад це були насамперед запахи, яких ніде в іншому місці на світі не було й не могло бути, які він пам'ятав з найменших літ і з заплющеними очима міг сказати, що вони означають: волога журливого потоку, що впадав у ставок, порослий осокою, ніжна весняність соку, точеного з берез, що стояли гуртом біля садової фіртки, гіркість калини, що росла під вікнами флігеля, солодка тьмяність жасмінового масиву, що оточував великий дім, врешті старовинна затхлість горища й кладової, де в кованих скринях, з випаленими на віках написами,

переховувались з безконечно далеких, майже мітичних часів, якісь чудернацькі камзоли, торочені мереживом, трироги з плюмажами, віяльця, остроги без пари, сувої листів, перев'язаних виполовілими стрічками, шаблюки й пістолети без курків...

— Пора на обід, подивився дідусь на сонце, сьогодні ж толока у нас... Дійсно, димарі будинку флігеля снували кучеряво-синій димок, що розпливався в важкій блакиті неба. З лугів ішла пісня, дзвеніли коси, зовсім, здавалось, близько, але це було далеко, аж під лісом, косарі бо йшли полуднувати. Це була одна з щорічних великих подій рославицького гніздища. Оленько знав, що заставлено вже під каштаном і аж до волоських оріхів столи, накрито їх білими партовинами, що прийдуть в обід і ввечері люди в білих сорочках, з огорілими обличчями й мозолистими п'ятірнями, що всі, разом і з батьком і Оксаною Олексіївною і дідусем і тітками і дядьком Сашком і дядьком Петром, позасідають за тими столами, їстимуть борщ, вареники, м'ясиво, тягнучись ложками до великих мис, питимуть горілку й всяку брагу, довго, до півночі питимуть і бесідуватимуть і співатимуть і танцюватимуть, коли прийдуть музики. Буде танцювати й тітка Лара з гарним парубком Андроніком зза шоси, тітка Катруся з матросом-Яшкою, дядько Сашко з високою Ганькою, що має такий дзвінкий голос... А дідусь і Оксана Олексіївна й батько, сидітимуть зо старими людьми, що в них круті порепані шиї й посріблені бороди, зо старшиною й зо старою й вестимуть розмови про урожаї, про сарану й про посухи в такому й такому році, про землі на Сибірі й про хуторські наділи й про війну. На завтра луги стануть ширші, холодніші, під дзвінкими косами ляжуть бо покоси нині вже мертвої трави, але вона ще довго пахнітиме своїми гострими соками, ще довго не в'янутимуть скошені разом сокирки й дзвоники...

— З добрим полуднем вас, Оленько Васильовичу,

— прогомонів насмішкуватий голос і Олелько здригнувся; дідусь-полковник і сам, підвівшись, оторопів; Оксана Олексіївна стояла на стежці, в сонці, узявши за руку Гальшку. З-за баркану, крізь очерет і верболіз, що ними заростав цей берег ставка, вийшов Тріадо. Його старанно розчесана чуприна була мокра, зза коміра шовкової, на цей раз блакитної сорочки виглядала осмалена шия; був він босий і з книжкою.

— Купавшись тільки що, в струмку оттам — скрадався він; а сам іду з лугів...

— З книжкою, не з косою? Промовив дідусь, жартома — підзорливо.

— Ніколи читати, та й люди тут темні; сміються: косар та ще й з книжкою. Ти краще, кажуть, в університет би йшов. Темний народ, мужички оті...

Він своїм звичаєм, присів напочіпки, крутив сигарку й споглядав на Олелька, проглядував його.

— А де не темний, сказав дідусь; всі ми темні, світочів тепер обмаль.

— Світочів тепер у тюряги зачинають, — розв'язно сказав Тріадо, — бо з темними справа коротша, темна людина безпечна. Темних сила силенна, але без розуму й вона ніщо. А розум не тут, розум найдеться, коли треба буде...

— Це ти до чого? Строго глянув на нього дідусь.

— До слова, пане полковнику, тільки до слова...

Й він, своїм звичаєм, захихотів, аж зайшовся, не зводячи очей з Олелька, а дідусь, постукуючи кийком, пішов важкою ходою геть. Олелько зауважив, що й його чолом, як у всіх домашніх, коли вони стрічали Тріада, просувалась хмарка, зневажлива чи тільки ніякова — він вселяв у всіх неспокій. А черчик — бродяга сидів усе напочіпки, рисував гилочкою візерунки на сухому піску — м'язи грали під його сорочкою, лукаво розлігались брови.

— А з вами, Олелько Васильовичу, давно не говорено, — сказав Тріадо; чи не гніваєтесь, бува, чогось?

Оченята відводите, якби я вам що зробив. А я ж чоловічок смирний і ваших усіх люблю, ох якже й полюбив. За добро, за гостинність, за ласкаве серце...

Олелько мовчав. Цей чоловічок став йому одразу ненависний, до огиди нестерпний, зо своїм пригладженим чубом, зо своєю вродливою кирпою, зо своїм швидкомовленням лестуна чи лукавця. Він здавлював до болю кулаки, аж до горла підповзала колюча сухість. Він не бачив уже давно Мотрі, самий унікав її, коли чув здалеку її голос, чи бачив її змарнілу постать; зеленава голова медузи з поблідлими устами, як тоді вночі, при — несмілому шереху місяця, вже тільки тривожила його, як назавжди втеряна мана солодкої таїни; ця мана в одну мить стала холодно-чужою. Й те, що Тріадо міг знати про це, що міг потайки глумитись над його маною, Олелька невимовно бентежило.

Тріадо вже стояв, висвічуючи своїми улесливо-настирливими очима чаклуна, гріючись в полудневому сонці як великий муругий кіт. Попелинка, летівши з леготом, сіла йому на щелепу, він змахнув її й посміхнувся.

— Благодать нам послана: живи й радій. Ось, сказати б, природа землі нашої: чи є де краща? Та ви мене в раювання Едемів пішліть, скажу все одно — пропаду там, зів'яну, бо чуже сонце не гріє, чужа земля не пригорне, а тільки своя земля — мати. Але люди, люди занепашають, люди неспокійні, з думками своїми, з химерами й навіщо? Метушня це все, а ще більша буде — і благодать буде знівечена і земля наша буде не рай, а передсінок пекла. Ви це дослівно не прийміть: я самий ні в пекло, ні в рай не вірю, а сказав більше для мовної краси слова. Прагну миру й ісповідую чоловіколюбство — знов, хехехе — красиве слово, скажете, проте зміст, уважайте, зміст, — глибокою правдою сповнений. Благодать землі — чоловіколюбство — мир, ось наша мета, іншої не шукайте...

— Недавно ви трохи інакше говорили, — сухо сказав Олелько.

— Бо натура моя двоїста, як і ваша і всіх нас, пробачте, Олелько Васильовичу. Одна моя натура — лине за манною, духа правди шукає, довершенности — будьмо як боги, мовляв, а друга — земна, ось така силою своєю хмільна (а це сили правічні, скажімо, нездоланна ота похіть людська наша). Ці натури й боряться. Чорнобог — білобог, і на цьому світ стоїть, а визволення нема, тільки одна мука. Чи не вічна мука оте наше життя, ота жизнь людська, солодка, творча, а всеодно — мука. Не бійтесь, я все передумав, все я перезорив. Я прозрів. Ось і панна Лара...

— А що вам до панни Лари, — раптом з лютим пересердям аж крикнув Олелько, — залишіть її в спокою.

Він пішов швидко стежкою до дому.

Його аж дратувало: навіщо він слухає, вслуховується в цей вкрадливий, бісівський голос? Він вже був переконаний, що все це лиш бездоганне комедіянство, все це удавана юродивість, за якою криється зовсім щось інше, чого він не збагнув і ніколи не збагне: Всі в його домі вважають подумки цього Тріадо — скормороха, блазня, штукаря, непроханим зайдою, всі його ненавидять, але чомусь бояться і не мають сили, немов причаровані, прогнати його, хоч усі водно-сталь зітхнули б з полегшою, коли б він пішов геть. Автім, може це була тільки Олелькова передузятість. Може це клекотіли в ньому затаєні ревності. Він з пересердям стьобнув палічкою придорожнє бодяччя. Чомусь сад цього року так буйно заростав бур'яном, богилою.

3 ЩОДЕННИКА ТІТКИ ЛАРИ

Дивно, як пристало до нього ім'я Тріадо. Хто знає, як він виглядав той юнак Тріадо? Який він був? Не залишилось нічого по цьому мистцеві — мнихові, що примандрував із візантійськими майстрами у Київ, щоб прикрасити святу Софію. Може, малюючи фрески в притворі, отих святих з сувороглибинними очима, чи скоморохів із сопілками або конюхів княжого гіпподрому, цей далекий, згублений в віках Тріадо, мимохить, а то й свідомо, втілював у них свій образ замріяного юнака-філософа. Може був він аскетично блідий, зжертий жагою знання й любомудрія, а зовсім не мускулистий атлет-гладіатор типу Спартака чи вождя рабів, що повстали в Боспорському царстві — Савмака? Може одне й друге передавалось і йому — *нашому* Тріадо: й лукавство дворянина з кубла змій — палацу Теодори і Константина й геленська туга за гармонією тіла, насаженого свобідним духом і дикість збунтованого раба. Богдан Немирич, слухаючи моїх розважувань, тільки сміявся: «Цей ваш Тріадо, що ви його оточуєте якоюсь поетичною легендою, не більше як хитрий варнак. Зрештою, як Оленько розповідає, він і сам себе так величає. Це представник темної й драпіжної юрби, небезпечніший тим, що йому дано природний розум і деяке, невпорядковане знання, яке наситило його всю істоту сумнівами і похитливим прагненням бути тим, чим він ніколи не може бути. Це — син Півдня, але не того творчого й божественно-могутнього, а Півдня злої, тванної сили, що завжди руйнувала всякі починання великого Ладу. Образово кажучи, це — Аріман, чорнобог. Не хотів би я того, але в випад-

ку подій, осьтакі тили будуть рости у нас мов гриби по дощі. Будуть жорстокі, самовпевнені й грізні. «Чому, пане Богдане, спитала я, — революція остаточно завжди наховстує сліпе бунтарство й спрямовує себе саму в річище позитивного». «Так буває, сказав він, але справа в тому, що такі типи, тобто анархо-нігілісти, бачать позитивну програму революції саме в сліпому бунті без цілі». Але навіщо таке злосливе тлумачення? Чому не пояснити появи таких от людей тим, що тільки потворність існуючої системи породжує осьтакі звихнення людських доль? Скільки талантів таїться в народній стихії! Скільки поярмлених, неошліфованих, збитих з пуття талантів! Коли б Тріадо жив у інші часи й серед інших відносин, то може те, що сьогодні в ньому бурхає сліпою пристрастю, волею до знання й творчості, спалахнуло б струнким, довершеним твором? Пан Богдан має на це відповідь: «Погорджую усім, що повзає, ненавиджу все, що походить від юрби. Кожна система однакова, кожний устрій і кожна влада тотожні в їх істоті — хотіти наказувати. Справа юрби — слухати. Хто не може підвестися понад юрбу, той нехай зливається з нею, стає часткою її темного, кошлатого єства. Мене не цікавлять ці маси, ні так званий народ. Мене цікавлять «королівські сини», ті, що покликані володіти і вміють наказувати, чи в політиці чи в мистецтві. Маю співчуття до всіх цих слиняво — й сльозоточивих гуманістів, соціалістів, народників і як їх ще звати. Спасення людства не в них. Світ є достатньо старий і ніколи не міняється. Ні завдяки змінам династій, ні завдяки змінам способів виробництва. Один закон є вічний, в який вірю: це — нерівність. Одним суджено в колісці ще бути «королівськими синами», а другим — споконвічним погноєм, тяглом, натовпом...» «Чи обов'язково ті ваші «королівські сини» мусять бути блакитної крові?» «Не обов'язково, але здебільшого. Пересемство поколінь, навіть у зовсім

вигасаючій і дегенеруючій гилці, таки мусить, при відповідних обставинах, проявити себе. Аристократ може втратити все, може злитись з юрбою поготів, але його може протверезити й винести одне слово, від якого прокидається й мертвий: влада». «А всі інші слова й гасла?» «Вони важать лише тоді, коли служать утвердженню «королівських синів», вони змінюються з епохою. Наша епоха втомлена теревеннями утопістів і слабодухих. Удар французької революції по носіях вічних ідей і гасел тобто аристократії був надто сильний, щоб вони, рятуючи себе, не розплилися в проповідях рівності й братерства, соціалістичного фаланстеру й інших підлабузнювань до невідучої юрби. Щоб відродити аристократію, людство й світ, іде епоха, в якій цей увесь мотлох словес буде похований. Юрба буде поставлена на її місце, людина позбавиться своїх прикрих фетишів: милосердя, братерства (з ким і в ім'я чого, скажіте? З вошивим Платоном Каратаєвим і в ім'я його подертого постола?), всієї тієї соціалістично-гуманістичної гнилизни? «Королівських синів» буде покликано до нещадности й дії, все одно якої. Може одні з них — оновлене все-світянство, скажімо, стануть на чолі якоїсь велитеньської армії типу армії короля гуннів Атилли чи Тамерлана, призначених тільки до деструкції — не перечу їм; я вибираю не спалахи, хоч і які ефектовні, а гранітне слово: володіння. Я хочу, щоб «королівські сини» вели за собою легії й когорти вибраних, за якими плестись будуть маси або під копитами їх коней вигибати — нехай! Я хочу, щоб було піднято з пилу те, нині заплыване й зогиджене, що крізь всі віки світило кращим із кращих і мурувало цивілізацію Європи, між нами сказавши, єдину творчу і дієву, а це є: честь крові і племені, святість ґрунту, де лежать кості предків». «Вам ввижається якась весна племен, — відказала я йому; може Гензерих, може Святослав...» «Приблизно, так. Весна найрвучкішої хвилі

ку подій, ось такі типи будуть рости у нас мов гриби по дощі. Будуть жорстокі, самовпевнені й грізні. «Чому, пане Богдане, спитала я, — революція остаточно завжди наховстує сліпе бунтарство й спрямовує себе саму в річище позитивного». «Так буває, сказав він, але справа в тому, що такі типи, тобто анархо-нігілісти, бачать позитивну програму революції саме в сліпому бунті без цілі». Але навіщо таке злосливе тлумачення? Чому не пояснити появи таких от людей тим, що тільки потворність існуючої системи породжує ось такі звихнення людських доль? Скільки талантів таїться в народній стихії! Скільки поярмлених, неощліфованих, збитих з пуття талантів! Коли б Тріадо жив у інші часи й серед інших відносин, то може те, що сьогодні в ньому бурхає сліпою пристрастю, волею до знання й творчости, спалахнуло б струнким, довершеним твором? Пан Богдан має на це відповідь: «Погорджую усім, що повзає, ненавиджу все, що походить від юрби. Кожна система однакова, кожний устрій і кожна влада тотожні в їх істоті — хотіти наказувати. Справа юрби — слухати. Хто не може підвестися понад юрбу, той нехай зливається з нею, стає часткою її темного, кошлатого єства. Мене не цікавлять ці маси, ні так званий народ. Мене цікавлять «королівські сини», ті, що покликані володіти і вміють наказувати, чи в політиці чи в мистецтві. Маю співчуття до всіх цих слиняво — й сльозоточивих гуманістів, соціалістів, народників і як їх ще звати. Спасення людства не в них. Світ є достатньо старий і ніколи не міняється. Ні завдяки змінам династій, ні завдяки змінам способів виробництва. Один закон є вічний, в який вірю: це — нерівність. Одним суджено в колісці ще бути «королівськими синами», а другим — споконвічним погноєм, тяглом, натовпом...» «Чи обов'язково ті ваші «королівські сини» мусять бути блакитної крові?» «Не обов'язково, але здебільшого. Пересемство поколінь, навіть у зовсім

вигасаючій і дегенеруючій гилці, таки мусить, при відповідних обставинах, проявити себе. Аристократ може втратити все, може злитись з юрбою поготів, але його може протверезити й винести одне слово, від якого прокидається й мертвий: влада». «А всі інші слова й гасла?» «Вони важать лише тоді, коли служать утвердженню «королівських синів», вони змінюються з епохою. Наша епоха втомлена теревеннями утопістів і слабодухих. Удар французької революції по носіях вічних ідей і гасел тобто аристократії був надто сильний, щоб вони, рятуючи себе, не розплилися в проповідях рівності й братерства, соціалістичного фаланстеру й інших підлабузнювань до невідучої юрби. Щоб відродити аристократію, людство й світ, іде епоха, в якій цей увесь мотлох словес буде похований. Юрба буде поставлена на її місце, людина позбавиться своїх прикрих фетишів: милосердя, братерства (з ким і в ім'я чого, скажіте? З вошивим Платоном Каратаєвим і в ім'я його подертого постола?), всієї тієї соціалістично-гуманістичної гнилизни? «Королівських синів» буде покликано до нещадности й дії, все одно якої. Може одні з них — оновлене все-світянство, скажімо, стануть на чолі якоїсь велитеньської армії типу армії короля гуннів Атилли чи Тамерлана, призначених тільки до деструкції — не перечу їм; я вибираю не спалахи, хоч і які ефектовні, а гранітне слово: володіння. Я хочу, щоб «королівські сини» вели за собою легії й когорти вибраних, за якими плестись будуть маси або під копитами їх коней вигибати — нехай! Я хочу, щоб було піднято з пилу те, нині запльоване й зогиджене, що крізь всі віки світило кращим із кращих і мурувало цивілізацію Європи, між нами сказавши, єдину творчу і дієву, а це є: честь крові і племені, святість ґрунту, де лежать кості предків». «Вам ввижається якась весна племен, — відказала я йому; може Гензерих, може Святослав...» «Приблизно, так. Весна найрвучкішої хвилі

— первинне повстання духа». «Це навіть красиво, — скитський ренесанс!.. Але, що тоді з Сократом, Декартом, Спінозою?.. Первинне, що ви його пробудите, матиме ознаки релігії, фанатизму...» «Цілком слушно — можете назвати його хоча б елітаризм, месіанізм, націоналізм, для яких всяка так звана свобода думки, сумління в стилі Сократа, демократія і все тим подібне будуть цілком зайві. Декарти й Спінози будуть потрібні згодом, коли вляжеться перша хвиля онови. Але вони будуть потрібні тільки для експансії племені переможців». «Точніше сказавши — для імперіялізму». «А чим вражає вас це? — посміхнувся він; ось англійські поети, такі як Кіплінг співають виразно: «Боже, дякуємо Тобі за те, що Ти вчинив нас могутніми, але ми хочемо бути ще могутнішими...» Чи це не мужня одвертість? Охоче вмру, затикаючи прапори моєї вітчизни десь на схилах Паміру. Що мені по терпіннях якогось китайського кулі чи бідолашно-го метиса на плянтаціях кави, коли йдеться про велич мого племені, моєї держави, моєї імперії?...»

Цинічність його приголомшує. Мені буває ніяково, коли ми їдемо з ним верхи, як не як тільки для власного дозвілля, а косарі, обливаючись потом, за мізерний гріш, від сходу до заходу працюють у шкварі. Або ті жінки, що раз зустріли нас у лісі й з жахом та ненавистю в очах, утекли: вони збирали в панському лісі ломаччя. «Яким правом, — говорила я йому; ми що нічим зрештою не різнимся від цих людей, користуємо з цього дозвілля? Чи не соромно нам у цей освічений вік бути діличними майже робовласниками?» Богдан зареготався: «Я народжений паном й мої батьки були панами — ось і різниця моя з усіма іншими, до яких мені нема ніякого діла. Наша землевласність послана нам з-гори, Богом дана й віками потверджена. Ми діти нашого клясу й тим будьмо горді. Може й я волів би сидіти в університетській бібліотечі та готуватись до габілітації, але

ось бачите я повернувся до предківського ґрунту, бо я останній з роду Немиричів...»

Не гадаю, щоб була в тому поза. Він, дійсно, пан з костей і крові. Його можна було б пізнати в юрбі, хочби він був зодягнений в лахміття. Обличчя його — кондора-конкістадора, степового орла. Прадавня кров б'є в б'ючках під блідосмаглявою шкірою. Він — «довершений кавалер», в кожному слові й в кожному русі. Обдарованість його надлюдська й це різнить його з-поміж галайстри «довершених кавалерів» нашої околиці, але пустопорожних і дурних мов осялаче копито. Очі його завжди палають ізсерединним вогнем, а проте він тримає себе так, наче всі його пристрасті і всі його хотіння були опанцирені. Ми зустрічаємось, як звичайно, на межі між Зорянкою й Вщижем. Їдемо лісовою дорогою, левадами й ярами, іноді — поряд, іноді я випереджую його. В лісі — багрянний присмерк, сонце за соснами; співають дрозди, кують зозулі; дорога переходить в доріжку, в'ється чагарником-орішником, круто злітає в яр, порослий папороттям і синіми дзвониками. «Сім'я ваша відзеркалює декаданс аристократії — говорить він стиха — вона шляхетна, але пройнята недугою сторіччя — лібералізмом. Я боюсь за неї...» «Й за мене?» — питаю я. «Й за вас», — дивиться він мені в вічі, — «ви можете наробити безліч дурниць якраз через ваші сумнівання. Будьте як одержима. Навіть помилки — тільки ваші. Ніколи не знайте каяття. Кушення черні — це тільки симптом упадку й слабощів. Будьте безжальні й могутні, навіть у своїй правоті. Не шкодуйте нікого ніколи. Краще вбийте!» «Це філософія равбріттера, кондотьєра, корсаря, коли хочете» — кажу я. «Можливо», — він посміхається, «але тільки вона робить історію...» «Гатамалята, Гатамалята», — вигукую я й острожу коня. Ми мчимо й мчимо, а я через свист вітру проказую йому з одного мого вірша:

... Поетів серце дано кондотерам:
Палюча полумінь і крига скутих вод,
Це їм моє лицарське романсеро,
Мечів їх брязкоту напружений рапсод...

.....
І вже затягують на панцереві ремінь
І вже дуднять комонні перехрестям:
Франческо Сфорца став у срібне стремя
І підійняв причілля Малятеста...

«Ви маєте талант, — спиняє він коня в чвалі, — це значно ліпше ніж наші сльозоточиві суспільницькі поетики, епігони Шевченка...» «Ви заперечуєте й Шевченка?» «Не заперечую, але не люблю його. Це трибун черні. Пани його відкрили і злеліяли, а він їм гарно віддячив: передався черні, збунтованому натовпові. Волю вже Куліша; цей єдиний хотів вирвати нашу літературу з лабет розбещеної юрби сліпих бунтарів, вивести на широкі шляхи. Перекладав Шекспіра! Бачите: він розумів, що пристрасть — це істота людини, могутність — щастя людини. Не стало однак йому талану. Люблю в поезії, як і у всьому лиш те, що не є дощиком осіннім...» Він спинив коня, зійшов, поклепав його по блискучій чорній шиї і йшов поряд зі мною до потоку. Пахло вологою, хрустів хмиз. Кінь потягнувся до води. За нами був темний ліс. Я теж зійшла з коня і сіла на пеньку, біля лінивого струмка, що проторював собі поміж лілеями доріжку в яр.

«Ви нагадуєте мені Беклінового лицаря з конем, — засміялась я. Адже знаєте цю картину?» «Недостає тільки русявої дівичі, що нахилилась до лицаря, сидячи на коні». Я замислилась. Асоціація мала міць візії. «Символісти, однак, не зважаючи на могутність візії, відзначаються елегійністю, смутком»...

«Так — сказав пан Богдан, — бо вони самотні і

творють серед філістрів, які їх не розуміють. І ви, панно Ларо, либонь самотні, бо живете в розцвіті міщанського філістерства, а сумуєте за минулими віками. Вони були жорстокі, але гарні. Були як чудесна візія. Були нашими...»

Він подивився на мене; його чоло черкала тінь гаснучого дня. Це чоло вияснило. Тепер обличчя стало лагідніше, аж романтично-юнацьке, наче це був лицарський зброносець в задумі. Мені здалось, що в гаю виграють сопілки. Може це гай в Санлісі, де походить Анна Регіна — красна Ярославна, а поряд з нею її менестрель Рауль де Камбре?..

Я вступила в стрем'я і до самого дому мовчала.

XIX

З ЩОДЕННИКА ТІТКИ ЛАРИ

... В домі кружляє шепіт про гаданий роман мій з Богданом. Назагал, це сприймається як зовсім природне й логічне явище. Пані Ольга навіть недвозначно береться за сватання; Вщиж і Рославці, мовляв, суміжні з собою, Немирич — зразковий господар, «chevalier accompli» та таке інше. Дивне з того всього тільки те, що ніякого роману немає. Прогулянки верхи, над річку, в поле, в ліс — це всього навсього безконечні діалоги, в яких я швидше займаю ролю слушаючої учениці ніж співбесідниці. Знання пана Богдана такі неозорі, і, його здатність накреслювати перспективи, синтезувати матеріял цілих епох однією думкою, що як блискавиця осяює ці велепростори — надзвичайна. З його осудами й думками можна не погоджуватись, можна всією душею протестувати й обурюватись, але важко заперечити їхню винятко-

вість. Зір його, як орлій, може досягнути зовсім несподіваних і глибинних царин. Постаті, які він змальовує, зненацька виринають з мороку, обдані сліпучим сяйвом, що не полишає сумнівів чи недомовлень. Звідки ця притаманність всіх його роздумів, концепцій, визначень? Коли він говорить, здається, що перед тобою з'являється зовсім новий світ, вся історія людства, яку ми знали з підручників чи з псевдонаукових студій, постає в усій своїй жорсткій могутності і чіткості. Скільки у нього знання! Чи розповідає він мені про фараонів 2-ої династії, чи про поход Дарія в Скитію, чи про повстання Черевика, чи про Джордано Бруно або про Джіроламо Савонаролю, чи про Ель Греко, на тлі камінно-пустельного пекла Толедо, чи про Кортеза в святинях Азтеків, чи врешті про маккіявельський посміх Богдана Хмельницького, зодчого незримих і нездійснених державних будівель, про цю особистість, що не має ні віку, ні вимірів до часу, у мене враження, що це оповідь одержимого сучасника, постійного свідка історії. Мені іноді здається, що Немирич своїм знанням, своєю кебетою, своєю проникновенністю, належить до кола втаємничених, до якого нема доступу звичайним смертним. Справді, ця гемонська особистість Немирича чаклує мене. Можливо так, як і Оленька, бо я зауважила як пильно слухає він його при всіляких нагодах, як приворожує він і його.

Оленько, до речі, мене тривожить. Ще важко сказати, що з нього буде. Він, без сумніву, романтик, тобто людина як і ми всі, навішені «історицизмом», поготів приречені на те, щоб бути зайвими в цій добі і на цій землі.

Обличчя його, якби з картин Ель Греко, загадкового критянина. В ньому мало плотського — воно завжди якби відсвічує все той самий таїнний світ, що не належить ні до небес, ні до землі. Олив'яні впадини в вилицях і щелепах, землисто-попеляста шкіра,

дегенеративний ніс, вся голова витягнена, якій бракує тільки мережаного коміра, щоб нагадувати молодих сеньорів з Толедо чи Севілли, що їх, зібраних молитовно в соборі дель Рейос, в блакитно-лілейних хвилях світотіней іноді осяюваних виблиском мечів чи блискавиць, змальовував майстер. Можливо, що це печать бунтів душі, розпачу, сумнівань, питоменних юності. Може він виросте, обважніє й стане зовсім звичайним собі наслідником Рославичів і проводитиме час в полюваннях та в поїздках на ярмарки, у виплекуванні нових сортів пшениці. Але, хто це все може знати? Ми всі стривожені, нашошорені, прислуховуємося до підземних гуркотів, прагнемо знайти своє місце серед цього мертво-камінного підсоння, освідомлюємо собі, що щось розколюється в нашій надто древній душі, що тріпоче вона крильми, мов зранений лебідь, зрошується багром крові, й даремно б'ємося у ґрати кліті, що нею є наша гадана вибраність. Скільки ж доріг перед нами, залишеними на розпутьтях?

А може досвітні вогні деінде? Розумом відчуваємо, що наше спасення в землі, в повороті до ґрунту, як каже пан Богдан, до первинних джерел племені, до бескетів біології, які нам видавалися [в це сторіччя розуму] тільки тваринним атавізмом. Щасливі ті люди, хочби з тих Рославич, що за барканом нашого саду: в тому п'янкуму шепоті селянських садків, де існує широземна, первинна, лірично-тваринна любов, у дівчат з в'янучими голосами й у чоловіків, що їх обійми такі міцні. Щасливі ті, що з землі свою силу придбали і нехитро, але віковічно-мудро живуть — від хрестин до весіль і похоронів та тризн, від весняних пролісків до стиглого пшеничного колосся, від Купала до Покрови. Ріка, блискавиця, борона — сестра їх; ґрім, бір, лан, плуг — браття. Коли б ми хотіли бути такими, нас заморозив би всеодно наш критичний розум-біс, що ослаблює нашу волю, нашу

жагу до життя. Ми — нікчемні, нецьогосвітні, ми бліднучі тіні. Ми гаснучий світ, ми привиди, що танцюють на тлі зловісної музики пишних бундючних балів великого світу анахронічних імперій приречених на загибель як Персеполіс, Рим, Візантія...

... Тріадо — куситель. Тріадо — біс. Він підстерігає, вистежує мої думки, він скрізь чатує на мої сумнівання, на мою розпач невіршеної — куди йти на розпутьях велелюдних? Він зазирає безжально, невігласом глядить у душу трепетного лебедя. Він виринає іноді в чистому, схвильованому вітром полі, коли я йду стежкою, де волошки і маки. Він лякає мене, коли я сиджу з книжкою в саду, а він нечутно розхляє гілля яблуні й впирається в мене своїм поглядом. Раз, глибоко, в лісі, їдучи з Богданом, ми зустріли його на лісовій доріжці, коли він ішов, мабуть від Филимона, того, що стереже ліс по цей бік шляху, старого полісуна. Він ішов запилений, босий, в скуфейці, з книжкою, прив'язаною чомусь мотузком до шиї, з герлигою; не то Григорій Сковорода, не то святий Серафим. А скоріше, спалюваний жагою святий Єронім, що проходив навіть повз свою сестру, потупивши очі. Я знала, що він спинився й дивився нам услід, так самісінько, як він дивиться на мене з-поміж гілля в саду, чи тоді — в полі. «Юродивий, Божий чоловік, філософ Хома Брут». «Я маю завжди нестримне бажання, — сказав крізь зуби пан Богдан — коли бачу цього чоловіка, смагнути його стеком по пиці». «Це я вже чула — сказала я: ваша ненависть до нього просто незрозуміла, чи не зв'яжете з тим якоїсь нової візії». «Ні, це ясно як день — сказав Богдан; це промітка людина, яка посідає декілька інкарнацій і до подробиць обдумує кожний свій рух, важить кожне своє слово. Це ледар або шатун, як кажуть на таких у Великорусі. У нас на Україні ви не зустрінете таких типів, це продукт не нашої культури, не південного світу. Зайда напевно. Це, якщо прийня-

ти вашу тезу про юродивість. Але я скоріше вважав би його дейнекою, чи конокрадом». Раз назавжди треба виключити цю тему з наших розмов. Тим більше, що Тріадові справді властива здібність трансформацій. Він — є, і його нема. Раптом здається, що його ніколи й не було, що це тільки — шезник, витівка уяви, але ось він знов і плоть його й мінливі очі, серйозно — холодні, а інший раз — пломінні.

... Я була коло старої криниці, під дубами. Передгроззям насичений увесь вечір. Небо фіолетне, з різними блідо-зеленими затоками. Ще далеко-далеко котились за обрій зірничі. Шелестів лист. Я побачила його відбиття в чорній воді. «Тріадо, — сахнулась я — що ви тут робите?» Він потупив очі. Він страхітливо схуд в цей вечір, може в цю одну мить.

— Ви не знаєте однієї бувальщини, — сказав він, притулившись обличчям до конара; я не знаю, чи він відповідав на моє питання, чи так собі, імпровізував; — можете вірити, може ні. Ось був я в одному чернечому скиті, на Кубані, серед скель, серед гір; тільки хмарки пливуть над верхами; був там один старенький монах, святий, сказати б, без однієї руки, тобто ні пальців, ні долоні, тільки чорне цурупалля одне, та й огидне ж яке! Так ось його в молодості, коли він постригався в монахи, спокушала одна перелесниця, вивірювала. А це була дияволиця, хочете знати. «Приложи, каже, святий отче, свою руку до моєї груді і втиши хуртовину в мені, бо серце моє потахає, так за тобою вбивається, так бо тебе я покохала». Грудь її була неторкана, дівича, лебедина і зовсім не хвора вона була, а тільки спокушала юнака, що посвятив себе. Та ще не зовсім відкріся від цього світу. Поклав їй руку на грудь і вогонь у ньому спалахнув, так бо боровся з дияволом цей праведник. А коли збагнув, що злого духа не поконає, другу руку поклав у вогонь, поки рука його не згоріла і не зітліла. Ось тільки таким чином погасив він похіть свою плотську.

— А що з дівчиною сталося, — спитала я перего-
дом, замислившись.

— Пізнавши на цьому праведнику силу віри, пока-
лась, в монастир пішла...

— А ви ж казали, що вона — бісиця, зумисне пі-
діслана...

— Та хто її зна, панянку, — посміхнувся він, —
автім всі жінки либонь бісиці...

— І до чого ви мені це розповідаєте, Тріадо?

Він мовчав, тільки спільна дивився на мене, нена-
че вивчав. Од навислих хмар, од густої листви над
нами стало темно як у горобину ніч. Вітер вже доно-
сив теплі краплини ще далекого дощу, осока шуміла
біля старої криниці, квіти схилилися додолу. Блисну-
ло, грім ударив так начебто зовсім близько, брили
камінюччя покотились по леваді.

— Вже не встигнете перебігти до саду, панночко,
— почувся його приглушений, потемнілий, але палю-
чий голос, — бачите, яка шура-бура зірвалась...

Було нестерпно тихо, а дуби тільки здригались від
далеких громових розкотів.

— Трублять у труби Господні, — чуєте: колісниця
Єлисея гуркотить...

Я притулилась мокрою вже від краплин шокою
до конара і знала: в цій сивій, моторошній пільмі, що
насувалася з бурею, чатує він — цей любашний скит.
І я не могла подолати тривоги, що чинила мене кво-
лою.

— Панночко, — шепотів той самий голос, — я
сам це досвідчив, я сам обмислив те все: подвиг того
святого ченця це не подвиг, а гріх. Совершенство лю-
дини — це Жизнь, а не відречення від Жизні. Довги-
ми роками ця думка турбувала, мучила мене. Я за-
для неї і той монастир покинув, може й свою віру
розгубив, бо збагнув, що це все тільки самоомана. Я
радість і благодать знайшов у світі живому, а не в
мертвому. Чи ви чуєте мене?

— Чую, — сказала я серед громового удару, від якого знімовніли дуби. Від блискавиці мертвою, блідою стала трава, осока й вільхи на лузі, що тяглися аж до масиву нашого саду; на мить це безсердне сяйво смагнуло землю, — я чую, Тріадо...

І я сама жажнулася свого такого ж потемнілого, зневоленого голосу.

І цей чоловік, що стояв під дубом, став мені неймовірно знайомий в цьому сліпучому ртутно-голубиному осіянні того вечора. Він мені видався знечев'я усміхненим Леонардовим святим Себастьяном на тлі загадково-фіолетного неба над пініями Сієни. Це був лукаво усміхнений юнак, ажніак не святий, поганин. Губи його вбирались кров'ю жаги, були скошені перелесницьким посміхом людини, пожадливі повного життя. А водночас це був посміх безнадійности, бо це було захоплення не на вічність, а на одну мить. Я не могла одірватись від його обличчя, що могло бути водночас і ликом святого і образом диявола. Це була довершеність спокуси. Я забула тоді про все, про повне безглуздя такого плотського знесилення, я ледви змогла відволодати себе, щоб усвідомити собі цілковиту недоречність, безглуздя цієї зустрічі, навіть самої її можливости.

... Тріадо, сказала я якнайтихіше, і тоді ж збагнула, що я перебуваю під лункими склепіннями собору Софії, серед білосніжних мурів і хочу вирватись на волю з цієї будівлі, де живуть і янголи і демони; я усвідомила всю владу цієї могутньої базиліки над неміччю людини, — Тріадо, — стиха сказала я, — я говорю найтихіше, а однак це віддається столунням у сутінку собору, ти знаєш, що це світанок; дерева в інею, вони срібні як окуті в срібло ловчі роги ковуїв; князь Ярослав Мудрий, вже літня людина, кульгаючи, спертий на посох, увійшов у притвір і спинився перед Орантою, а потім пішов попід мурами, налягаючи на скалічене коліно, дивився на свіжо вимальова-

ні фрески, що зображали ігрища на гіпподромі. А я стояла, грішна, зложивши руки, на мені була стула коліру спілої вишні із злотним тороком, в ухах були ковтки, а на шиї важка пектораль, викута майстрами з Аквізграну. Де був ти тоді, отроче Тріадо?

... Було йому засміятись дрібним спорзним смішком і я не одволодала б себе ніколи. Я таки опритомніла. Я була в Колодяжному. Не було ні близьких розкотів громів, ні блискавиць, які наближались як люті парди, але відходили приборкані. Краплини дощу просовгувались крізь листву, вода в струмку рябіла.

— Може ви налякались, панночко? Гахнуло таки зовсім близько, навіть розпанахало в'яза. Зважте, як у таку хуртечу сутужно бути на морі, в горах, — шепотів Тріадо, схилившись надімною, ох як сутужно бути в громовиння оподалік дому. Ми, одного разу ішовши з Трапезунду, на такому крихкому кораблику, нашому, — він зветься попівка, устряли також у хуртовину, зжалься Перуне! Тільки кресало, а люди впали ницьма на покладі, моляться, це прочани були, з Єрусалиму поверталися. А вдруге це було в Імеретії, в горах, та на таких височенних над рікою Ріоном, і там знов застала нас хуртовина. Біло було скрізь від громовиць. Я думав — ну, друже, не переливки, а от бачите, спасся.

— Ви як той Язон були за золотим руном над Ріоном, аргонавт...

— Я і в Індію вже йшов, панянку, — блиснули в мороці його зуби, — хотів дійти до самої колиски людства, до мудрості джерел. Всякїї думки були. Індія, чи ви знаєте що це таке? Самоджерельна правда, ви розумієте?... Світ світів... Але не повелось; до Бухари тільки дійшов, знітився, а там і інші думки народилися... Ох і бунтівничі ж думки...

— І мучать думки?

— Давніше мучили — засміявся він; а тепер від

них відпочиваю. Правди ніде не знайдете в світі. Може тільки в Індії, за сімома горами. Є там таке Біловоддя, де мудріці живуть. Та хіба це з нашими та химерними силами?

— Дивна ви людина, як слухасш, все у вас якась плутанина...

— Може невіглас, скажете? Тут мене багато й за гіршого мають...

— Автім, хто вас знає, хто ви, насправді?..

— Птах небесний, аки не сію не жну — попав він знов у свій скомороший, нісенітний тон; — світом блуджу, світом блуджу...

Я підвелась; мряка проясніла. Здається, дощ перестав. Я вийшла на стежку.

— Нікому не говорити, що я вас тута бачив?..

Його голос глузливо зостався в пільмі, між дубами. Він там і заляк, як лилик, як шестокрил, зо своїм скоморошим хихотінням. Я нічого не відказала й пішла межі дощ, швидко пішла до саду. Справді, я починала розуміти Немирича, що так хоче смагнути цього юродивого по обличчі.

XX

Олелько хотів, щоб загальний настрій безжурности, що володів усім гроном того вечора, передався і йому, але це вдалось тільки короткими хвилинами. «Олелько, чом же ти не танцюєш, юначе?» Покрикував на нього дядько Сашко, вертівшись у вальсі. В двох кімнатах, найбільших у старому домі, було аж глітно. Пані Ольга грала старовинні вальси й кадрили. Зелені, рожеві, білі сукні, замітаючи підлогу, з якої одгорнено килими, черкались об Олелька, так що він зсутулювався й тулився до одвірка. Може він і танцював би, але йому не хотілось, до сірої нудьги не хотілось. Він, власне, зневолюний, пройшовся раз

у непевному, юнацькому вальсі з довгою як тика, панною Зоєю, одною з чотирьох дочок сусіда — полковника Монтовта, з сусідніх Восьминог, з золотокою, пухкошокою маленькою кузинкою Гуляницького, але це його ніяк не розважало; він видавався собі неймовірно незграбним, ведмедювато наступав на черевки своєї дами й покинувши її, був безмежно радий, що це в суті речей безглузде вертіння по кімнаті, скінчилось. Цікавіше було спостерігати інших. Автім він тут мало кого й займав — панни, навіть ця наймолодша Монтовтівна з синім бантом в косі й устами-трикутником, і кузина Гуляницька були старші за нього й трактували його ще як хлоп'я. Інші й поготів: страшенно весела пані Лала, що була заміж за старшим від неї на багато літ, багатющим, але по вуха в боргах — Шимановським, сусідом з Нижніх Волківців, як говорили між собою старші «метелик спурхуючий» з квіткою в кучерях; чотири сестри Монтовтівни: Міра, Зоя, Ада, Марина, всі — як казала пані Ольга, аж пишуть за женихами; всі три тітки й ще дальша ніж Гуляницька, родичка — романтичної вдачі, як казали, й мистецьких зацікавлень, недавно з Парижу — панна Інна Рославець, ніхто ним не цікавився, ніхто не звертав на нього уваги.

Всі вони, на возах, бриках і в фастонах позїздилися після полудня, сповнили дїм і всю садибу гомоном, подалися грати в крокета та в «серсо», що, як казали, стало цієї весни модним у Відні. Інші гойдалися на «гігантах», які дядько Сашко та пан Мирослав збудували в садибі, ходили на луги дивитись на рославицький табун, нанесли з полів і лугів копицю квітів, а ввечері, — було бо Івана Купала, — пішли на річку, де палено вогні й стрибано через них; плели вінки і пускали по річці, вчинювали неймовірну метушню. Всі панни були миловиді, трояндно-свіжі і шебетливі, може ніхто, крім Олелька, не спостерігав їхніх невеликих хиб — загумінкової манїжности, ді-

твацької вередливості і невинної зальотності. Але ті хиби не були такі великі. Були це здебільшого дочки старосвітських поміщиків, багатіших і бідніших, або всілякої повітової знаті, виростали серед лісів і садів у глухомані, ніякими важливими справами не цікавились, мріяли тільки про женихів, з якими б вони танцювали кадрили та «па д'еспань» на губерніяльному балі, що бував раз у рік, переглядали журнали з модами і, тільки деякі з них, читали сантиментальні романи та вибиралися на вищі курси у столицю. Іншою була й панна Інна, що трималася осторонь, за що її називано «зломаною лілеєю». Найбарвистіша була пані Лала і Олелько. Іноді, крадькома, зупиняв свій погляд на її стрункій і гнучкій постаті, коли вона пробігала повз на своїх бистрих ніжках, а її зальотний сміх і низький голос навіть бентежили його — це була розцвіла, пишна айстра. Її грайливий сміх лунав серед присмерку, в саду, посрібленому від роси надто принадно, надто зазивно. Чоловік пані Лали, поросячорожевий, лисий пуцулуватий панок, що залишався завжди біля картіжного столу грати у безконечного преферанса, ненароком зауваживши свою дружину в гроні кавалерів, надміру розбавлену і розвеселену, добродухо гукав до неї крізь синій димок своєї сигари: «Лалусю, уважай на себе». Мабуть не вважатиме, думав Олелько. В ній тупотіла вольна душа степової кобилиці, що гасає серед високих трав.

Панна Інна, далека родичка, що вперше здалека загостила в Рославичі, не брала участі в іграх, ні в будинку, ні в саду; здебільшого вона самотньо сиділа на кружганку і курила безперервно сигарки з довжелезними мундштуками. Обличчя її було продовгасте і бліде, очі прижмурені, зеленясті, якими вона іноді спільна придивлялася так, що ставало аж моторошно. Її мабуть подекуди боялися, хоч поважали, але мало хто насмілювався порушати її самозаглибленість. Дехто вважав її надто гордовитою, інші вбача-

ли в тому нахил до себелюбства і прагнення бути не такою як усі. Однак, як Олелько переконався, вона просто була не з того довкілля. Вона малювала, писала вірші, жила по столицях, водилась, як з неприхованим презирством говорила Ольга Антонівна, з якимись літераторами — декадентами. І нічого в ній нема із «зломаної лілеї», думав Олелько, і в тих віршах Франсуа Війона чи Ередія, які ця його кузина проказувала так співучо, не було нічого декадентського. Просто, вона не була цікава юрбі, а їй не була цікава юрба. В пошуках саду, що мерехтів од світел розгуляного дому, чітко різьбився Іннин профіль і як відблиск стилетів схрещувалися цезури її віршів. Може вона Сапфо, подумав Олелько, тій також відповідали тільки хвилі, б'ючись об скелі. Доля поетів — самотність, а в ній їхнє можуть.

Вечеря була шумна — Олелько чудувався, як його мати, без усякої допомоги тіток, могла дати раду такій навалі гостей: покоївки літали як угорілі від льодовні до кухні, крутили морожене, збивали до снігової піни білки, куховарки на тлі палаючої кухонної печі, нагадували відьом з «Макбета»; на стіл безугавно з'їзжали миси з зайцями, перепілками, гусями й на кінці столу засідала мабуть виснажена пані Ольга, а проте пишно розцвіла, молодиста. Пито шипуче вино, яке дядько Сашко називав Аї, пив і Олелько й воно хрустально-крижано вдаряло в голову. Панни хихотіли ізза кожної нісенітничі й Олелько, зиркнувши на батька, подумав, що мабуть і він називав їх про себе дурними гусками. Автім, може й ні, бо Василь Михайлович дивився на світ не з-під ока, а значно ширіше ніж Олелько. Кучерявий дядько Петрусь, що таки був ці дні чимсь заклопотаний, разом з неодмінною Оксаною Олексіївною розпочали були черговий спір відносно якоїсь ціммервальдської програми, але з цього нічого не вийшло. Статочні панове пішли в сумежну кімнату грати в карти, а тітка Катря, що

пишалась цього вечора в зовсім одчайдушній, хвилясто-голубиній сукні, рвійно, як би визволяючи срібно-падний потік у скелях, заграла віденський вальс. Повз Олелька майнула райдуга панянок, вони спалахнули від вина й від рвійного роялю, кавалерів хоч було небагато, але кожний був широзлотий; пані Лала, зрештою зовсім не з метою кушення, але правом губерніяльної грандесси, й може навіть з неприхованою симпатією, сама запросила Василя Михайловича. Він борюкався, оберемкувато чіплявся за крісло, відмовлявся, але врешті не зміг і коли, обійнявши впіл пані Лалу, пішов у тан, то всі аж ахнули й дали місце — так як танцював Василь Михайлович не танцювали й гвардійські офіцери. Олелькові стали аж сльози в очах — йому стиснулось серце за батька, що він таки справді надзвичайний, а такий завжди тихий, такий іноді непомітний. Найбільше подобалося юрбі гапіїв, що стояла під вікнами вже давно, знаджена гомоном. «Рославицький пан танцює, от дак танцює, куди тим — куцим...» Інші, старі й молоді, стовбичивши попід вікнами, що метали довгі смуги світел у сад, розважали над уродою гостей. Волковецька пані, яку звали чомусь «зозулькою», подобалась богатьом, ротороззявно, але і не без глуму; інші обрали злотокосу й маленьку Гуляницьку, але, в істоті речей, більшість водногоголос визнала, що панна Лара — найгарніша. Так як з чоловіків подобався дядько Сашко, можливо, ізза його мундира, що тісно облягав стан і дзенькоту задьористих острог. Він, коли Василь Михайлович, зробивши кілька кругів з Лалою, віддав її у руки кавалерів, незабаром показав себе в мазурці. Тоді навіть панове з другої кімнати, кинувши карти, вийшли подивитися: це була мазурка, яку тільки Рославці вміли танцювати. Дядько Сашко зміняв дам, розпочавши з тією ж панею Лалою, що кружляла довокруги нього як злотопера пава, потім з панною Гуляницькою, що зоряно висяювала в голубіні, потім з

Мариною Монтовт, а підкінець з панею Ольгою, яку теж довелось витягати з крісла силоміць. Й це була мазурка, що її вже не вміло втяти молодше покоління, це була мазурка — лебедина пісня віку, що минався, щоб ніколи не повертатись.

... Олелько вийшов на ганок. Повз нього пройшла, вийнувши пудром, фіялками, торкнувши його смаглим і повним рам'ям пані Лала й у п'їтмі жахтіло, іскрилось її ненатле тіло, вона дивилась, але не пізнала його. Може вона була трохи п'яненька. Може це її був вік, безжурний павин вік, злотоперий, срібнопадний, вік — як вальс. Може завтра вже не буде його, не буде ні дзенькоту острог, ні стягненого білим офіцерським поясом стрункого стану, ні вікон в духмяний сад, ні зоренистої ночі під Купала.

Олелько пішов аж до воріт, алеєю лип, що сумовито шуміли, зливались з темно-синім небом. Здалека, разом зі смугами світел, плила в сад музика. Дедалі вона потахала, бо це ж врешті не був ніякий баль, ніяке свято, а просто — гостина. Що по ній Олелькові, навіть, коли вона така ненарочито-мила? Що йому по цих людях, що їх знає здавен, як і вони його, що йому з їх безжурного дозвілля?

На колодках гомоніли. Біля чвораків, над дорогою, завжди збиралися на посиденьки рославицькі батраки й парубки, навіть з'за шоси.

Цигарки вогненними нетлями пливали в пелехатій п'їтмі.

— Не йдеш дивитись як пани балюють, Хведоре?..

Олелько знав цей насмішкуватий голос. Так до нього говорив завжди, немов з пошанівком, а може з погордою, Дмитрик, парубійко з хутора, що біля могилок.

— Балюють, на те їхнього...

— Мо', завтра вже не пожирують...

— Волковецький пан тут теж хизується — сказав, помовчавши Дмитрик; — на жнива дає вісімнадцять копійок удень...

— З його харчами...

— Харчі там! Бочку гнилих оселедців привезе в поле, харциз...

— Наш рославицький ліпший...

— Всі вони добрі. Як сплять, то їсти не хочуть...

Хвали мужика в полі, а пана в домовині...

— У панів то тільки таким добре як той прибулуканий монах. Як котюра лишень умивається... Артист, чортів син...

— Всі ми артистами можемо бути, аби їсти давали...

— Та дарма його не годували б...

Зареготались, а Оленько пішов геть. Майже безболізно, майже без гіркоти. Той світ за ворітьми був іншим світом. Світ за ворітьми, світ чвораків, колодок, там за шосою й далі-далі, аж у Межириччя, був світом, що підводився з'хижа, як вовк на світанку, із логова. З ним був глум тієї ночі, засипаної зорями, що моргали, з ним була сила гудючої землі, змовницького шереху вишневих садків. Будинок в саду сяяв на узвишші, в кучерях саду. А село спросоння шелестіло, натомлене шкваром за дня. В хатах пахло чорним, житнім хлібом, вовтузились, бились в сліпі шибки мухи, кусючі мов змії.

Зловісності, що звисала марою над всією околицею, особливо поночі, потурало і чортовиння. Незабаром після Трійці, дід Сила божився, що повз його курінь, глибої ночі, ламаючи дерева і галуззячя, прогремів чвалом загін лицарів. Вершники були заковані в сталь, з мечами у правицях, з прапорами, що лопотіли на списках, у залізних шоломах, з-під яких виблискували хижі очиська, на велитенських конях. Той чортячий загін, мовив дід Сила, продудонів садом, повернувся на шлях до Гориня і шез.

В селі, де назагал не йняли віри всіляким теревеням діда Сили, на цей раз повірили. Закуті в сталь лицарі — це передвістя неминучої війни.

У Києві відшвітали каштани. Над Фундуклеївською вулицею і далі, до Хрещатика, нависала хмара, віщуючи передгроззя. Місто вмлвало в смажній спекоті, такій, яка споконвіку, від Батия, карало град Андрія Первозванного солодким вмлванням, пилюгою вулиць, що пнялись д'горі, журливим дозвіллям неквапливих, одягнутих у білі сурдути, у солom'яних брилях, жителів взятих прохолодою Липків, задушливою дрімотністю привокзальної Безаківської, запиленою Жилянською та Маріїнсько-Благовіщенською. Тільки на Подолі, ближче до Дніпра, спекота начебто знітилась: над Дніпром, ближче до Ціпного моста, спека начебто вщухала. Під вечір на Володимирську гірку виходили гімназисти, студенти, полохливі, стрункі дівчата, взявшись попід руки, браві офіцерики, каде-ти, із штиками у портупях. Пароплави на Дніпрі гуділи.

В кабінеті начальника жандармського управління київсько-волинського генерал-губернаторства Новицького сидів прокурор до справ виняткової ваги Стукалич, сам підполковник Новицький, чиновник для особливих доручень генерал-губернатора фон Пелікан, спеціальний слідчий Онищенко.

На столі був теплий нарзан, від якого аніяк не ставало прохолодно: присутні обтирали чола хустинами від спекоти, шкіра на канапах кабінету тихо рипіла, прокурор Стукалич в'яло перебирав папери в папках, що накопичувались у справі під номером 567/1914.

— Довідайте, полковнику, — втомлено сказав лисіючий, жовчний прокурор, — від мене вимагають точних справоздань у Петербурзі...

Полковник Новицький брязнув острогами. На його гладко зачесаному, майже прилизному волоссі з

рівним поділом заграв відсвіт лампи під зеленим абажуром.

— Зізнання арештованого державного злочинця Давида Гольдберга кидають яскраве світло на справу вбивства адмірала Бірюльова, — почав полковник Новицький; — як відомо, Гольдберга арештовано в потязі Одеса-Москва на станції Ворожба і під час обшуку знайдено в його багажі велику кількість зброї, тобто... десять гвинтівок, п'ять карабінів, двадцять п'ять револьверів системи Наган і Смітт-Вессон, ручні гранати в кількості трицяти штук, вибухового матеріалу три пуди, а також холодну зброю як кинжалі, тесаки та інше...

Полковник перебив монотонне читання протоколянта.

— З'ясовано, ваше превосходительство, що зброя, яку перевозив Гольдберг, призначалась для бойових загонів у Ліфландії в місто Нарву. Справу цю пощастило в'яснити з допомогою особливої методи допиту арештованого.

— Тихе переконування? — посміхнувся прокурор Стукалич.

— Швидше логіка доказів безглузлости будь-якої революційної дії, ваше превосходительство. Арештований Гольдберг людина тонкої душевної конструкції і неабиякого хисту робити власні висновки з переконливих антитез Дмитра Івановича Онищенка, нашого спеціального слідчого та й покірного вашого слуги...

— Тобто ви хочете сказати, що рибка клінула, озвався нетерпляче прокурор, — революціонери народ вражливий...

— Не тільки клінула рибка, — поспішив додати полковник Новицький, — але дала нам змогу до кінця в'яснити справу злочинного замаху і скритого вбивства адмірала Бірюльова чорноморської ескадри, що сталося 13 травня у Севастополі...

— Продовжуйте...

Полковник Новицький з притаманною йому докладністю, красномовністю і протоколярністю викладу доповів, що наступало: за даними арештованого Гольдберга, члена бойової групи соціал-демократичної партії в Одесі, виконавчий комітет цієї організації вирішив виконати засуд партії на адміралі Бірюльові, який був головним керівником ліквідації бунту моряків як на кораблі «Пам'ять Азова», у ревелського порту, так і заколоту на кількох кораблях чорноморської ескадри в червні 1911 року. Як відомо, всіх виконавців заколотів, активних членів революційних організацій, виявлено, передано військово-польовому суду, який після розгляду справи засудив їх на кару смерті. Вирок виконано в грудні 1912 року.

— Згідно із добровільними зізнаннями арештованого Гольдберга, — продовжував полковник Новицький, — який був членом комітету бойової групи партії, за злочинцями встановлено регулярне слідження у місці перебування адмірала Бірюльова, в результаті якого постановлено виконати замах у місці щоденної прогулянки адмірала з його ад'ютантом на Приморському бульварі біля Графської гавані у Севастополі. Згідно з дальшими зізнаннями Гольдберга, який будучи відрядженим до інших завдань, однак знаючи як член комітету подробиці справи, ввечері 13 травня на Приморському бульварі серед юрби, що проходила, адмірала Бірюльова і його асистента вбито револьверними пострілами впритул терористами — студентом Петром Драгоміровим та матросом-каноніром корабля «Пам'ять Азова» Яковом Гордійчуком з допомогою третього зловмисника, невідомого імені, але правдоподібно достатньо відомого терориста і експропріатора так званого «Ченця», а також «Данила» і «Агапія», який прикривав утечу вбивців, вбивши при тому учасників погоні за злочинцями — поліцейських агентів...

— Справу проведено зразково, — саркастично промовив прокурор, — якщо б не ваш новоявлений Савл, що став Павлом, тобто добродій Гольдберг, то ми й досі ходили б потемки у севастопольській афері. Варт було б цього Гольдберга представити до нагороди. Та ж каяття — це у нас так ведеться, легенька доріжка до християнського прощення...

— Або до шибениці, — посміхнувся слідчий Оніщенко.

— Боротьба з усякою крамолою, вкинув прокурор, аж до повного приборкання і винищення революційного божевілля — завдання наше, панове, вартівничих правопорядку, народности, православ'я і самодержавности — основ нашої незорої імперії. Всі засоби в нашій самовідданій боротьбі з нігілізмом — виправдані. В даному випадку зловмисник Гольдберг виконав функцію, корисну для наших цілей, але це не зобов'язує нас до дотримання якоїсь дивного роду моралі, ще б пак! Він одержить у свій час те, на що заслужив... А всілякі каяття, надриви, духовні переродження залишимо для наївних письменників і псевдоморалістів, що як професор Соловійов або Толстой у свій час домагалися прощення огидної згадки вбивців царя Олександра II...

— Абсолютно згоден з думкою його превосходительства, — вкинув полковник Новицький, — метод внутрішнього насвітлення нігілістичної крамоли свого часу ввів і досконало здійснив незабутній капітан Судейкин... Те, що революціонери називають провокацією, це ніщо інше як ефективний засіб у боротьбі з порушниками священних засад нашої державности... Згадайте Дегаєва, Зубатова, Азефа... Цей метод, успішно стосований, приведе нас до остаточної і на цей раз повної перемоги... Метод, який я застосував щодо Гольдберга дав свої наслідки. Однак скільки зусиль, ваше превосходительство, скільки безсонних ночей, скільки терпеливості треба було вашо-

му покірному слугі, щоб рибка схопила за гачок і метод дав бажані наслідки. При цьому зважте: не стосовано ніякого насилля, залякування, психологічного терору. Зловмисникові просто доведено безглуздість усього так званого революційного руху... Залізна логіка переконування дала у висліді не тільки душевне заломання, але повне самозасудження злочинця і втрату віри в його так звані ідеали...

— Ближче до діла, — сухо озвався прокурор Стукалич, протираючи пенсне, — перед нами питання негайного і повного знешкодливлення злочинної мережі. Чи виявлено місце перебування злочинців у Севастополі?

Полковник, пригладжуючи сивіючу чуприну над низьким, упертим чолом, доповів, що, на жаль, крім посередньо причетних до змови зловмисників у Севастополі, автім люців другорядного значення, вже заарештовано, але тільки вчора видобуто від Гольдберга, людини вже до крайности зламаной [спроби самогубства], відомості щодо властивих учасників замаху Гордійчука і Драгомірова та відряджено співробітників для проведення обшуку і арешту...

— А щодо згаданого «Ченця» чи «Агапія»?

— За всіма ознаками, ваше превосходительство, — бо ми маємо лише здогади Гольдберга, — це один з найгрізніших керівників бойової групи, що діяла не лише в нашому південно-західному краю, але також на Кавказі і в Прибалтиці. Він брав участь у кількох експропріаційних актах, підкладав бомби в Сімферополі, Тифлісі і Ростові, був причетний до вбивства харківського губернатора Кропоткіна, мав зв'язки з польським терористом, Пілсудським і іншими схопленими під час нападу на потяг із скарбовим золотом, був двічі взятий в справі партійної друкарні і засланий у Сибір, але втік: його бачили також за кордоном... Це дуже небезпечний зловмисник, що по мистецьки маскує свою особистість, має десятки партій-

них імен і сховищ, неймовірно винахідливий і відважний...

Чиновник для особливих доручень фон Пелікан пройшовся по кабінеті і Онищенко влесливо послужив йому сірником до цигари. Пелікан був з остзейських німців, дбайливо одягнений, чепурний панок.

— Каригідні службові упушення, — сказав він, — зловмисник студент Петро Драгоміров, якому давно пора сидіти за решіткою, спокійненько переховувався у Рославичах на Межириччині, зрештою як і розшукуваний матрос-ватажок заколотників з «Пам'яті Азова»...

— Рославичі, — задумливо промовив прокурор, стоячи біля відчиненого вікна і вдихаючи духмяне повітря київського вечора, — чи це не гніздо відомих українофілів — Рославців? Я ще недавно чув про них: вони підписували якийсь протест у справі заборони відзначення сторіччя цього їхнього пророка Шевченка...

— Українофільство — це ще не таке велике лихо, до відома вашого превосходительства, — вкинув Пелікан, — зараз на малоросійщину взагалі якась чудернацька мода. Біда в тому, що це ліберальствующе українофільство не стільки небезпечне своїми національними костюмами, вишитими сорочками і бандурами як пустою балаканиною на крамольні матерії, жалюгідним братанням із мужицтвом, зв'язками з Галичиною і тихим потуранням всіляким революційним маяченням...

— Доберемось і до них, будьте впевнені, — сказав жандармський полковник — і я того українофільства та шевченколюбія маю досить...

Прокурор підвівся, вкладаючи сув'язі паперів у портфель.

— Коротко кажучи, — звернувся він до всіх присутніх, — я вам вдячний, панове, за вашу пильність. Безперечно, севастопільська справа, цей ганебний

злочин біля Графської гавані, розслідування вбивства вірного слуги його імператорської величності адмірала Бірюльова, ведеться фахово й успішно. Я їду у Петербург з доповіддю панові міністрові внутрішніх справ. Продовжуйте, полковнику Новицький, всіми засобами подбайте про прискорення і закінчення слідства. Зловмисників очікує заслужена кара. Докладіть всіх зусиль, щоб виявити, де перебуває згадуваний злочинець ось той Чернець, Агапій чи як його... Збільшіть внутрішнє навітлення, а таксамо неявний нагляд над підозрілими гніздами крамоли в стилі Рославців. Пересікати крамолу до коріння... Автім це все вам відомо...

Підвівшись, всі присутні не втрачаючи особистої самоповаги, супроводили прокурора до дверей і далі у коридор, застелений червоним хідником-килимом. Чинovníки, що зустрічались, застигали в улєсливому уклоні.

Полковник, начальник київського управління охрани, визирав крізь вікно, в яке пнялося гілля клєнів і каштанів та витирав спітніле чоло. Все ще було нестерпно спекотно. Біля осяяного ліхтарями підїзду прокурора чекав фаєтон. Незабаром підкови задудніли. По Безаківській униз, фаєтон мчав його превосходительство на вокзал, до петербурзького швидкого поїзду.

З Царського саду, де ще тривало гуляння, долинала музика. Оркєстра грала увертюру оперети «Лилик».

XXII

На другий день, коли вже останні гості після півночі покинули господа, Олєлько прокинувся на світанку від гомону в будинку. Можливо це була чергова комедійна виправа на паліїв. Він відсунув завіску і виглянув: трава і газони ще срібляли від роси. Перед домом стояли брїчки і візок, коні під сідлами стояли на припонах, по подвір'ї похожали жандарми

і стражники. Скидалось на щось значно інше. Олелько збіг униз. Жандармський ротмістр, у голубиному мундирі, його писарчуки та прибічники, робили обшук. Всі домашні були на ногах, мовчазні і за всіма ознаками пригноблені. Ольга Антонівна і Оксана Олексіївна кам'яніли в їдальні за великим столом, дідусь-полковник стояв біля вікна і безучасливо витарабанював на шибці якийсь марш. Всі інші згромадились у вітальні, нашорошені і спохмурнілі. Позавчора тут було так безжурно, а сьогодні цю посумнілу вітальню ще більше притемнювало гілля каштану, що повзло у вікна. Олелько визирнув: з ганку до візка вели Якова-матроса, скованого по руках, поряд з ним ішли жандарми з оголеними шаблями. У вітальні був дядько Петро, як видно вже заарештований, бо біля нього також стояли два жандарми з шаблями.

... будьте ласкаві не турбуватись, все, все, вяснить-ся, — клопотався ротмістр у голубому мундирі, пухкогубий, з чорним вусом, гладко оголений і солодко-запопадливо ввічливий. Йому либонь хотілось показатись таким перед жінками. Другий офіцер, старший, з рудими вусами, не силкувався на ввічливість.

— У ваших печах і в каміні, — сказав він до Василя Михайловича, — спалено багато паперів і то недавно, чи не вчора... Чи будуть пояснення? Всі мовчали.

Петрусь був зовсім спокійний, але йому не дозволяли вже розмовляти із своїми.

— А як ви поясните ось це, хоча б, — і жандарм показав Петрусеві жмут паперців, — ці проклямації знайдено в дуплі дерева, біля альтанки...

— Провокація, — сказала Оксана Олексіївна, що з панею Ольгою увійшла у вітальню, — ще й яка ганебна...

— Ми ажніяк не хочемо будького обвинувачувати, — поспішив ротмістр з напомашеним чорним чубом,

— однак доведеться в'яснити цю справу в іншому місці...

Старший жандарм, здавалось, злагіднів і допитливо озирав усіх своїми вибалушеними зірками. Погляд його спинився на Оксані Олексіївні.

— А ми старі знайомі, шановна Оксано Олексіївна, я колись мав приємність супроводити вас у Київ, чи не в 1907-мому?

Авжеж, авжеж, — крижано, не глядячи на нього, промовила Оксана Олексіївна, — дивно, що ви пам'ятаєте, адже таких ласкавих супроводжень було у вас тоді багато...

— Гарячий це був час, високодостойна пані, — вклонився жандарм з рудими вусами, — обов'язок служби, чиста формальність, наскільки пригадую, так як і тепер...

— Аякже, — брязнув острогами ротмістр, — все в'ясниться, просимо не турбуватись і пробачити нам.

Він кивнув жандармам із шаблями і Петруся поведено на ганок, до бричок. Ласкавим жестом ротмістр дозволив попрощатись з в'язнем. Петрусь був блідий, але спокійний. Його всі оточили. Пані Ольга, тітка Катря, покоївки, плакали, навіть у дідуся-полковника викотилась сльоза; він махнув рукою і пішов геть. У подвір'ї вже зібралась чимала юрба, навіть дядько Сила прийшов з саду, пастушки прибігли з пастовнів, із села йшли люди і дедалі натовп ставав зловіснійший. Дядька Петра посаджено в бричку, але не ковано в кайдани. Він натягнув на свої чорні кучері старого студентського кашкета і посміхався до всіх. Стражники сідали на коней, офіцери діловито обчімували мундири і натягали білі рукавиці. Ротмістр приклав долоню до шапки, галантно дзенькнув острогами, вклонився жінкам, але йому ніхто не відповів. Оксана Олексіївна стояла, як завжди схрестивши на грудях руки, пережовувала сухими губами, обличчя її було камінне, нахмурено-грізне. Жандар-

ми, притримуючи свої шаблі, довгі як шпички, пробокували повз неї, як собаки з підобганими хвостами. Настала тиша, в натовпі поскидали шапки, сонце сочилось крізь прозоре гілля акацій. А тоді коні шарпнули, дядько Петро між двома жандармами обернувся; обернувся і Яшко-матрос у візку, задьористо — весело вишкірюючи зуби, кучер його розвіявся з-під безкозирки; коні задудніли підковами по алеї, вибралися за ворота, а тоді, серед куряви, чвалом понесли брички і візок по старому шляху.

Жінки сиділи у вітальні, мовчки, з помітною печаллю і втомою в очах. Адже трус тривав довгі години, ніхто не спав. На столі був чай, але він холов, його не торкано. Ольга Антонівна заговорила про свої передчуття, що може нічого не було б, коли б Петрусь не був такий потаємний, скритий. Адже були його подорожі, куди — невідомо, знайомства з підозрілими людьми [Оленько нагадав собі, що бачив дядька не раз з Яшком-матросом]; все було сповите недомовленістю, припущеннями, а головне передчуття, таке докучливе і настирливе; воно давно не давало спокою.

У батьковому кабінеті, де зібрались чоловіки, справа обговорювалась конкретніше, але про це не треба було знати жінкам, щоб їх без потреби не тривожити. Дядько Сашко і лейтенант Абаза розмовляли з ротмістром, який, на їх думку, був непоганою людиною, хоч всього звичайно не говорив. З розмови виходило, що дядька Петруся поєднують із справою вбивства адмірала Бірюлова в Севастополі, тобто можуть його до неї вплутати, бо арештовано людей, причетних до цього і їхні зізнання могли б бути неприємними, може виникла підозра, що дядько Петрусь — знавець вибухових матеріалів; на це наводить його лабораторія. Матроса розшукувано вже давно, він у Рославичах переховувався, будучи учасником замаху на кораблі «Пам'ять Азова». Сло-

вом, — повагом сказав дядько Сашко, добре було б, щоб якось обійшлося, але взагалі справа неприємна і нема що годувати себе ілюзіями; посидить і мабуть довгенько, саме слідство триватиме, як водиться, кілька місяців, а там їм не спішно. При найкращих умовах у висліді — заслання в адміністраційному порядку...» «Коли б не гірше, — нахмурився Василь Михайлович, — самі проклямації — це не жарти». «До речі, — озвався доктор Крученюк, — вони по ці проклямації пішли як по своє. Без сумніву не обійшлося без доносів. І не можна було кращого тайника вигадати?» «Значить, — посміхнувся сумовито Василь Михайлович, — ми тут, у Рославичах, не самі...»

«Я вас попереджував, — сказав дядько Сашко, — мені про це натякав той драгунський офіцер, з яким ми пили в Межиріччі, добра душа, дещо він знав, але не все...» Господа, навіщена відчуттям чиєїсь лиховісної присутності, знімовніла і посмутніла.

Життя, однак, йшло своєю чергою — натовп неохоче розійшовся, метикуючи над усією подією; кури миролюбно кудкудахтали, греблючись біля дровітні; покоївки обідньою порою метушилились; спека не спадала. Пані Ольга втишала свій неспокій господарськими справами — йшла в огород, до парників, у молочарню, сиділа біля мідяних мис на вогнищі під каштаном, де рожевою піною скипало малинове варення. Тітка Катря замислено розпочала прелюд — Сен-Санса, але залишила: рояль зойкнув і замовк як віко труни. Тітка Лара ходила по стежках зціпивши уста; її погляд був недобрий, відьомський, як пошепки у таких випадках говорив доктор Крученюк, що за всіма ознаками її трохи побоювався; тітка Фламінго прикладала долоні до вилиць і зітхала; дідусь-полковник похожав по саду, сумний був і він, заглиблений у свої думи. Чоловіки безпересталі курили і мовчали за столом, сьорбаючи каву, частувалися коньяком, що золотів у сонячних тихих променях, які вкрадливо пнулися у вітальню.

В бібліотеці Олелько застав гостя — Богдана Немирича, якого гонець вже сповістив про події в Рославичах. Він сидів з панною Інною, що з усіх гостей залишалась ще два-три тижні. Олелько знов з цікавістю приглядався її гадючковатому, черниччиному обличчю, її сумним візантійським очам [вона була далека родичка, але все ж було в ній дещо з Рославців — та сама смаглява блідість далека від життя замисленість]. Вона була для Олелька надто манірною, надто зделікатнілою, йому здавалось увесь час, що вся її поява — осиний стан, чорна сукня, католицький із слоневої кости хрестик на шиї, довжелезні цигарки в тонких пальцях все зумисне підкреслене, щоб хизуватись власним стилем, неподібним до ніякого іншого. В руці у неї була розгорнена книжка — поезії якогось Рільке.

— Не всякий подвиг є подвигом, — метнулись чорні очі Немирича і то гнівно, як зауважив Олелько, — ваш трансценденталізм тільки словесна примха. Абсурдний подвиг, як у випадку Петруся, просто нісенітниця як і все, що нині проробляє наша інтелігенція або дворянчики, що мають нахил до прилюдного каюття. Пропаший час, а результати — хаос. Ось Петро — досконалий син своєї землі, гідний свого роду, але іде в найми доктринерам, вихолощеним догматикам. Їх ціль — утопія. «За двісті років життя буде чудове», хто в це повірить? Може якісь істеричні курсистки, провінціяльні панянки, жидівочки з біблейсько-сумними очима, семінаристи-безвірники, недоуки-студенти? Не бійтесь, ті кабінетні догматики, десь у Відні, чи в Женеві, знають кого можуть використати. Народ, справжній народ за ними не піде...

— Для мене не важить мета, — тоскно сказала Інна, — важлива сама дія, романтика боротьби...

— Цим можуть потішатися невдахи, але ж Петро зовсім не невдаха. Біда в тому, що мета, якій він служить, не варта заряду його волі і енергії... Це зовсім не те, що треба...

— А ви хотіли б подвигу з натхнення вашого Ередіа, що оспівує Кортеза і конкістадорів... Цікаво, яка у них була мета?..

— Вірші Ередіа чи того самого Рільке, який у вас у руках, це гімни вічній мужності. Тільки нею здійснюється справді великий подвиг. А за таку справу, для якої жив і діяв Кортез, і я охоче загинув би... За велич і славу Іспанії конкістадори гинули.

Панна Інна-черничка обдалась синявим димком.

— Ах, це все земне, бруталне, жорстоке... Та й ваш Кортез врешті врешт прагнув не подвигу, а золота Азтеків. Наша доба — це доба Полум'яного янгола, що приймає нас — смиренних, умиленних, готових на тиху жертву і на подвиг самозаглиблення, самовідречення... Цей янгол приймав колись високі душі християн, що загинули на аренах Нерона... Ми чекаємо нового ренесансу, але не серед пожарищ і крові, а благодаті самоочищення... Ми єдині не губимося в хаосі, бо ми визволені від земного...

Оленька, що прислухався цим містерно гаптованим імлистим словесам, пройняла нудьга. Ще один світ — панни Інни: якісь містичні маріння, маячення неприкаяних інтелігентиків. Той самий хаос — софізми, вередування снобів, манівці збаламучених і змуджених сновид, що чекають Полум'яного янгола...

Він підійшов до вікна і на шибці, золоченій промінем, написав пальцем: «Вера», «Вероніка»... В цьому теж не було глузду, але ж була своєрідна краса — чвал у безмежжя степів, зеленоока русалка на коні, русява дівчина, земна і весняна як у Ботічеллі...

— Це каламуть доби, що вмирає, це самообман винижнєлих людей, переляканих повстанням Скита, як ви казали, панно Інно, ваша містика — це капітуляція перед життям, а краще перед хаосом, який готують нам ті кабінетні доктринери всесвітньої революції, яким служить Петро...

Панна Інна слухала Немирича, мабуть знехотя.

Це не тітка Лара, — подумав Олелько, — це не криця і не полумінь, це розпещена лялька, це таки справді зламана лілея...

... Ви виглядаєте вашого Полум'яного янгола, що оновить вас, повержених у імлісті нірвани хаосу та визволить вас від земного полону, — говорив Немирич, немов карбуючи, — врятує вас від Скита чи раба, який повстав і п'яніє жагою відплати. А я чекаю Полум'яного Демона, що, розпанахавши наш світ на біле і на червоне, викреше велетнів, людей нового ренесансу, але не вашого, зжіночілого і крихкого, але міцного і творчого як мечі конкістадорів. І це буде справжня поезія життя, але не ваша — розслаблених інтелігентиків і снобів, поезія життя, могутности і краси наново впорядкованого світу. Це буде перемога духа...

— Або його загибель...

— Загинути героїчно, — тихо проказав Немирич, — це також щастя...

Олелько залишив їх і їхній словесний двобій. Автім, кому це все потрібно, — змуджено думав він, — навіщо він взявся їй проповідувати, переконувати? Нехай вона зустрічає того, як сама казала, грядучого Скита або чекає свого Полум'яного янгола. Вона ж тільки химерна жінка...

Він ішов садом і раптом отверезів, станув на землі, визволився із сум'яття ідей, суперечностей, сумнівів, що його останній час оплутували. Стежкою від флігеля йшла Мотря. Перлиннолика, з вагою синіх вій, із зм'яма страшних кіс, що колись видались йому багряними, все та сама, але ж таки й інша — не причинна, а налита липневим, медяним теплом, втомлена може ще не відшумілим шаленим сном. Вона підняла вії і їх очі зустрінулись. Йому здалось, що почув як її серце стрепенулось, він бачив як здригнулись її уста. Але вона тільки посміхнулась і пішла далі своєю стежкою.

XXIII

В саму гарячу пору, ще бо косовиця не скінчилась, Василь Михайлович і пані Ольга поїхали в місто, перебували там три дні і нарешті приїхали, втомлені і запилені. Ставши на ганку, де вже зібралась юрба рославичан і всі домашні, Василь Михайлович, з пилюгою на вусах, огорілий ще більше, але повз усе, неймовірно прояснений, розповів, що він ужив всіх можливих і неможливих заходів, був у губернатора, у прокурора, в жандармському управлінні, але нічого суттєвого в справі матроса-Яшка і Петруся не міг зробити. Матрос Яшко, як казали, завзятий бунтар, був причетний до змови, один із ватажків, що на «Пам'яті Азова» в ревельському порті, розпочали повстання і сам, одноруч, арештував з револьвером у руках всіх офіцерів і капітана, а коли прийшло до кривавого утихомирювання, разом з іншими моряками скочив у море; багато моряків-бунтарів загинуло, бо по них стріляли, а він доплив до берега і згодом переховувався в Рославичах. Мабуть піде під військово-польовий суд. Що ж до дядька Петра, то він тримається добре, разом з іншими гукав: «Революція нас визволить, не бійтеся», але його справа не така важлива; під шибеницю він не піде, але без заслання не обійдеться. На побаченні він був бадьорий і начебто щасливий, так здавалось. І Ольга Антонівна і дідусь та інші при цьому обтерли сльозу.

— Що ж, — озвався Парфен, що стояв, опершись на косу, — Сибір це ще не біда. І там люди живуть. Он Гийов — конокрад і Тиміш, що Гриця лісника через заздрість забив, дванадцять год були в Сибірі і повернулися. А таким як наш Петрусь Сибір ніпочому. Такий знає, що за правду терпить...

— Авже ж що знає, — загукали хлопці з-за шоси.

Василь Михайлович посміхнувся смутно, може він

і не додумався, що про Петруся та про Яшка-матроса вже пісень співають і на колодках і за шосою.

«В кожному поколінні Рославців, — озвався знацька гордовито дідусь-полковник, — або на шибеницю або в Сибіряку йдуть. За народ свою муку приймають...»

— Та це відомо, — сказав Арсен, теж із косою, — коли б тільки з тієї муки та мука була...

І тільки тепер збагнув Олелько посмішку, що осяювала смагляве обличчя дядька Петра. Адже про нього в садибі ніхто не знав достоту нічого, він був серед своїх, а всеодно чужий і нікому в нічому не звірювався. Як шиголля каштанів поночі, була таїнна його справа, як вогняна скалка пропорювалась його доля на сухій царині. Проте Немирич говорив до речі: дядько Петро, єдиний серед Рославців, знав, чого хоче.

Тільки щераз схлипнула Ольга Антонівна, розповідаючи, як у довгому коридорі, поміж жандармами, показався Петрусь, її братчик, як зголено його кучері, що змалку так буйно розвіювались, як входив він з усіми арештантами у київський потяг, як лиховісно багряніли ґрати на вікнах, як втиснено жандармам карбованці в п'ятірні «на кип'яток» для в'язнів. Як рушив потяг, щоб далеко-далеко Петруся відвезти, як хвилювалася юрба рідних на пероні, що відпровожувала, як вдарили в'язні: «Шалійте, шалійте, кати», що аж ґрати затремтіли, як в'язні крізь ґрати ще довго махали руками, поки жандарми не відштовхнули їх...

Василь Михайлович пішов після того у свій кабінет і зачинився з економом Петерсоном, нешвидким дідком, може з німців, який у Рославичах перебував ще за Олелькового діда і довго з ним розмовляв. Як стало потім відомо, Петерсон мав подбати про те, щоб Тріадо — чернець, чи варнак, пішов собі геть, без особливих причин, а так з неохоти Василя Михайловича його тут бачити..

Оленько переконався, стоячи біля молочарні, поблизу воріт, що Тріадо прийняв це веління його батька як давно сподіване. Він пішов у альтану, зібрав своє невелике майно, прив'язав клунок на герлигу, закинув її на плечі, а книжки теліпались у нього на грудях і вкрадливо-котячо з поклонами на всі боки, бо юрба зібралась чимала, з утягнуною в шию головою, чим швидше почімкував за ворота. Із-за агрестових кущів він заочив Оленька.

— «Оленько Васильовичу, — сказав він тихесенько, — не хотіли б так на хвилиночку?..» Але Оленько одвернувся. Тріадо гукнув ще раз, і постоявши та гірчано посміхнувшись, переступив ворота. Там він стояв, либонь розважуючи, куди йому йти: праворуч у село, до шосі й до старого тракту, чи ліворуч у поля й ліси. Він таки пішов ліворуч, вже не озираючись, пішов загороддями, пастовнями, перескочив рівчака і по скошених лугах подався в ліс. Оленько стежив за ним, поки він став аж зовсім невеличкою цяткою на обрії, поки не щез, розтанувши у голубій далечині.

Був початок липня. Стояло прелюте сонце, гарячою міддю розтоплювалось у в'янучій листві яблунь і вишень, жаріло черепичними дахами. Східці ганку були такі розпечені, що опарювали ступні; собаки, виваливши язики, лежали в прохолоді і навіть не займали котів, що скрадались під лопухами, не гарчали на них; далеко дзвеніли коси.

Обідали на дворі, під каштаном. Дядько Сашко, лейтенант Абаза, доктор Крученюк тількищо повернулись із сінокосу з травинками на вусах і бороді, попечені вкрай сонцем; панянки ходили в прозористих сукнях, а проте вмлівали, тільки дідусь-полковник не міг нахвалитися, що такої хорошій косовиці давно не було. Проте обід не передбачався погідним. З чужих нікого не було, бо й Немирич повинен був заглянути до свого Вщижа. Тітка Лара прийшла помітно роздратована, тітка Катря хихотіла і підспівувала,

тітка Ганна — сама суворість, витончена згірдливість. По личку чернички-гадючки, панни Інни, бігали золоті зайці; вона ухилялася від них, бо огар порушував би її стиль — блідої доби декадентів.

Олелько подумав, які різні, хоч і рідні собі, ці всі люди: одні засотані мряковинням далеких інших світів; інші ще на розпутті; ще інші силкуються не зрадити нічому, що давало їм силу сторіччями. Наприклад, панна Інна не могла вже відрізнити вівса від жита — Василь Михайлович тільки гірко похитав головою: «навіщо цей Париж, Монмартр, Інночко, ось вийди на розстай шляхів біля гайдамацького яру, або над прикрень Гориня, і тобі не треба ні тосканських, ні лангедокських красвидів». «Люди, люди там інші, Василю, — боронилася панна Інна, — там вир життя, завжди щось нове, нехай і химерне, а у вас час зупинився, вітер як шуліка завис крилом у небі, а там бурхає життям, там ненатле життя, там джерело всього нового...»

— «Гай-гай, — зітхав, слухаючи дідусь-полковник, — навіщо так відбиватись від дому? Людина повинна жити і вмірати там, де народилась. Що по тому перекотиполу, по варнакуванні по всіх світах: це навіть непристойно, не кажу — гидко».

— А відносно варнакування, — несподівано зашарілася тітка Лара, — скажіте, через що власне проскрібовано і остракізовано Тріадо? З якого часу в Рославичах осьтакі драконівські заходи?..

Вона викликаючи і гордовито поглянула по всіх.

Василь Михайлович обтер серветкою вуси і поглянув на неї.

— Я вважав би більш доцільним залишити без коментаріїв цю подію. А коли тобі, Ларусю, так цікаво, скажу: я не люблю приводів до різних, іноді зовсім недоречних, спліток і чуток. Такі речі треба виривати з корінням, от і все.

Всі дивились потуплено у свої тарілки, всі знали в чому справа, крім Олелька.

— Я — демократ, — сказав, помовчавши, Василь Михайлович, — мені ще ніхто не закидав пихи або погорди до тих, хто не мав шастя вродитися з так званої блакитної крові. Але я не терплю свині, яку посадили ввічливо за стіл, а вона лізе з ногами. Це зрозуміло.

— Не зовсім, — ще більше наленіла тітка Лара, — остаточно, що тобі зробив цей тихий і сумирний чоловічок?..

Василь Михайлович невесело засміявся.

— Цей тихий і сумирний чоловічок — особистість вщерть підозріла. Тобто, так усі говорять. Це все згодом перетворилось у клубок поголосок і поговорів, чого я органічно не переносу. Це, на мою думку — ледар із своїм власним розумом...

— Через те, що критично висловлювався іноді про стан шляхетноуроджених? Ось де заговорила пиха февдалів!

— Ажніяк, Ларусю, повір. Мої батраки в очі критикують наш стан февдалів без усяких хитрощів і то значно гостріше. Просто, ти розумієш, наша оселя — це мій сад, тихий вишневий сад і я не хочу, щоб навкруги кружляли історії поганого тону. Такого в Рославичах ніколи не було. І це стосується твоїх зустрічей, одверто кажу, Ларусю, твоїх зустрічей з цим добродієм біля криниці в Колодяжному...

Тітка Лара вдарила долонею по столі.

— Прощу це виключити з розмови; це моя особиста справа...

— Далеко не особиста, — суворо озвалась пані Ольга, — це наша загальна, родинна справа.

Настала прикра тиша.

— А я виключаю з приємністю, — сказав Василь Михайлович, — і то тільки з уваги на твій, Ларусю, нахил ідеалізувати все, що не варте цього, вір мені. Припустімо для тебе в твоїх видіннях — це Скит, Тріадо і таке інше; це романтично, потойбічно; ми

всі хворіємо цим зайвим поетизуванням усього, що навколо нас. А ти забуваєш, що цей твій Скит, так опоетизований, це тільки міщанчук Нечипір Кулик. Ось і все. Згодом ти це зрозумієш і, визнаєш мене правим. Річ у тому, що нас багато до чого зобов'язує... Треба про це пам'ятати скрізь і всюди. Ми можемо втратити все, але ми не сміємо втрачати пропорцій. Між нами та іншим світом. Навіть, коли б усе валилось. Навіть, коли б довелось знищити себе. Така програма Рославців, їх profession de foi, і я намагаюсь триматись її повсякчасно і повсюдно. На цьому кінчимо нашу розмову.

Й Василь Михайлович замовк і зайнявся обідом. Тітка Лара метнула погляд по Василю Михайловичу; вона жагтіла, в її очах був неприємний пломінь, пальці її м'яли серветку, а дядько Сашко і тітка Катря не могли стриматись від реготу [це була, на їх думку, якась театральщина], нарешті не змогли і разом порскнули реготом, тітка Катря аж сховалася під стіл, інші кволо посміхалися, крім пишно-мовчазної пані Ольги, Оксани Олексіївни і тітки Фламінго, яка сиділа пряма як тика. Тітка Лара з ще більшим серцем жбурнула геть стільця і вибігла в сад.

— Роля патріярха тобі пристала, Васильку, — сказав весело дядько Сашко.

— І врешті-врешт ви всі перебільшуйте, — озвалась, не вимовляючи маніжно букви «р», панна Інна, — що в тому лихого, якщо Лара розмовляла з тим, як його, Скитом, ви його так називаєте. Не бачу в тому ніякого шокінгу. Погадайте лишень, невже можна припустити, що вона в цьому одоробалі і плебею зако-ха-ла-ся?

— Простіть, — промовив стиха дідусь-полковник, — Василь в своїому праві; все має свої міри і пропорції і noblesse oblige. З Тріадом, справді, говорити було цікаво, просто як з оригіналом, але обачно. Такі персонажі небезпечні і бачитись з ними біля криниці не рекомендується...

— Я впевнений, — докинув дядько Сашко, — що цей Скит самий поширював ці ідіотичні поголоски про криницю... А інша справа, що нашу Ларусю пора видати заміж...

— Чомусь нема сьогодні пана Богдана...

Всі засміялися.

— Повірте, цей Тріадо тяжив мені як примара, — сказав Василь Михайлович, — щось у ньому чортівське; це суміш елеєм мазаного поповича з розбещеним циганом, Марка Проклятого з солодкавим янголиком, а в сумі, так мені здається, це архилакейська душенька... Проте, може Ларусі я таки зробив кривду...

Він підвівся і пішов у сад. Його бачили, як він згодом ходив по стежці з Ларою, обійняв її впіл, про щось їй нашіптував і, вже коли подавано десерт, вони повернулися удвох — брат і сестра. Пані Ольга допитливо глянула на них — все вже було гаразд, хуртовина проминула. Тітка Лара вияснила, спогідніла, сміялась. Василь Михайлович задоволено гладив вуса, а тітка Катруся при цій нагоді зробила дітвацьку, преогидну гримасу — химери в амбразурі собору Нотр-Дам. Тріада вже забуто. Чай духмяно золотів на столі. Ольга Антонівна зітхнула — а де тепер наш Петрусь?..

Втім з Межиріччя приїхав пан Мирослав, де він полагоджував справи в чеській фірмі, що доставляла машини. В руках у нього були газети; сам він був помітно стурбований. «Прошу панства, — почав він, ніяково посміхаючись, — новини не надто втішні, без війни, видать, не обійдеться. Сербія відкинула ультиматум Австро-Угорщини!..» Розхоплювано газети, що їх привіз пан Мирослав. Телеграми стрибали до віч чорним друком, їх читано між стрічками. Бетман-Гольвег ще переговорював з Извольським, Пуанкаре присягався дотримати зобов'язань щодо «союзу серць». Мобілізації можна було чекати шохвилини.

— Так виглядає, — озвалась Оксана Олексіївна, насунувши окуляри на ніс, — що наш Миколайко та Франц-Йосиф таки дозволять собі на маленьку війноньку, а це означає в перспективі європейську революцію, неодмінно...

— До вашої революції, тітко Оксано, ще далеченько, — кинув газети на стіл дядько Сашко, — а тимчасом навіжений Віллі націлився на Багдад і на Баку, де нафта, а його Гінденбурги і Людендорфи вимальовують на картах стрілки в напрямі нашого Івангороду та Риги...

— А цісарсько-королівський фельдмаршал Гецендорф вдарить на Київ...

— Одне слово, — промовив Василь Михайлович, — катавасія заварюється, хоч сумніваюсь, чи у Відні заризикують таку гру. Слов'яни, а їх сорок мільйонів, не будуть воювати за найяснішого пана...

— Це вже їх справа, — озвався дядько Сашко, — а тимчасом поки дурень думкою багатітиме, наші не підведуть. Пам'ятаєте, як співається в пісні: «для расейського салдата куля-бомба не страшна, з ними він за пані-брата»..

— Ти б ще іншої салдацької заспівав, — зареготав лейтенант Абаза, — «Тільки руськії на Прут, зразу ж Австрія на Серет...»

— А щоб вас із вашими пісеньками, — обурилась тітка Катря, але її променисті очі сміялись, — тут вам не казарма, а називається, що ви гвардіонці...

Всі сміялись, але насправді в господі ставало дедалі сумовитіше, неначе всі відчували, що невдовзі не швидко сидітимуть вони осьтак за цим столом, на критим білою скатертю, під затишною лямпою, навколо якої кружляли привітні нетлі. Пан Мирослав, за всіма ознаками стурбований, сказав, що йому треба подаватись до дому, бо у випадку війни як підданому Австро-Угорщини, йому доведеться стати цивільним полоненим. Цими днями він вибирається до

Кам'яця Подільського, щоб перейти кордон. Всі були зажурені; до пана Мирослава всі давно звикли і любили його, він був свій. Тітка Катря підійшла до нього і обійняла. Передгроззя, як хижий птах, своїм розкриллям вже починало шугати над усіми.

Згодом, коли ще все товариство сиділо біля каштану, а тихий вітрець спалахував у листві, що принишкла, Олелько увійшов у батьків кабінет. Василь Михайлович читав і дим від цигарки сповивав його обличчя лагідною імлою. Олелькові чомусь заблаглось бути з батьком у цей вечір, що сповняв усіх якоюсь незбагненою тривожливістю, сидіти біля нього у відсвіті лампи під зеленим абажуром, у цій кімнаті, де на стінах висвічувала зброя і посміхались портрети предків. Олелько сказав батькові те, що наполегливо снувалося у його думках, в зв'язку з Тріадою і проклямаціями.

Батько пригорнув Олелька і зморщив чоло.

— Така думка, знаєш, непокоїть і мене. Більше того я переконаний, що арешт Петруся і все інше — це його, Тріада, справа. Але ні, він ніким не був підсланий, він робив це для справи, впевнений, що він робить те, що треба. Він революціонер і для революції нема іншої моралі ніж, те, що їй служить. Що ширше коло причетних до революції і її жертв, тим певніша її справа. Ти розумієш мене, ти розумієш, що це саме так, а не інакше...

В батьковому голосі чувся смуток. Олелько навіть пошкодував, що ділився з ним своїм здогадом. Батько, мабуть, вчитавши його думки, заговорив ще тихіше, ще лагідніше.

— В добі що ми живемо, — почав він, — а ще більше в добі, в якій ти житимеш, пам'ятай, всі наші дотеперішні уявлення, всі наші аксіоми щодо людської моралі підуть внівець. В цьому чортоторії, коли відмиратимуть давні правди і заповіді кільчитимуть нові. Шляхи до великих переломів, історичних і су-

спільних здвигів, будуть не прості. Революції, національні чи соціальні, що гримітимуть світом, бо до того йде, викрешуть нову людину, хижу, безоглядну, аморальну, вірну лише своїй меті і своєму призначенню — змінити світ. І тобі доведеться зазнати кушень — згадай, що я говорив сьогодні під час обіду. Ти, а ще більше і природніше — я, та й всі наші рідні, або будуть зметені ураганом, або визнають *новий закон, нову мораль*. Твоя справа не — *підкоритись їй, цій новій філософії*, що докорінно змінятиме людей, чи зрікатися того, що нам впоювано сторіччями, тобто плисти за течією. Пам'ятай, що зрікаючись всього того, що може дати тобі славу, владу, снагу до творчості, ти не будеш щасливим, але зате зможеш бути могутнім. Бо що, скажи, не є перемогою як не могутність? Так, чи ні, Олельку?..

— Так, — сказав Олелько, — я знаю, що я буду таким, а не іншим.

Батько ще ніколи не говорив з ним так, як того вечора, елеґійно, але впевнено.

XXIV

Проте всі в Рославичах, довідавшись про шезнення Тріада, твердили, що він десь поблизу, але, де саме, ніхто насправді не знав. Й дивна річ, хоч його вже не було на овиді, а все ж його химородна присутність тяжіла на усіми, від того народжувався неспокій, люди легко скипали, ставали чомусь осинозлющі. Як на те жнива, що передбачались незабаром і спекота як пожежа сприяли непокоєві. Повітря начебто стояло, дихати було важко, репалась грудка, білим пилом взялись дороги, кришився креміль, Горинь спав на низьких дунаях, де-не-де пересихали броди. Переднівок робив своє: грошей було у всіх

обмаль; дехто почавши жати наоспіх, попереду всіх, віз змолочене зерно до Межиріччя, але ціна в млинах платилась невисока, господарі, ті з бідніших, з пересердя жбурляли шапками об землю; по коршмах пито, а, коли вози повертались додому порожняком, з-п'яна лунали пісні, інколи солдатські, рекрутські, сороміцькі; міщани легко спалахували, задирались по передмістях з кожним, хто проїздив. Але це ще не була біда. Казали, що на Поліссі люди таки справді живуть надголодь, а посуха така, що всі річки — Турія, Лань, Уборть, Яселда, Стоход пересохли, а ліси ні з того ні з сього займались полум'ям самі; поліщуки йшли гуртами на заробітки й то за-півдарма, оце була нужда, говорилося, не тутешня. Василь Михайлович заспокоював громаду, казав, що все вирівняється, дати тільки час, до осені, а тоді ціни підуть вгору і хвилювання потахне, але й йому самому було непереливки: пшениця де-не-де висипалась, не дождавши жнив. Й як на те, дві скирди й у Рославичах пішли з вогнем. Лаврич-Вогонь, як казав дядько Сила, гудів тоді прелюто цілу ніч; щастя, що ніч була безвітряна, розімліла. Але зате як метнула вгору кармазинові крила, то черкали аж хмар, у садибі було видно як удень. Хотіли було їхати з бочками та відрами, але Василь Михайлович тільки махнув рукою, поки доїхали б, там згоріло б усе до тла. Він похожав по подвір'ї та поглядав, щоб, бувало, не перекинулось на будинки, а челядь охала й причитувала, кого-як-кого, але рославицьких панів палити то й Господь нікому не велів би.

— Тільки вірте їм, — говорив дядько Сашко в'єдливо, — ось маєте ваш боголюбний народець. Коли б Василь не ліберальствував усус, а призволив би на постій драгунів, то не було б турбот... Навіть Оксана Олексіївна зникла й не кидала докірливих поглядів на дядька Сашка та на інших; народ таки справді виявився невдячним.

«Це за те, що Петрусь за цей народ так карається», — тільки зітхнула пані Ольга. Василь Михайлович зачинявся у себе в кабінеті і до півдня не виходив. Може за цю ніч виявилася вся безглуздість так залюбки і здавен леліяних оман. Василь Михайлович і сам у студентських часах ув'язувався в нелегальщину і тільки задля сім'ї відійшов від цих непевних справ, а, всеодно, скільки оце років тяжіє над ним підозріння щодо невластивих його станові думок. В повіті він ще замолоду вславився смілими поглядами, критикою уряду та горінням для селян. Колись сам, прилюдно в Межиріччі, перед губернаторським будинком, батожищем смагнув п'янчужку-поміщика Чепуркевича, що сумував за кріпаччиною, знушався з челяді, заморював голодом батраків. Дбав Василь Михайлович і про школи і про земство, бувши в комісіях по набору рекрутів, неодного врятував від солдачини, допомагав кому міг, хто тільки попав у біду — сиротам, вдовицям, погорільцям, малоземельним...

— Ліс рубають, тріски летять, — вийшов він до кабінету на сніданок, смутно усміхнений — на народ гніватись нема чого, може це й не його рук діло...

— Тріада може скажеш, — спалахнула тітка Лара і всі принішкли, прочуваючи ще більшу шуру буру.

— Не обов'язково Тріада. Ти знаєш мою звичку нікого не звинувачую, коли нема доказів, автім не велика честь для народу, якщо б це був він...

— Дивна річ, — озвалась тітка Лара, — а чого чекали ви, мої панове, хто, б то не був підпалювачем? За масові карання різками, як це було на Полтавщині, за безправні набори у рекрути, за ваші поташні заводи, цегельні, цукроварні, що ростуть мов гриби — чийм коштом? За безземелля, за голод на Поліссі

і на Білорусі, за епідемії, хто відповідал, Василю? Певно, що не ти і не я, не Ольга і ніхто з нас, правда ж? Система, скажеш, не пани, бо між ними є добрі, ось, мовляв, як ми. Дарма сам кажеш, рубають ліс тріски легять. Й будуть рубати і вирубають до решти, до пня...

— І нас вирубають з тим лісом, — тихо озвалась пані Ольга.

— Та й нас, звичайно, — спалахнула тітка Лара, — не турбуйтеся, овець від вовків не відділять, автім може й ми не вівці, а вовки, такі ж самі, тільки в овечій шкурі...

— Які ти нісенітниці плетеш, Ларусю, — зморщилась пані Ольга і розкурила цигарку, — ви дивіться, люди, звідки у неї така лють взялась...

— Це пристрій від вогню, — засміявся лейтенант Абаза, — наливаючи собі чарку калинівки з графіна, — це пожежа так розхвилювала панну Лару...

— А так, коли хочете, — сказала тітка Лара, — я дивилась на це пожарище й, коли бушував вогонь, думала собі увесь час: нам би всім, рославицьким, я маю на увазі, в тому полум'ї очиститись, з усіми нашими ілюзіями, маріннями, сподіваннями, з нашими примхами і невеличкими грішками, згоріти б нам у тому вогні...

Її слова без шаління і пересердя, тихі і лагідні, впали як видзвін срібла в кімнаті і ніхто, хоч як не дивно, не глузував...

— Що ж, — промовив стиха Василь Михайлович, — може й правда твоя, Ларусю. Я самий нічого іншого не хотів би, а тільки осьтак — роздати всю землю мужикам, зректися усього і стати собі звичайним тихим чоловічком, без усяких турбот, без усяких вагот...

— Шкода, що Немирич якимось відбився, — підійшла пані Ольга до вікна і дивилась на заграву, що в ній багрянів, впливав з ночі кармазинним шатром

увесь сад, — серед вас усіх Немирич один — справжній шляхтич і пан; всі ви якісь жалюгідні з вашим вогнеочищуванням, каяттям і самобичуванням...

— До чогось ми, Ольго Антонівна, не доросли, а щось переросли, гай-гай, — озвався із свого кутка, знявши з короткозорих очей окуляри пан Крученюк, — все це велика проблема, їй же Богу, це суспільно-історична проблема, це головна дилема епохи...

— Або, кажучи інакше, це сліпе борсання людей, які не хочуть визнати себе анахронізмом, — промовила, досі мовчавши, Оксана Олексіївна.

Дядько Сашко, як видно, втратив терпець і зірвався із свого крісла та заходив по їдальні, брязкаючи острогами.

— Як ви мені остогидли, до чорта, з цим своїм верзінням і патяканням. Ти — Ларусю, і всі ви — панове, дворянчики що каються... Щоб вас дідько взяв, пробачте. Анахронізм!.. Проблеми — дилеми!.. Молодець той ваш Немирич, честь йому і хвала, коли б тільки навчив вас розуму нарешті! Всюди і завжди існувала і існує шляхта і вона веде націю на вершини духа. Сто раз правий цей ваш Немирич! Коли чернь з вашим Кромвелем підняла ворохобню в Англії, хто стояв муром при королеві Чарлзові як символів великої нації! Дворянство і ніхто інший! У Франції, тій вашій революційній Франції, яку ви так обожнюєте, чи не роялісти, життя віддавали, щоб короля рятувати від гільйотини? А Вандея? Чи не боролись там під білими лілеями патріоти Франції?..

— Видно, друже, що ти читав «93-ій рік» Віктора Гюго, — засміявся пустотливо Абаза.

— Я читав, братіку мій, не тільки Віктора Гюго, який, до речі, був такий як і ви всі, нікудишній лібералік і підлабузнювався до революціонерів. Ти думаєш, що гвардіонці, як я, не читають книг? Але розумних, я читаю і Сореля, і Ніцше, і Шпенглера...

Лейтенант Абаза налив собі ще одну чарку..

— Гвардіонець, а, дивись, який завзятий...

Дядько Сашко запалювався дедалі більше.

— Яка нісенітниця, — скрикнула тітка Лара, — ти ще будеш захищати тиранів, невігласе!

— Не я, не я, а всі чесні громадяни держави! А хто зламав революцію 1848 року в Австрії хоча б — тріумфально поглянув дядько Сашко по всіх присутніх, — верховинці Тиролю, моя пані! А наша Галичина, наші «тирольці Сходу», чи не так, пане, Мирославе? Не стояли вони при найяснішому цісарю?

Пан Мирослав тихенько сидів окрай столу.

— Це надто складна справа, пане поручнику, — сказав він притишено, — народ наш і нині, як і під час «весни народів», настільки пригнічений визиском і тиранією панівної верстви, що мовчить, проте — до часу. А наші політики хотіли б неутралізувати польсько-магнацького гегемона в Галичині уклінним лоялізмом щодо Відня...

— І ви побачите, — скрикнув дядько Сашко, — що коли б була війна, то ваші погноблені і експлуатовані отим гегемоном земляки утворять галицький легіон, щоб захищати Габсбургів...

— Поляки вже творять, — озвався пан Крученюк.

— Ні, прошу панства, — тихо промовив пан Мирослав, — це буде не для захисту Габсбургів, а для організації кадрів для майбутньої всеукраїнської армії... Тимчасом у нас є людина, яка — одна в повній осамітненості, важить більше для українського відродження ніж сотисячні армії...

— Хто ж це такий? — поцікавився лейтенант Абаза.

— Іван Франко, — ще тихіше сказав пан Мирослав, — каменярь, що прорубав скелю...

В кімнаті настала тиша. А тітка Фламінго тихцем, наче про себе показала:

...І повстане Україна,
Велика і вільна,
Від Кубані по Сян-річку,
Одна й нероздільна...

А тітка Лара палко і глухо — озвалась біля вікна:

... А що кров не зможе змиць,
Спалимо вогнем то!
Лиш боротись — значить жить!
Vivere memento!

— Так, — повагом озвався Василь Михайлович,
— Франко це велика людина; після Шевченка — це найвидатніший письменник України...

Дядько Сашко відкинув сердитого чуба і брязнув острогами.

— Досить цієї літературщини, досить цього панахидного скиглення і революційно-бунтівничих афоризмів. Анахронізм, це, до чорта, все це ваше невіглаське падькання біля народу, дуригівське ідеалізування мас, упадання біля найменшого брата, який вам підпалює скирди і чвораки, мої панове! А ви навколішки стоїте: о, народе! Касмось, касмось! В чому, за що? Перед ким? Винні ми в тому, що народились у панських покоях, а не під стріхою? Я б цю вашу літературщину — оцих усіх плаксіїв Олесів, прогнав би до лисого дідька... Ви думаете, я не стежу за українською літературою? А хто я такий, не українець? Тільки я хочу не скиглінь, а мужнього слова, розумієте?..

— Немирич, Немирич... озвався глумливо Абаза;
— він має, бач, вже неофітів, дивись на нього...

— Не бійся, у мене є і власні думки, з пересердям продовжував дядько Сашко, — я вимріяв собі не розліричену Україну, а *державу*, що є початок і кінець усього. Не безкраї обрії півночі, але південь буде

перлиною світу, а перлина — це Україна, це Степова Еллада, ви розумієте? Це продовження Боспорського царства, імперії Мітрідата, це могутній Київ, що буде третім Римом!

— Фантасмагорія, — вигукнув Абаза.

Інші мовчали, заслухані.

— Вигукуй собі скільки хочеш, Абазо, — продовжував дядько Сашко, — ти там бовтався у Жовтому морі, а я перебув революцію 905-го року і багато дечого збагнув. Хто ж, скажіте, буде основою цієї держави, що постане як Фенікс з попелищ? Га тільки ми, що колись захищали київську Золоту Брану від половців, татар, литвинів, поляків... Та цей наш невдячний народ, перед яким ви падаєте ницьма, давно не існував би, коли б не ми, панове дорогі! Це ми — давня княжа дружина, бояри, шляхта, кращі люди, ми «королівські сини», зберегли Україну. І після цього ми — анахронізм! Ми соромлива проблема, ми, що маємо, як каже Василь, зрікатись, самі себе? Ні, панове, годі, пора схаменутись. Я сам схаменувся! Я прозрів за одну ніч, коли бачив оте полум'я, що є тільки видимим знаком анархії. Я хочу великої України, я хочу Третього Риму...

Дядько Сашко трохи загикувався, ще з давен, але це тільки посилювало враження його слів, яких ніхто не чекав від нього. Схвильований, він нарешті замовк. Тітка Катря, завжди біля рояля, вдарила кілька акордів войовничого маршу з «Фавста».

— Немирич, — раптом вигукнула тітка Лара, що неначе від холоду, хоч надворі було духмяно-душно, тулилась в хустку, бо вона аж тремтіла, — все той самий Немирич, злий геній Рославців! Так, я також була зачарована ним, але я також прозріла: Немирич! Всі його ідеї, всі його спасенні концепції це облуда. Це спроба, розумійте мене, рятувати те, що тут на Україні втрачене назавжди, те, що ніколи не повер-

неться, те, що, коли зірветься хуртовина, шезне без сліду. Немирич — це хитрезний варіант Сенкевичів, Шуйських, Матейків всіх тих, які судорогово хотіли б завернути історію всп'ять. Вогнем і мечем? — Ні, це вже минулося. Отже треба чаклувати облудою. Для України, гадаєте ви, ота вся його містерна конструкція якоїсь мітичної держави, Церери, молоком і медом текучої? Ні, мої панове, Україна для Полонії, для Речіпосполитої Ягайлонів і Ваз, — це його мета, бо Немирич — це поляк і польський Валленрод!

Вона хижо зареготала, немов п'яна, повела по всіх полум'яними очима, а Олелькові здалось, що в них не було нічого іншого, а тільки одчай.

— Ти знов перебільшуєш і помиляєшся, Ларусю, лагідно промовив Василь Михайлович, — ти робиш велику кривду цій високошляхетній людині — Немиричеві, саме українському патріотові. Згадай лишень, як його тут поляки ненавидять...

— Це Ларусина чергова примха, просто химера, — озвалась пані Ольга, — у мене просто нема слів...

— І я прошу всіх, — озирнувся Василь Михайлович, — нехай все це, що говорила Ларуся, залишиться між нами. Я не уявляю собі наслідків, якщо б Немирич дізнався про таке безглузде звинувачення...

— Цікаво чия це все інспірація, — засміявся дядько Сашко, — панянська витівка, чи все той самий блазенський нігілізм без кінця і краю?

Лара подивилась на нього, знечев'я сполотнівши. Коса її метнулась зміюкою.

— Сина Гонти, сказала вона й вийшла з кімнати. .... Олелько замислено бродив садом. Ізнутри розколювався старий будинок його — леле!.. Може він дожде ще, що його родове гніздо стане кублом гадів; ні, це ще було б передчасно; але щось двоїлось і троїлось, щось вже одколювалось і розколювалось і тітки Лари було шкода — одержимої тієї, натхненної сином Гонти, чому якраз ним? Шкода й батька, що

виразно подався цієї ночі; чоло його проорала зморшка, таке у нього втомлене, ніякове, розгублене обличчя; може з усіх надій, які вмирали в цьому саду для нього, єдиною надією ще залишався він — Олелько?

Панна Інна з Абазою зустріла його в алеї — там було спокійно — на оддорожі, вона не встрявала в ці суперечки, як і тітка Ганна, що могла цілими днями сидіти кам'яною, безсловесною бабою, засотана своїм іншим, чудернацьким світом. В місяці, торкненому відсвітом луни з пожарища, зелено-гадюче обличчя цієї Інни, несполохане, одірване од усього як і її вірші — про заобрійні вирії, про яснооких янголів, про синє вино монмартської каварні.

Скажи, саде — думав Олелько — де ж правда? Скажи, прошепочи, не бійся. Скажи, що будеш снувати своє голубе павутиння дум, байдужий до наших смутків і наших хуртовин і наших радостей. Скажи, — коли втомлений невідучістю й недовершеністю моєю, прийду до тебе, — що шелестом шовкових вітей своїх прохолодиш мені чоло, рахманню квіття твого осяєш світанням ніч мою...

Але сад мовчав. Тільки високо-високо над ним знімався ще далекий вітер-верховик і вже починав гуляти верхами тополь і лип. Він зіступав усе нижче й нижче, навіть непокоїв росяну синяву: може на світанку таки прийдуть дощі, а їх так чекала земля. Біля ставка, під акаціями — сиділа Мотря.

Олелько не бачив її вже давненько — з добрий тиждень. Навіть здалека не зауважав її в подвір'ї, в саду. Й коли тепер садовився біля неї на траві, зовсім нежданно й може навіть зовсім не прагнучи того, видалась йому іншою якою ж, та якою ж старшою. «Олелько, — сказала вона співно, — я тебе чекала, не дочекалась...» Стало знов страшно од її очей, що були з-темна глибокі, — криниці, закидані зорями. Стало зазивно-легко від її голосу, який був хоч і знайомий, а проте інший, не той, що колись. Олелько

забув про все. Він забув усе, що скоїлось цього літа й може — найважливіше — забув про свою плохість. Хтось пробудився й у ньому інший на тій зорі. ... Парскали коні на пастовні, за барканом. Прозорилась і рябилась вода у ставку, смараглова, ід берегів — чорна. За тополями плили рожевисті смуги — все, що лишалось з ночі, з шуму вітра-верховика. Починали біліти дерева серед темні пустельного, мовчазного саду. Оленько прихапцем підвівся, йому безпересталі здавалось, що садом скрадаються несмілі шепти, глузливі шерехи. Обривалось в провалля, летіло в холодну, усміхнену ніч щось, що вже ніколи, ніколи не повернулося б; від цього ставало аж тоскно й ще більше — пустельно. Він не хотів дивитися на Мотрю, автім вона вразила його своїм жалісливим, блукаючим посміхом. В ній вже все пропало від з'яви, від літавиці-пломія, від зазивности голосу, що перивався такими захланними лунами, нічого з закиданих зорями криниць. Це була бідна, безталанна — ось і все. «Оленько, сказала вона; хочеш знати, де ховається Тріадо?» Не лиховісність, не відомста тремтіли в її устах; скоріше всього — кволість. Оленько мовчав. «Завтра покажу тобі, неодмінно покажу, коли б тільки не знали інші...»

Вона розчісувала косу, сидячи на траві, з простягнутими, босими ногами; обличчя її зблідло; до рожевистих смуг за тополями простягувались блідо-зелені, блідо-жовтаві, а хмари — нависли.

XXV

Оленько відчинив очі й спросоння: тітка Лара чи Люсія де Ламермур, ввижалася цієї ночі, мабуть з останнього читання Вальтер-Скоттових повістей. Ще

було дуже рано, коли вони вийшли на двір — Олелько солодко позіхав. Парфіло тримав за повіді коні; ніхто не виглядав зза завісок, що тихо полоскалися в прохолоді. День зводив знову — крізь листву каштана тремко плакалась золота падь; в тому дворі ревіла худоба. Власне, що знав він — Олелько, про село — думалось, їдучи поряд з тіткою польовою дорогою: ось воно підводиться як і тисячеліття тому, ступає потрісканими ногами по пилюзі, несучи косу в росу; підтикані баби йдуть із серпами; куряться димарі і клекоче черногуз. Але пораненьку шире око села — ще не заслане лукавою імлою; їдучи повз пожарище, батраки посміхувались — добалувались і наші пани, спламени їх. Коні басували по чорній стерні, сахались. Від скирд, що згоріли до тла, zostались тільки два великі чорнющі кола, а попіл літав разом з метеликами. Добре, що безвітряна ніч і на одшибі, а так то пішли б і клуні й коровники.

— Як ти гадаєш, Олелько — задзвенів ззаду голос тітки Лари; хто це спалив скирди?

— Мабуть Тріадо, — злюшенько, щоб досадити їй сказав, не обертаючись Олелько; навіщо це вона виїхала з ним спозарання, що за історії знов?

— Ні, не Тріадо — засміялась тітка; не вгадаєш ніколи.

— А ти знаєш хіба хто?

— Звичайно, що знаю. Я спалила.

Олелько аж спинив коня й озирнувся. Жайвір високо знявся й упав. Може вона шуткувала.

— Ажніяк не шуткую — божевільно засміялась вона; це я спалила.

— Нікому не говори про це, — помовчавши сказав Олелько; коли б довідались тебе вигнали б з до му. Не задля шкоди, а з погорди до безглуздя.

— Нічого, я сама скоро піду звідси...

— З якого ж це приводу, тітко Ларо?

— З того приводу, що мені все смертельно надокучило. Все, розумієш, мій милий, усе.

— Навіть «флюярою не хочеш стати в учтах світа»?..

Вона стримала коня, що наступав на чорні купини хом'яків, вириті в полі, й пронизливо-крижано подивилась на Олелька. «Це підленько. Я так і гадала — сказала тітка Лара; що ти читаєш мій щоденник, я не серджусь; в минулому житті ти був секретарем Великого Інквізитора...»

— А ти, тітко Ларо?

— А я? Не знаю: може каспійським лотосом, гадюкою, може тільки будяком над Залозним шляхом, може над Чорним шляхом...

Й вона легенько смагнула коня, а він шарпнувся чвалом і так помчала вершниця навпростець, стернею зжатих ланів, лугами, де вдруге здіймались трави, все далі й далі від дому, в чагарники й у березняки, а Олелько чим дуж поспішав за нею. Напрочуд, він зовсім не здивувався її признанню. Він, що найбільше, міг задумуватись над тим, чи не жартома воно вирвалось у неї, як своєрідний засіб містифікації. Але він міг зрозуміти її поготів; те, чого інші ніколи не зрозуміли б. Цей підпал скирд міг бути й осторогою й примхою й самовідреченням і каяттям. Безперечно ж, тітка Лара була напередодні великих рішень.

В лісі було б недоречно продовжувати чвал. Ларин кінь звільнив ходу й біг вузькою лісовою тропою. Ліс густішав, темнішав дедалі; зеленява в'язів і дубів шуміла назустріч вершникам; тут ліс був чистий, прозорий, з прорубами, на яких мурава шовковилась смарагдово-сліпуче; далеко гехкали дроворуби, а дятли довбались у верховіттях. Сонце підійшло вже вище, закучерявлювалось зеленою луною, а під тихими конарами дзвеніли переливчаті крила коників. Змилені коні тягнулися до шиголлів; тітка Лара зіступила зі стремен і сіла на пеньку. З-під брилика вирвалась знов її чорнюща коса і мигтіла в остружжі променів. Візантійські очі зорили за Олельком, посміхались стиха.

— Куди ми їдемо, — зірвав оксамитного братчика з-під пенька захеканий Олелько. Вона не відповіла. Олелько розгнуздував коня, пригнувшись під деревами; яскраві трави, посміхнувшись, пішли в ліс, як у великий, королівський сад, на тропи, виметені сонцем.

— Принц може вийшов би, син лісового царя Оха, — сказав чи про себе чи до тітки, Олелько — увесь в тремтах — іграннях золотої листви. А тітка, таїна, круто кинувши брови — не феї, не принцеси, може Охівни з зеленого царства, осяялась:

... може й принц, може й рудокоп, може — рибалка з Тендера. Ішов в Індію — розумієш, над Ріоном черкались блискавиці; це сторіччя локомотив, розуму, позитивізму сахалося від казок; ти ж читав про Наля й Дамаєнті, або про лицаря в Тигровій Шкурі — пам'ятаєш? Може ж бути Бог у трьохликій статі: Вішна, Рама, Сіва? Я гадаю, колись ще, втомлені цим скаженим світом, звернемося і підемо до джерел Ганга; ти й я — білоодежні, чи не гарно? Але той рибалка з Тендеру пройшов усе горе людське, гори горя, знаєш? Вантажив на Волзі, студентом — у Києві, морцем у Таганрозі. Й став местником, ти подумай, Олелько! Метаб бомби, клав динаміт під залізниці, з револьвером у руці сіяв смерть, чи одну? Самого ж засудили до смерті заочно, може п'ять разів. Цькували гончачками, от-от піймають — уходив. В Зерентую був, над Леною, в централах орловському, харківському, на Байкалі, — завжди уходив. Тричі в Женеві й в Парижі — на конференціях. Закордонні газети друкують заімлені фотографії, виявлені якимсь провокатором: сьогодні — ще ніхто, незримий і невблаганий, а завтра — хто він буде завтра: Дантон, Марат, Робесп'єр?.. Ти знаєш про кого мовлю, Олелько?

Вона споглядала хитро на нього, з-під лоба, сікла тростинкою траву.

— Про Скита твого, про Тріада...

Вона навіть не здивувалася, чому так тихо й так невпевнено він це проказав.

— Він живе у Филімоновій хижці, того лісника, знаєш?.. Це один із керманців бойової організації. Після одеського замаху вже були на його сліді. Підпали не мають ніякого відношення до нього. Також матрос Яшка й Петрусь, які добровільно відвели слід, щоб рятувати його, як більше потрібного і не знали, що він так близько. Як і ти, нічого не знала до тієї хвилини, коли він доручив мені зустрітися з двома його товаришами, що залишилися з цілої бойової групи. Це була найголовніша справа: передати їм ім'я провокатора, якого він викрив. Вже вчора мабуть його застрілено...

— Як він довірився тобі? Глухо сказав Олелько.

— Думки й заміри таких людей — неісповідимі. Гадаю, що він міг вибрати й всякого іншого, коли б тільки відчув, що не зрадить. Й я не вагалась: це вже не була з'ява, а людина. Ось і ціла історія цього Ски-та...

Коні йшли в хашу, пасучись; поводи тягнулись по траві. Проростали промені, оранжеві іриси — куп'ям збивались між берізками; кувала зозуля. В просіках, ще далеко-далеко, але співуче дзвеніли сокири.

— Й ти підеш з ним, тітко Ларо?

— Я піду за ним, — сказала тихо тітка Лара; бо він-учитель.

Її обличчя, ще сховане в холодних шемріннях тіні і промінів, спокійно ясніло. В цю мить від Олелька одійшло все, що його так турбувало ще вчора, в певному, нашощореному саду: щемуча туга, що глодала серце ще заїмленими прочуттями. Тепер він вже зовсім чітко бачив розколені стіни білого будинку, взяті гнівним полум'ям. І завіска у вікні тітки Лари, що пустувала з гіллям каштана й рожевоніздрий Мурат, що брав з її вузької долоні цукор, і акорди етюдів що завмирили лагідними лунами в хашах саду, линучи з

гостинної — все це залишалось назавжди в минулому, без вороття. Що було б у тому чужому завтра? Може виплеск місяця на цегляному мурі каземату, може бистра й мутна хвиля Лени, може мряковинна осіння ніч — зустрічей, утеч, шепотінь, може срібні ниті в чорній косі, що не ляже вже більше тугим джутом, дорисовуючи профіль Електри...

— Що ж, — сказав, Олелько, мерко всіміхаючись; іди, може тобі так справді краще... Він присів на землю, біля її чобітка, що гострим виставав з-під довгої сукні й сухою гилячкою розгортав невелике муравлище. Коні вийшли на поруб, що золотим кипучим потоком вривався в лунну вологу ліса. Коні хрустіли, дзвеніли збрусю, витягали довгі голови й шкірили зуби, над ними роїлась комашня, аж шумуючи в соняшних релях; кругом стало тихо, навіть не дзвеніли далекі сокири.

— Тобі не здається, що це все ти пожартувала, тітко Ларо, що все це ти може сама схотіла вигадати?.. Ось така собі історія Скита...

Тітка Лара, хоч він це шепотів до муравлів і до вузького носика її чобота, почула ще перериваний, ще хлоп'ячий його голос.

— Ні, Олелько, все це правда... Скоріше — Скит, як ми тоді думали, це не більше як уява, бідна наша уява...

Олелько підняв голову й, полавши в соняшний струм, кинений деревами, приложив руку до чола, щоб побачити тітку Лару краще, ще наполегливіше. Але вона гляділа у бік. Оддоріж, крізь галявину йшов чоловік, він бачив і коні і їх здалеку, підходив ближче, все поміж мечами промінів, укісно оголених в зеленій тиші й посміхався. Це був Тріадо.

Робесп'єрове було тільки знеацька крутіше, знеацька зблідле чоло з зачесаним назад волоссям — може й Робесп'єр посміхався б такими залізними лежами холодних уст. Скит — був з'явою, Скит — був

колись. Чоловік, що йшов серед принишклого лісу, знав, куди він іде. Його постать мала ритм сталевих постанов, хоч обличчя його могло видатись замріяним. Він бачив усе, що було навколо нього й не бачив його: мисль була сильніша за дійсність, хочби й ворожу. Й очі його стали інші ніж були колись: Оленько виразно побачив розкрилля шуліки, що черкало зеленоводе плесо. Шуліка допадав лебедя, багряного, від присмерку над сагою. В лебеді була мудрість злагоди, в шуліці — хуртовинність дії. Шуліка вилітав із залізних хмарних бескетів, лебідь огортався кармазином; в ньому був смуток умирання.

Й Оленько, за тіткою Ларою, що підвелась, мимохіть ступив за нею; ще став, вагаючись, ще змагався. А тоді удвох — заморожені, які ж не свої, пішли назустріч Тріадові.

XXVI

Розпрозорилось літо, бабине літо. Пахли гостро отави, узвишсями, просіками над шепшиною снувалось срібляне павутиння. Й срібне стало небо, на вінцях — голубине. Голоси лунали з ланів посріблені, чисті й близькі:

... Ой на Купала-Купалочка,
не виспалася Наталочка.

Погнала воли, дрімаючи.
на кілки ніжки збиваючи...

Інші — чабанські, виводили під лісом, де синіли дими вогнів:

Чорноморець, мамцю, да — гей,
сніжок улітає;

там на морі козак
пото-па-є.....
Не топись козаче, да — гей,
бо загинеш;
кого вірно любиш
то й по-ки-неш...

Оленько стояв на ганку: одцвітав удруге жасмин. Але рожі, мальви, чорнобривці, паничі пнялись попід білим підмурівком, пнялись до розкритих вікон. Півонії виспівували жарким килимом; праосінні квіти яскрили ще темніше ніж на провесні.

На картоплях ще три дні тому побували дикі кабани. Порили поночі, побродили й знов подались в ліс. Василь Михайлович вирішив оточити їх, поки не підуть стадом далі — лісники переказали, що ходять товстенні й злющі, чи не із славутьських борів їх прогнано княжими ловами? Лісник — Вакула аж на дуба од них рятувався, а гончака його кабанище роздер іклами. Обіцяли на неділю свіжину, коли добре піде; в рославицьких, зорянських і вщижських лісах таке свято в ряди-годи, кабани ще рідші ніж лосі, забрівши з Полісся — тож трубили роги ще зрання біля воріт: все, що жило, їхало сюди, на возах і верхи.

Власне, Василю Михайловичу не було так дуже до того: ішли розмови, щоб продати хутір в Овруччині, бо інакше Рославичі зав'язнуть у банках і гіпотеках, але пані Ольга настоювала — раз до року такий з'їзд обов'язковий, хоч би для самої поваги роду, Рославців. Насправді ж — леліяла таємну надію, що Немирич перепроситься й з'явиться, бо власне й причини до гнівання не було ніякої. Поєднати б Рославичі з Вщижем — тоді можна б було спокійніше жити й Лариним шалінням зготовано б нарешті край. Немирич, запрошений з вистовцем, дійсно з'явився, навіть з власними ловчими, а рушниця, перевішена через плече, була англійської марки: люди аж захоали.

Сам вщижський пан приїхав гордовито, хоч і ввічливо, вимовляв важкою працею свою відсутність. Олелько мовчки стиснув його холодну руку й залишив у гурті: всі гості Немирича трохи боялися, міг бо висміяти і знищити людину одним поглядом. З поляків були Білостоцькі, зо старшим паном і синами, Непокойчицькі з Ружина, Олізаровські зі Стрибежа, пан Корсак з Лисич, але все ж їх не було так багато як своїх. Приїхав з дружиною товстенький Шимановський з Нових Волківців, дядько Гуляницький з дочкою, полковник Монтовт з Восьминог з тими самими чотирма дочками, пан Микита Гайдай з Дубрівки, панство Зубки-Мокієвські з Тернівки, панство Гримало-Сілецькі з Чернова, Абазин з Рудні, якого чомусь називано «капітаном», пан Яненко з Карова, панство Сахно-Устимовичі з Білогородки й панство Виговські з Лабуня, яких чомусь називано «гетьманами», хоч пан Виговський, високий і хударлявий, всоте мабуть пояснював, що його рід не ведеться від гетьмана Виговського, а від якихсь інших, київських Виговських. Був і завзятий ловець, пан Новак, чех, власник-свинобій з Межириччя, який приятелював з зорянськими з-давна, було декілька офіцерів з драгунського полку, знайомих дядька Сашка й цивільна знать — пан Зеркалич зі скарбової палати, мировий суддя Шуляковський і безліч інших, яких Олелько бачив уперше, а які, навіть мало знайомі, причепилися до знайомих, щоб побувати на рославицькому зїзді.

Уся ця юрба товклася в гостинних кімнатах, де влаштовано для них холодний буфет або перед будинком, під каштаном, розбридаючись по саду.

Олелько мандрував від одного гуртка до другого, озирає ловецьке устаткування гостей: їхні старі й нові дубельтівки, старомодні дідівські однорурки, інкрустовані дула, містерно вироблені приклади, чудернацькі ягдташі, кинжали й ножі, їхні зелені капелюшки з щіточками кінського волосся або з пір'їнками, їхні ловецькі куртки, (якщо котрийсь хотів похизу-

ватись ловецькою чепурністю), їхні чоботи, що в декого сягали поза коліна в передбаченні можливого бродіння по воді, але все це, врешті, не було таке цікаве як самі люди, їхні обличчя й їхня поведінка. Може були серед них і приємні, огрядні, благовиті люди, але здебільшого — й Олелько аж дивувався батькові — прибували вони потворами, визволеними з якихсь печерних сторін, з якихсь глухих ведмежих кутів. Ось капітан Абазин з павучими вусами, щільно затягнений у свою синю, піввійськового крою венгерку, олов'яноликий карлик — Яненко з вусами, що вистрілювали сторчма як у kota, ось весь зарослий чорнющою щитиною, яка перлася з-під носа, зі щелепів, з брів і з вух Зубок-Мокієвський і його дружина — барильце на коротеньких ніжках; ось пан Гайдай, такий товстий і брюхатий, що його не обійняло б і троє людей, сопучий як ковальський міх, може й добрий чолов'яга з роскотистим реготом, який було чути з другого кінця саду. Ось суддя Шуляковський з трубним голосом, з головою як величезна обряскла тиква й з тонкими, короткими ногами, обутими в жовті чобітки; ось Гримало-Сідлецький, з дивним шарпом сухого обличчя, з шарпом, що повтарявся що кілька хвилин і тоді ставало ніяково дивитись на це судорогово зведене, плоске обличчя з прозоро-зеленими очима. Не менше чудернацькі були й поляки, чіткі своїм чепурновишуканим одягом, своїми сивими високо підстриженими чупринами й звисаючими вусами; тонкі, темно усміхнені, надуті й водночас підлесні. Й не зважаючи на неймовірну сорокатість цієї юрби, усе ж вона була суцільна в своїх основних прикметах — в усіх гостях, від гордовитого й статного Немирича до зубра Яненка, що приїхав сюди із свого людьми й Богом забутого Карова, проступала незрима печать одного стану, тавро поколінь, що здобували свій стиль, ніде неповторний, в току одного й того самого заняття й головне — від уродження даного

переконання про свою вищість і вибраність.

Олельків батько стояв на ганку й видавав останні розпорядження — він був господар і керманіч ловів. За ним стояли всі три тітки, що разом з усіми збирались і собі в ліс. Батько стояв, як звичайно недбайливо, одягнений, у своєму вируділому од сонця кашкеті, в старих чоботах, з рушницею на реміні й Олелько спостеріг, що й він став іншим у цьому гурті. Може він забув у ту хвилину про свої ваги й клопоти, про свій кабінет і бібліотеку, може він став тепер тільки паном Рославич і їх лісів, прадідівських, одвічних. Може так як він тепер — колись тут, під цим каштаном і на такому ж кружанку деревляного зруба, стояв його предок — товариш Буй-Тур Всеволода, чи князя Гедиміна й соколи кружляли над його головою, сідали на його дужі рамена, кречети рвались до льоту. Може й він чув як радісно бурхає в його жилах дзвінка кров ловця й воїна й добре було йому серед тієї озброєної, гомінкої мужви, поміж такими ж гомінкими і смілими жінками, що як і все довкруги — сад, лани, луги й ліси, півонії під вікнами й шепшина на взліссі, й ставок у саду під липами й стривожені коні на пастовні належали тільки до нього й паном він був усього, що тут дихало, жило й раділо. Й мимоволі, сам Олелько, дедалі все більше поєднуючись із тією громадою, з якої що лиш недавно міг би сміятись і бачити в ній тільки потворне, недолуге, миршаве, почував це стугоніння крові, що раділа. Він ставав гордий за батька, що по княжому — стиха, але владно видає накази людям, гіршим за нього, відданим йому; він і сам підійшов ближче і ступив на ступінь ганку, щоб бути ближче батька, щоб усі і в ньому пізнавали батька і його переємця, який може колись так само стоятиме на ганку й говоритиме, що найкраще взятися тепер до кабанів «кітлом», бо на картопляне поле вони вже третю ніч не приходять і нічні стоянки там нічого не дали, а каба-

ни тепер ходять по лісі, шукаючи коріняччя шишок і вологи. Олелько глянув на Лару й вона сама — він це бачив прозоро — не згадалася, коли забула в цьому виході на лови про все інше. Бож що могло бути *інше*, коли зривались спочатку хриплаві, а дедалі рівніші й протяжніші зови рогів?

Мужам, на цій землі, в цій древній стороні, було дано сидіти на землі, боронити городищ, володіти смердами, що орали для них землю, іти на ворога або звіря. Жінкам була дана забава й честь родити цим мужам хороших синів, бути їм коханками, матерями й сестрами. Що могло б бути іншого під цим високим, синім небом, серед цих узгір'їв і лісового шуму? Навіщо було б полонити розум химерами? Навіщо було б іти наперекір одвічним призначенням — хіба на те далось життя, в своїй істоті завжди те саме, завжди тільки сув'язь повторяльностей? Кров окреслює стан, стан окреслює долю людини і коли зраджує все — кров не зрадить ніколи, бо кров це частки душі людини, барвлені найшляхетніше, бо кармазиново.

Роги ячали. Роги так давно не лунали в рославському подвір'ї. Від них ішов відгомін у сад, під конарі струнких топіль і ген на луги, у яри, в гайдамацькі, у чорно-прохолодні, до тороків ліса, відгомін, повен туги за ще неданою перемогою; це було первинне гасло людини, що народжена володіти. Це було старовинне гасло вірного собі стану.

Василь Михайлович махнув рукою й ловці, доїзжачі, наганячі-хлопці сідали на коней, засідали у вози — вже випито останню чарку «дишлового» й «стрем'янного». Ось там — у Прислинському гаю, що вирвався стрілою в дооколишні лани, почне розходитись «котел»; один за другим ітимуть ловці тороком лісів — а їх там багато, один переходить у другий — Коницівщина, Стадниця, Вщижське урочище, Смідинський бір, Волянський яр, Козаччина — опояшують ці

ліси кільцем, а тоді посуватимуться в глиб їх, як з обвода кола до його осередка; рикаюча, кричуща армія гучків-хлопчаків, полошитиме звіря, він уходитиме все далі-далі від ловців і собак, аж поки віч на віч не зустрінеться з ними, оточений з усіх сторін невблаганим перстеном і не стане з ним до останнього нерівного бою.

«Тітко Ларо — підійшов Олелько до тітки, що ставала в стрем'я; а що ж буде з Тріадом? Аджеж він в обсягу кітла?» Тітка здригнулась і сполотніла; може Олелько щолиш одволодав її, захлиснув, зачаровану, зранену як лану цим нестерпним риком рогів. Й вона ще хотіла йти *за ним?!..*

XXVII

Серпом урізався місяць у верхів'я дубів. Богів шлях мерехтів просто над лісом, званим Козаччиною; на третьому порубі починалась дорога до ріки в густих очеретах — там дядько Филімон заставляв рибні язи. Либонь риба там виплескувалась срібна як відсвіт Чепіг і Борони, що залишались ліворуч. Довкола місяця стояла жовта, далека імла.

Филімон торкнув рукою Олелька і беззгучно посміхнувся, показуючи на галявину. Вона лягла між дубами в волозі й у цвинтарній, місячній тиші, вона була поросла великою папороттю. Й Олелько, стараючись проглядіти темінь, вирізнити зариси дерев і гостролезі провалля срібного відсвіту, побачив звірів, що йшли невеликим стадом. Вони йшли, похмуро нахиливши важкі рила, поспішали швидко, перебирали кріпкими ногами, вели за собою молодих і тихо рокали. На галявині вони пристанули, тривожно озирались, сопучи, спробували рити гострими рильцями

землю; це були дикі кабани, що вже переходили сполоханими, заікненими; шукали виходу з пастки. Може, це була тільки невеличка, відбита отара з того великого стада — Филимон облічав його на добрі десятки. «Стріляти?» Прошепотів Олелько й чув, що його шепіт вмер під піднебінням; було моторошно й з вологою, з ліса, летіли тучі комарів, що впивались у чоло. Дядько Филимон кивнув головою. Він був схожий на сича, на порослого мохом гриба, на царя Оха з риб'ячими ніздрями, з заячою губою, з насупленими бровами — стріхами. Шарахко смагнув тишу постріл, впав як у глибоку криницю, поміж темні стіни дубів, під їхні могутні конарі; впав і зойкнув луною, роздався, розбився на тисячі лун, на тисячі скалок — срібних, зелених, як око місяця, як мерехт Чепіг. Стадо здригнулось, рохнуло, підняло вгору рила, повело ними — може блимнуло жовтими зікрами, але того ні Филимон ні Олелько не бачили, зашуміла листва, затріщав хмиз; дядько Филимон дав дублета, свинка кувікнула, але це вже було в утечі, в льоті, в шаленому продиранні через хашу. «Спудлували ми — засміявся лісовий цар Ох — ох і підлож спудлували ми з тобою, паниченьку». Ще ляскала луна по закути-нах лісу. «Тепер у Козаччині їм нічого шукати, сказав Филимон; стадо їм у руки влетить у Смідинському борі». Він вийняв з дубельтівки вистрелені патрони, дмухнув у дула, подивився через них на місяць. І вони пішли тропою, яку лиш дядько Филимон знав, через поруб, по зубчатих килимах папороті, крізь хашу горішника, ліщини, в глиб, у дівич-ліс Козаччину, що виходив над ріку.

Перед хижкою Филимон пристанув, ловив вухом ледве чутний, мов далекий покрик болотяного бугаяптиці, рик рогів. Слухав і Тріадо, що стояв у дверях хижки, взявшись обома руками за одвірок. Був велитенський, у темряві ще вищий, а з плечей охопив його меркий блим лучини, що горіла в хижі.

« — Ви, дядьку Филимоне?» «А хто інший?» проказав сич і сів на обдертому від кори, зваленому осоко-рі; «тривоги нема, а як обловляться на Коничівщині, то може й зовсім сюди не йтимуть, оттаке...» Й Олелько сів на порозі, біля Тріада, а біля чола його тихо-докучливо бренив комар. Олелько ще з півдня був тут — може вдома й шукали. «Ще час — сказав Тріадо; глянув до місяця на годинника; до півстанка у Восьминогах вистане дібратись на зорі, може й то-варний потяг наспіє...»

Вони сиділи всі втрюх мовчки, кожний думаючи своє. Шерхи мандрували повз них, ішли з лісу, з порубу, разом з вологим вітром залітали з ще не близької ріки. В чатуючій-півтеміні Олелько не бачив Тріадового обличчя, уся його постать бовваніла розпливчатим зарисом; лиш іноді — коли Тріадо посміхався, блискали його зуби, але й голос його був не той, що колись: як може мінятись людина, — подумав собі Олелько; він ще міг себе переломити й Тріадо це прочував.

— Я хвалив би як Ерази глупоту, чи ви знаєте, Олелько? — сказав чітко Тріадо; звичайно тільки тоді, коли людина хоче до шаління одного — жити. Й значно легше жити, якщо вас люди приймають за дурня. Комедійність усього нашого життя, абсурдність земного світу полягає власне в мистецтві — бути дурнем. Зважте, я прийшов до цього висновку, божевільно прагнучи жити, може й недоречно. Тепер вам зрозумілі всі містифікації...

— Пошиваючи інших у дурні, ви все ж робите кривду людям, сказав Олелько.

— Без сумніву. Я вже вам говорив, що засаднича прикмета кожної дії — повне нехтування так званою мораллю. Поняття людської кривди, виплекане минулою добою, винесене навіть на прапори поступового людства як гасло, ніщо інше як одна з багатьох оман і облуд. Доба, що йде, скінчить з тим: велич людини

буде в одвертому визнанні її аморальности. Але ми — люди проміжної доби ще не в силі перебороти тих умовностей; ось чому й я спинився на певному кордоні: мені було важко пошивати в дурні таких широкосердних романтиків як ви й ваша тітка.

— Я думаю, що одна єдина людина з поміж нас вас збагнула відразу...

В темряві блиснули Тріадові перлові зуби.

— Ви вгадали — Немирич. Він людина виїмково розумна, а до того пам'ятлива на обличчя: ми зустрічались кілька років тому з ним, хоч і не були знайомі, в паризькій Національній бібліотеці. Це був для мене один із летючих періодів дозвілля, коли я навіть був студентом Сорбони, міг відпочивати над книгами мудрців в окладках з телячої шкіри. Він же — працював над своєю дисертацією. Можу признатись вам, що його я боявся тут найбільше...

— А його поглядів на справи?

— Цього значно менше. Це все, що він говорить, вже було і буде ще, але воно не відверне неминучого.

— І ви вбачаєте в ньому польського патріота?

— Ні, швидше космополіта, відірваного від ґрунту, який бачить спасення в регенерації давно змиршавілої кляси. Це романтизм чистої води. Ця кляса, навіть натхненна Немиричами вже не здібна до регенерації. Це вже відроблена пара історії. Світло не звідти, Оленько, світло не з країни оман. Я натякав вам на це безліч разів, правда в дещо упрощеній формі...

— Я б не сказав, що ваше вчення второпую...

Тріадо висунувся з тіні й Оленько побачив його блідо-зелене чоло, що відкрите від колишньої буйної гриви, зміняло вкрай його обличчя. Срібні плями гартували його колось м'ягкі, лінівні риси, підборіддя кувалось з того ж лиховісного металю. Куди відійшов розбещений, срібноокий Скит?

— Моє вчення — посміхнувся Тріадо — жодне

вчення. Це — ваша тітка зволить перебільшувати. Я не творець філософських систем і не ідеолог; я ніколи не берусь тлумачити, я завжди — тільки прагну змінити. Кожне вчення, кожна ідея добра лише в своїй первинній постаті — як стихійний відрух, як сув'язь емоцій. З хвилиною, коли ви починаєте інтерпретувати вчення, воно розводнюється, інтелектом, слабне в своєму історично-суспільному розгоні, воно врешті врешт нікчемніє, бо стає людським. Великі реформатори не укладали систем, вони діяли, приречені до дії...

— Ким?

— Скажете історією, її законами. Ні, а сліпою силою, якої вибух важко визначити наперед, бо історія засадничо не має цілі, хоч треба думати інакше. Французька революція, за яку так чіпляються інтерпретатори, є клясичним прикладом випадковості. Якщо б не було в ній людей, того типу, що Марат або Робесп'єр, які визнавали тільки безпосередню дію, революція була б приборкана так само швидко як недолугий бунт декабристів, який втішається в вашій сім'ї такою пошаною. Терор для терора й це головне, але не те, чому і проти кого він спрямований. Наполеон був не менше заслуженим терористом, ніж Робесп'єр, але чи знайдете спільність їхніх цілей? Мій брат-блискучий гвардійський офіцер був повішений за участь в замаху на царя; я тоді був хлопцем, молодшим від вас і, що ж? Мій перший і природний відрух — була не передумана програма, а жага до помсти, прагнення безпосередньої лютої відплати. До чого ж я веду отсе, спитаєтесь? Та от до того суттєвого: я не є речник жодної кляси й не местник за громадську кривду. Може я, чи мої товариші, коли прийдемо до влади, чинитимемо отсю так звану кривду громаді вдесятеро більшу, ніж її чинять теперішні володарі. Я також і не речник доби, бо вона, навіть повз усю її відмінність від попередньої, повз її жор-

стоку й неминучу спрощеність, буде тільки повторенням — в котре? — того всього, що бувало вже не раз. Отже я речник того одвічного і, зважте, *слиного* активізму, якого першою метою — зміна. Й при цьому засобами повного, ненадлиго руйнування. В ім'я чого, спитаєте? В ім'я перемоги правди над кривдою, в ім'я справедливости, врешті в ім'я прекрасного завтра, раю земного? Гай-гай. Залишімо це все поетам, для мене й моїх однодумців це тема надто нудна, хоч зодягнена в гарні фрази. Ні, це активізм, якого ціль — абсурд, безглуздя. Просто — блудне коло, пустеля людства, приреченого до повторювальної ніщоти...

— І ви в ім'я того безглуздя вбиваєте людей?

— Логічно й між нами — так. Але це внутрішній бік проблеми. Політично-суспільна боротьба ведеться в річищі розвитку форм і відносин матеріального порядку. Це — дійсність. Задля прискорення переходу старих форм у нові, які б відповідали потребам і обставинам що разу змінних діб, можна й навіть треба вбивати: прямо й метафорично. Але інша тема це філософія цієї боротьби, від якої, коли ви заглиблюєтесь в неї, ви мусите або збожеволіти або вбивати вже без усякої надуми й докорів совісти. Яка ж це філософія? Вона дуже проста: припущення, начебто зло, яке ви чините, все ж породить колись добро, нехай і умовне, а система, яка є тепер і злом, добра породити ніколи не здолає... Чи не ясно?

Олелько зауважив, що Тріадо й тепер, милуючись своїми відчеканюваними реченнями, не перестає стежити за тим, яке враження вони викликають на Олелькові.

— Надто ясно — сказав Олелько, — але як розуміти з усього попереднього, і це тільки омана.

— Зовсім правильно, — вигукнув радісно Тріадо; я бачу, ви думаете цілком тверезо! Це тільки словесна штучка, вільний жарт, бо й ви й я знаємо, що зло таки залишиться злом і ніколи, в ніяких обстави-

нах не породить добра. Ось у тому й цілий глузд, а краще сказати — безглуздя усієї справи. Тільки про це нікому не слід говорити, це, так би мовити, між нами...

— Тобто ви й далі годуєте оману, — посміхнувся Олелько — тільки вже не мене з моєю тіткою, а просто сказавши — людину...

Филимон зненацька дав їм знак рукою. Собаки загарчали. З лісу, темного як кам'яного йшли шерехи, хрустіло ломаччя. Важко сахнулось щось пелехате з-під конарів і пішло в густу безвість. А тієї — стихло. Полоскались сузір'я Борони. Роги вили, вже не глухо, а радісніше й ближче. «Коли б не зайняли Смідинського бору, — сказав Филимон; там вони й ночуватимуть...» Він прихилився до росохатого в'язу, витягнув свої ноги в постолах, поклав на коліна рушницю, причинив очі. Спав — не спав, дрімав. Це був дивовижний чоловічок, невеличкий, тихий — колись в зовсім малих Олелькових роках, коли він приносив до двору лисячі шкури або ягоди в кубках, гарно зроблених з березової кори, Олелько не уявляв його інакше, як зітканим з імлі болот, з зеленого Охового царства, що під землею.

XXVIII

— Поговорімо про людину, — викресав Тріадо іскру із старовинного Филимоного кресала й губки; якщо ви вже так заступаєтесь за неї, мовляв, чи не шкода аж так немилосердно її пошивати в дурні? Що ж, у вас це й природно, Олелько, юність на те й юна. Вам людини — шкода. А крім усього, ви людей не так уже й багато бачили, а тих, що бачили, то й я сам не наважився б обдурювати. Ви лише на них усе

своє уявлення буде: всі люди такі ж гармонійні та чудесні як у вас, у Рославичах. Між іншим, воно й у Рославичах не так зовсім чудесно, але нехай — скажімо: це острів гармонії. По суті ж речей людина народжується в підлості; не обурюйтесь і не ображайтесь — це наша природа, ота непереборена, первинна, тваринна. Чого тільки треба було б, щоб цю підлість з неї, з нашої людини, викурити! А от не викурите ж, навпаки — чим більше в ліс, тим більше дров. Так що наприкінці, в порядку поступу, дозріє цей людський рід, зложений з романтиків, навіщених оманюю (ці може ще найкращі!), з облудників, які вам сльози точать, а за халявою гострять ножа й решта — вовки або ж раби. Схема, правда, не надто привабна. Отулім це все в ідеї, назвімо це гуманізм і ми матимемо образ маніяцтва, облуди, насильства і плазування, об'єднане одним священним словом: людина. Подумайте, яка цяця-ковбаса й скільки задля неї вистраждано, скільки чорнила пролито, щоб її, гадано, визволити! Одне ціле сторіччя, взявши від добросердого та наївного Жан Жака, витрачено на вінчання цієї цяці-ковбаси, на оспівання її горя-кривди світової її пригнічення. Чи не так?

— Я сам плакав, читаючи Марка Вовчка, сказав Олелько.

— Оттакої! Й ви сьогодні, а якщо не сьогодні, то завтра, збагнете напевно, що ваша Марко Вовчок не була нічим іншим, як облудницею, бо я певен того (автім почитайте її листування), що її літературні вправи не варті були свіч, хіба що слави «пророка кроткого». Овва, чи не більша слава бути «пророком злим», скажіте? *Тую декорацію облуди* здерти, на мороз виволокти це слиняве людське єство, осяяти його вогнем дійсної правди, без легенд і мітів, сказати всім, може й гіркі, але чесні слова: ваше чоловіколюбство не варте й понюшки табаки, ваш гуманізм добрий тільки біля лампи з зеленим абажуром. Ви-

звольте цю рахманну істотку — людину й ви побачите її пазурчики! Навіщо дурити когось, Олелько? Навіщо ситити людей — я маю на увазі тих, що варті будь-якого ближчого розгляду — плюгавими доктринками слабощів? Якщо на те, щоб їх легше узяти в ярмо — згода, бо всі засоби добрі, навіть гуманізм, але широко вірити в це й упадати за людиною, що їй начебто діється кривда — далекі, не варто! Гуманізму протиставте *надгуманізм*, тобто визволення від того, що точить з вас сльози і веде вас в царини облуди. Людині протиставте — *надлюдину* і ви побачите, що ваші сумніви відносно чистого сумління, яке начебто зойкає по вами обманюваному людству, счезнуть як торішний сніг...

— Інакше кажучи, вам і не сниться ошасливлення людства...

— Широ сказавши — ажніяк. Дев'ять десятих людства буде завжди в більшій чи меншій неволі, бо вони тільки субстрат або погній для творчої дії одної десятої. Мета, або, скажімо, ідеал важливіші за нікчемну людину, дорогий друже. Коли б Олександри, Цезари, Наполеони гралися в гуманізм, вони не здобували б імперій. Людина, яка зробить велике відкриття — скажемо, розколе атом чи виявить таємницю безсмертя, важливіша ніж мільйони так званих знедолених земних існувателів. Якщо б нам удалось побудувати нову форму державно-суспільних відносин, таку, як ми того хочемо, тобто справедливую систему, то ми не заважаємося перед ціною: знищення певної кількості тих, які нам будуть на перешкоді. Це ж зовсім логічно. І зовсім не ново. І зовсім не так вже й жорстоко. Далеко жорстокіше існувати печерною твариною, без усякої надії на зміну...

— Підождіть, сказав Олелько; а навіщо взагалі ота зміна? Чому ви гадаєте, що всі так прагнуть зміни як і ви?..

— Ви хочете нагадати мені, що я сам проповідую

постійну повтаральність і тяглість, яка володіє історією. Це релятивно правильно, бо в деякі періоди, дійсно, форми суспільного життя, хоч і лихі в своїй основі, можуть задовольняти людей і тривати довше ніж треба. До певного моменту, зважте. Доки зло ще приспане. Ось дивіться, коли б якийсь сторонній спостерігач хотів окреслити стан відносин у ваших таки Рославичах, він назвав би їх ідеальними. Просто аж серце радіє, бачучи здійснення програми богобоязливого консерватизму: яка ідилля між панамі і мужиками! Оті всі спільні толоки, обжинки, патріархальні взаємини між селом і двором!.. А на ділі?

— Мій батько нікого не пригноблює, — обурено перебив його Олелько, — що це ви?

— Система, система, мій друже, хто мовить про вашого батька чи про вас. Ненормальність системи полягає в тому, що ваш батько має півтори тисячі десятин, а дехто з мужиків не має і двох. Те, що ви, пробачте, я говорю це для образности, ростете в гарнізні і маєте забезпечений шлях до освіти і до гарного, ситого життя, а якийнебудь ваш ровесник — пастих, чабан, може вдсятеро талановитіший від вас, може якийсь другий Ньютон чи Шевченко, — приречений бути довіку тим, чим він є. В ширшому масштабі це творить світове лихо. Світ є одним великим сажем, який треба зруйнувати до тла. Це й ота велика й конечна зміна, задля якої ми прийшли у цей світ. Ось дивіться на наш український народ: чи ви не відчуваєте його підземного стогону? Чому він має бути вічним лінивим, хитрим, дурнуватим малоросійським народцем? Чому так улаштовано для нього в світі, що без держави, без культури й у споконвічному рабському труді для паразитів з інших, ніби вищих духовно і цивілізаційно, націй? Хіба не жадає такий стан зміни? Хіба не варт задля того жертвувати де-в'ятьма десятима пасивних рабів, щоб хоч їхнім нащадкам створити краще життя?

— Під чоботом тих, що сьогодні ладні навіть підпалити той саж? — як ви кажете?

— Ви злосливі, друже, й ловите мене на слові. Безперечно — ті, що сьогодні сплять саж, навіть найбільш геройсько, через декілька поколінь або ще й в першому поколінні можуть стати деспотами і сулостатами, це не тільки виключене, але певне. Ось це й є прокляття людської природи, я ж вам говорив. Тільки нелюдські зусилля можуть перешкодити дегенерації революції. Які, хочете знати, напевно? Ото ж, я гадаю, створення з меншости, отієї одної десятої, ще одної меншости, яка буде вартівничим *надгуманізмом*. Ви мене розумієте?

— Приблизно про таке говорив колись Немирич... Орден, чи щось подібне...

— Це романтика, як усе, що говорить ваш Немирич. Орден це установа консервативного порядку. Нам треба опори, не на абстракції — честь, гордість з предків, а на реальному...

— Тоді — опричина, чи що?

— Може й опричина. Може й преторіяни імперії нового типу. Не в назві справа, й не в аналогіях. Це вибрані, непідкупні й одержимі. Позбавлені всього людського, запам'ятайте. Скажімо — *чоловікобоги*. Озброєні динамітом, револьверами й тайною всезнання, може й гільотиною або ще більш ефективними засобами. В усякому разі — це гарантія того, що старе ніколи не повернеться, а нове не перестане бути новим. Звичайно, релятивно — нове, бо як ви знаєте, абсолютно нового бути в природі не може. Й ось ми тут переходимо у вищий плян проблеми, бо розмовляли досі про нижчі, які зрештою досить ясні. Нерозв'язана залишається філософія дії, ота сокровенна езотерична, від якої або божеволіють або стають катками. Це проблема людської недовіршенности, мій друже, це питання ілюзорности поняття того *чоловікобога*, якого дехто собі вимріяв. Бо що, остаточно,

має бути рушійною силою, істотою цього чоловіко-бога?

— Свобода, незора свобода...

— Й я так гадав — свобода розкованого Прометя. Ні, мій друже, на жаль, не свобода. Залізне число, цифра, математична формула. Тобто — ніщота. Антипоезія. Холодний раціоналізм. Назовні — надзвичайна упевненість, унутрі ж — свідомість своєї недовершеності. Бо людина, кінцем кінців нічого більше як безконечне й безнадійне самозаперечення...

Він замовк і узяв голову в долоні. Місяць вийшов за дубів і впав на його худе обличчя. Олелько підвівся. Все довкруги взялось мрякою.

— Тоді — я вам скажу, що таке людина, Тріадо, — промовив Олелько, людина це милосердя.

Тріадо спільна й довго дивився на нього.

— Ні, Олелько, милосердя — це капітуляція людини. Волю бути проклятим, але собою, справжньою людиною...

— Ви не вчитель, — промовив, аж прошепотів Олелько; ви тільки — біс — куситель...

Йому треба було йти. Вже було далеко за північ. Але десь за Козаччиною, може на смідинських порубах, горіли вогні й грали роги. Мабуть там отаборилось ловецьке товариство. Олелька вже напевно давно шукали. А тут — під коронами дубів шугали лилики, в болоті, оподалік кумкали жаби; безпересталі щось проходило хашами; комашня летіла на блимлучини; Филимон, прикурнувши, не випускаючи рушниці з закандзюбілих рук хропів.

— Я йду, Тріадо, — сказав Олелько; може й не зустрінемось більше...

Тріадо простягнув до нього руку.

— Я хотів би зустрінутись з вами, Олелько — знов блиснули його зуби — за декілька років, коли у вас буде твердіший осуд і не від вашого юного серця.

Він розбудив Филимона, що як кожний лісовик спав чуйно й швидко притомнів.

— Ще одно, Олелько — підійшов до нього Тріадо, погладжуючи чуприну; не гадайте, що це я спокушав вашу тітку. Й не хотів би я, щоб вона йшла туди — в бік отих вибраних. Вона призначена для іншого життя й для інших людей.

— Це ви щиро, Тріадо? Засміявся Олелько з'їдливо. Він був уже певний себе: ця людина не здолала взяти його під свою владу, вона його не здолала спокусити.

— Хотів би я, щоб ви мені хоч у цьому повірили, — шорстко сказав Тріадо; ви не знаєте того, що вона хотіла йти зі мною ще цієї ж ночі... А я її переконав, щоб почекала, коли дам їй вістку. Але я їй ніколи не дам ніякої вістки. Я не хочу, щоб вона йшла по свою загибель. От і все.

Филимон чекав, перекинувши на плече рушницю. Олелько пішов за ним, а Тріадо дивився, як обоє шезли серед ночі.

XXIX

Вшижське урочище — найстаровинніше в цілій околиці. Колись полісуни натрапили, йдучи по висохлому річищі лісового потоку, на дерев'яні зруби вщерть скам'янілі. Гадаючи, що це гайдамацький скарб (про це повно було оповідей), докопалися до підземної печери, утвореної із скам'янілих нашарувань. Скарбів не було, а тільки кості, глеки, кам'яне знаряддя, а на стіні вириті постаті: змії, півня й оленя. Василь Михайлович оцінював знахідку як стійбище історичних часів, яких п'ять тисяч літ перед нашою ерою.

... Змія — мудрість, півень — хоробрість, олень — сила; або інакше: змія — вода, півень — вогонь,

олень — земля. Як думав Олелько: зелене — кармазинне — брунатне або плодючість і безсмертність; гріх і щастя; достойність і могутність. Хто був той безіменний ритівник, що рив ці символи країни вічної й триваючої як той вщижський бір? Люди, які, в побожному жаху, кланялись тим священним ествам на вщижському урочищі давно замінилися у твань. Інші прийшли по них, які либонь навіть не знали святости ні цього місця, ні значення ритовин. Все повернулось туди, звідки вийшло — в порошок, в гнилизну змиршавілих, мертвих клітин. Залишились тільки елементи Житті: вода — волога, вогонь-кармазин, тучність-земля, жага молода, сила землі.

Лис з'явився з-під оранжевого куша, на узліссі. У нього була червона шерсть і біла грудь; «Ату його, Ату!»: собаки аж захлинулись гавкотом, зочивши його, й тітка Катря перша помчала просто за лисом, а за нею відділювались по одному, витягались по полі стрілами, коні інших вершників; батько кричав: «Стривайте, стривайте, це ж зовсім не лисяча пора!» Собаки вигнали ще багато зайців, але ніхто не стріляв, гнались просто для розваги, собаки втративши слід і даремно чекавши пострілів, сором'язно повертались, підобгавши хвости; піна падала з коней.

Щодо кабанів, то гучки виполошили з Коничівщини три свині, які вийшли були на панну Інну, старого Гуляницького й Олелька; з них стріляв тільки Гуляницький, але не попав і збагрянів од пересердя, панна Інна випустила берданку з рук і зомліла, а Олелько знімовнів і кабани шугнули в гущавину, самі вражені до півсмерти. «Ти ніколи не будеш добрим ловцем, — підїхала тітка Лара, з розвіяним волоссям, бо брилик їй злетів у чвалі: чому ж ти не стріляв?» Олелько низав плечима — він думав про інше так як і тоді, коли поночі, разом з Филимоном бачив стадо на Козаччині. «Роззява, ех і роззява ...» Тітка Лара шарпнула коня й поїхала понад лісом далі, до іншої стоянки.

Олелько тоді й пішов у Филімонову хашу — ліс стрічав його вороже; треба було раз сказати собі, що й він ліса не любить, його зміїної, чатуючої тиші, його лиховісного шереху. Його були — лани, їхня схвильована, неозора, золота ясність. Ліс — ніч, лани — день, радісний і весняний. З ліса промовляв підступ, в лісі таїлась пастка, шелевів хмурий смуток; як же весело було бродити ольшаниками, підмоклими лугами, перескакувати з купини на купину, мандрувати понад тихим озером, порослим комишем або йти вівсами, де підпідьомкують перепілки.

«Де ти був, Олелько?» Підвівся Василь Михайлович, що сидів біля вогню, гуторячи з ловцями; він перший мабуть побачив Олелькову постать серед хаші; «ми тебе скрізь шукали, що за спосіб?.. «Я був з Филімоном, на Козаччині, ми кабанів бачили...» Люди підійшли, обступили, Олелько розповідав. «Ти кажеш, що вони вже в Смідинському борі? Чи не дивно — а всі сліди ведуть в Козаччину...» Олелькові стало прикро, що він бреше — і Филімон говорив, що де як де, але на Козаччині тільки й бути кабанам, але він хотів протягти час, тільки до завтрього, тільки, щоб Тріадо зміг дійти до півстанка в Восьминогах. «Щоб ти мені більше сам не відлучався, — сказав невдоволено батько — ти хочеш, щоб тебе розірвали?...»

Це був величезний табір — тут вирішено ночувати, щоб не гаяти часу поворотом у садибу. Підковою стояли вози, на них сиділи жінки, приторочені коні хрустіли оброком, парскали од вологи, шутили вуха; біля вогнів походжали чоловіки, деякі сиділи на складаних стільцях, ті, що западали легко на перестуду, обтулювались пледями; обношувано відро з горілкою, пугутькали пушки. Олелько підійшов до крайнього воза, поклав на нього рушницю й взявшись рукою за орчика, заляк. Повз нього йшли, сміялися, затулені аж до п'ят в ковдри, тітка Лара, тітка Фла-

мінго й пані Лала, яким не спалось. Вони струнчили довгими тінями на тлі вогнищ — може це були жрекині Змії, що їй на Навський великдень поклонялись всі змії й безплідні жінки? Пані Лала сміялась — її дратував запах лісу, шерех лісу й ніч, цвяхована зорями. «Уважай на себе, Лалюсю» — гукав звідкись її чоловік. Товстенький пан Гайдай, викинувшись біля вогню, як сом, хропів із присвистом. Капітан Абазин витягав з вогню жаринку, щоб прикурити, задимити своєю довгою люлькою.

«... в 63-му, пане шановний, у Вщижському ліску, мій батько стояв з волинськими уланами пана Ружицького»; — по польськи шепотіли на другому возі панки із Стрибежа. «В оцьому вщижському?» «В оцьому самому вщижському, пане ти мій, коханку — а на передодні, скажімо, роздали по селах оту Золоту Грамоту, що мужиків всяко намовляла. Розуміється процедура надаремна. Що більше — мужики вислали парляментарів, обіцяли пристати, а коли наші улани чекали їх ось тут недалеко, біля старої хвигури, вийшли з лісу солдати й всіх оточили». «Мужички видали?» «А власне...» Зітхнули й замовкли. А по хвилі стрибезький пан озвався: «Марна то справа, ой марна, мужика з'єднати. Тільки й жде, щоб з вилами рушити...» «Гайдамачня». «Рани Божі, гайдамачня... Спімо, пане коханку». «Спімо, пане маршалку...»

Здалеку сміялась пані Лала. Гучки, лежавши біля вогню, під деревами, на серм'ягах, водили за нею очима. «Не дають же спати» — підвелась з воза голова пана Гуляницького, настобурчена, розкудйовжена — гучки зареготались і він сам сів на возі — де вже там до сну. Ніхто не спав. Хто б міг спати серед цих дрімучих борів? Вони стояли грізною стіною, могутні, богатирські, оперезані кольчугою тремтливої листви, зяючі неісходимою темінню, що обсотувалась

із півночі молошно-перлистим, важучим туманом. Сторожкість звіря передавалась і людям; вони сміялись, вештались, гуторили півголосом, перегукувались голосами як лунами, зламаними об конарі, схованими у вологому мороці.

«... от у дев'яťдесятому було у нас полювання, царське полювання. Вісімнадцять лосів, дялечку, три ведмеді, кабанів не злічиш... Сам царевич-наслідник приїздив і з Відня прибув спеціальний потяг для архидюків; генерал-губернатор аж тремтів найвідданіше ось так»: «ви були ласкаві вистрілити, ваша імператорська високосте». «Пруський кронпринц був...» «Не ті, не ті полювання нинька, що й казати. Лосі вже не доходять сюди...»

Олелько підвів свою голову як вуж: під дубиною гуторили Гримало-Сідлецький, пан Виговський, пан Яненко, що сидів по турецькому, частувався коньячком із плящини.

«...Він — пас, а я загинаю — пароле. На руках у мене ніодного козиря, розумієте, а bestія, яка ж, як згадаю! так і ріже, так і ріже. Ну, розуміється, ваших нема пас. Я підвівся, либонь блідий як смерть — купа золота передімною. Божественно зрікаюсь, ви розумієте — людини пошкодував. Куля в лоб, тільки те й лишилось йому. Гроші ж скарбові, я це знав...»

Це говорив басом, важким, як ця нічна імла, полковник Монтовт. Слухачі позіхнули. Ця історія розповідалась вже не раз.

«...така зубрівка, добродію ви мій, тільки у нього, у того собачого сина, «Під трьома кленами...» «А що скажете про калганівку, яку дають у Ходики?» «Мед, пане суддя, сущий мед...»

«...як ви знаєте, п'ятнацять років судились ми за межу, що від Тернівки на північ, аж до князів Сангущків. Князь Роман — відомо, великий пан, що там йому... Але престиж, а я не хотів уступити, а я що? — чи не шляхетноуроджений?..»

«...Ви помиляєтесь, дорогий. Гербу Сугак — нема. Якщо ж шоломом-перами, то це виходець з Річиполитої. Знов же герб Абданк...»

Оленько озирнув знавця гербів: пан Зубок-Мокиєвський, сивавий, схожий на мопса, тримав за гудзика пана Зеркалича з судової палати, з обличчям як з тіста, білим, пуцуловатим, розпираючим комір.

«Світ — це великий саж — говорив Тріадо — треба зруйнувати його до тла. Порохно сиплеться із сучасних суспільних форм...»

Звідусіль виринали в цій молошній імлі обличчя — пики, мармизи, благовиді, видовжені, отінені сивіючими вусами, як з портретів — бліді (може від умираючої ночі), на кріпких шиях, інші — довгов'язі, насліддя виснажених, витончено-розпусних поколінь; обличчя жінок — лукаві, відьомські, просто бабські, розморені, з розхиленими устами... Оленько тоскно озирнувся.

«...син Гонти ховається в цих лісах? Доки ж, панове, цей ідіотичний міт уважатимете за дійсність? Ніякого сина Гонти нема й не було ніколи. Народний переказ, легенди зручно використані агітаторами, з якими ми не можемо порадити собі, так як і наші прадіди, розмагнічені й позбавлені волі за розбещеної доби саксонських королів не могли порадити собі з гайдамачиною...»

Богдан Немирич стояв, опершись ногою об колоду біля вогнища, перекинувши недбало рушницю. Довкола гості пильно слухали його, також Василь Михайлович, пан Крученюк, тітки. Вогонь пестив його вузьке обличчя, грав — відбивався в чорних, гострих очах. «Кармазиновий принц» — засміявся про себе Оленько; «що ти знаєш про сина Гонти...»

«...Приреченість наша у постійному опізнюванні, в безсоромному ледарстві. Індустріальна революція, кажете? Гаразд, робімо її й у себе. Не тримаймося, до чорта, тієї землі. Чи в ній щастя? Це перестаріло!

Даймо селянам багатіти — нехай купують у нас землю через банки, все одно вони нас не з'їдять. А ми освічені, наше визволення в іншому. Україна — нова Америка. Закладаймо заводи, молочарські ферми, олійниці, миловарні, млини, пасіки, рибні стави, але з розмахом, в європейській скалі, за останнім словом науки...»

Кармазиновий принц був повен завзяття.

«Я хочу тобі щось сказати», — доторкнулась тітка Фламінго до Олелькового ліктя; ходімо звідси далі...»

XXX

Вона ще ніколи не видавалася Олелькові такою замисленою, такою смутною. Він звик до її англійського стилю цілковитої крижаності; ніщо ніколи не могло б її схвилювати. Її голос був завжди рівний, посміх — беззвучний, розмова — лаконічна; іноді могло здаватись, що вона достатньо обмежена, коли б Олелько не знав, що це тільки навик, наслідування іншого, чужого світу, що їй чомусь видавався рідним.

«Дивна річ, — сказала вона своїм м'яким, перламутровим голосом, сівши на пеньку, на одшибі, сховавшись у мряку; — от він говорив про сина Гонти й я звичайно розумію, що це безглуздя, цілковита нереальність, але мене морочить думка, що ці лови, ці кітли, ці облави не на кабанів, а на нього — сина Гонти». «Ви знаєте, тітко Ганно, — спалахнув Олелько — й я думав про це саме...» «Й ось цей син Гонти — продовжувала, чаклувала його тітка, — це Вернигора, це грізна легенда України. Цілої — як вона велика й хижа. Ось рокоче це грайморе, ось наростають підземні сили, глухий гул росте ярами, байрака-

ми, балками, над Дніпром і над Дністром, а це син Гонти підвівся, чи не так? Заприсяглися на нього всі, ота гербова мрязь, оті всі Сахни-Устимовичі, Олізаровські, Зеркаличі, хай простять мені, губернатори й урядники, оті голубі жандарми, оті яриги й кати й обступають його, кітлом, облавою — ти розумієш? Бо це їхня загибель, а може їхнє сумління, Олельку...» «Я не знав, що ви така поетична, тітко»... «Ти багато чого не знав про мене — сказала тітка Фламінго, а тобі я скажу, нікому не скажу, тільки тобі...»

Вона задумалась, стихла, було спломенівши сухим листом. Білили її руки, скорбно складені, в чорній сукні вона стала ще більше іконною, як і Лара, візантійською, вийшла з палахких сторіччів зради й подвигів, смутків і снаг.

«Чи ти знаєш, що рід наш розколюється, розсипається, Олелько?»

— Мабуть до того йде...

— Вже прийшло — посміхнулась вона; не патетизуймо становища, такий вже закон розвитку. Ти либонь знаєш, що твій батько у великій біді. Мені його дуже шкода. Він ховає голову в пісок, старається не думати про це, розважити себе гістьми, але, якщо не пощастить, Рославичі можуть піти з молотка. Твій батько втомився в цій боротьбі. Й у нього на плечах стільки людей — сім'я, старі, дядько Сашко із своїми гвардійськими навиками, тітки і знов тітки...

— Це сумно, сказав Олелько; він і так продав ліс...

— Він продасть і овруцькі Росошки і чернігівську Бакланівку, і Зорянку, але це краплина в морі. Ціни падають, в сільському господарстві криза, банки позичають неохоче, треба позичати у лихварів, а знаєш на який процент? Векселі й векселі. Правда, й у інших не краще, але це не потіха. Перейти на економію твій батько не зможе, він не глитай, він не потрапить бути експлуататором, а без цього ніякі Харитоненки ні Терещенки не можуть існувати. Ти знаєш, що вони

змушують працювати людей по шіснадцять годин на добу за злиденні копійки?..

— Й що далі, тітко Ганно?

— Далі от що: пан Крученюк хоче, щоб я вийшла за нього заміж. Що ж, це непогано. Твій батько дав би мені мою частку й я була б на своєму з цим добродухим чоловіком. Але я кохаю іншого...

Йому аж прикро було встрявати в її цілком сокровенні справи. Він не міг вийти з подиву, чим пояснити осьтаку її щирість. Вона ж, по вчительськи, підобгала губи й довго подивилась на нього.

— Я нікому про це не говорю, тобі першому. Може й без потреби. Це просто слабощі, моя витівка, це — маячення, коли хочеш. А ось Немирич — рятунок Рославич, тітки Лари, твого батька, всіх, всіх. А наша Лара просто збита з пантелику отим вашим Тріадо. До речі — ти не гадай, я все знаю, я знаю більше за тебе. Немирич знає, що Тріадо ховається в цьому лісі...

— Звідки він знає?..

— Йому мабуть сказала Мотря. Це бідна істота, вона зле скінчить, так гадаю. А може краще ніж ми всі. Лара повинна одружитись з Немиричем і виїхати звідси, далеко, може назавжди. Ця сторона наша для неї як отрута. Може вона й для всіх нас отрута. Може це проклята сторона, як цей Вщижський бір. В неї просякло надто багато крові, ти уяви: стільки сторіччів темної, запеклої боротьби, лютої смерті на дибах, на катівському пеньку, в пекельній Кодні. Зрада, похіть, підступ. Руїна й прелесть лукава. Зажерта жага до володіння, рабський бунт, сваволя владарів, а все дике й криваве як оцей бір. Таким людям як Лара треба сонця, лагідних берегів, містралю й портиків, сповитих плюшем. Але вона роздерта як ота сосна ударом молонї — кармазиновий принц і син Гонти...

— Звідки й ти знаєш про кармазинового принца?

— Здогадуюсь, не знаю. Автім, що мені до нього?..

Вона замовкла й зібгалась. Мряка плила повз неї. Вже різьбились верховіття на бліднучому небі.

— Не знаю, що Гатамаліята вчинив в історії, кондотьєр, пірат ренесансу. Кондотьєри як Ганнібал, Валенштайн, Наполеон мали не щасливу зорю, а розуміння доби. А що розуміє в нашій добі наш Гатамаліята, Немирич, оцей кармазиновий принц? Повір, що він не більше як Гамлет, тільки він хоче бути вольовим і сильним. В кращому випадкові він умітиме достойно згинути — цього вчить нас наш клан, хоч зрештою, не всіх...

Олецькові здалось, що вона чомусь особливо хоче підкреслити свою байдужість, а навіть погорду до Немирича. Як шкода, що він так пізно відкривав свою тітку.

— Ми знаємо себе й не знаємо себе — відповіла вона його думкам; кожний з нас темний світ і кожного з нас шлях неісповідимий. Мабуть це тому, що ми всі, від твого батька й до тебе, прагнемо вирватись з чарованого яру приречености. А ми забуваємо, що наша карта, нас усіх — бита, зіграна.

— Так що ви гадаєте робити, тітко Ганнусю?

— Стрівай, — бистро, майже люто сказала вона; ще про Лару. Треба переконати її, що ніхто її не кличе. Ти розумієш, їй за ніким не треба йти. Її єдине спасення — кармазиновий принц. Ти не гадай [вона засміялась], я зовсім не хотіла б бачити ні її, ні себе в ролі Офелії. Нехай йому буде — він так упевнено говорить про відродження готики, що ж — чи не чудесна місія? Зваж, з неї ніколи не буде ніяка Жанна д'Арк. Бо вона тільки — жінка. Ось і все, що я про неї скажу. І тобі треба вирватись з цього острова блаженних, геть-геть, з королівства привидів, з замку Ельсинори. Рятуйтеся, хто може, одним словом...

— А ви, а ви?..

Вона нетерпляче поглянула на Олелька.

— Ах, що там таке — я? Ось всі думали, що я, буди в Англії, неодмінно мусіла перебувати в товаристві лордів. Ні, я жила в найгірших кварталах Лондона й Манчестера. Я хотіла найти душу цієї раси, що володіє морями, відкриває нові землі; зваж — також нещадно розстрілює індійських повстанців і з допомогою трьох-чотирьох авантюристів держить в залізних руках арабські племена й Гонконг, Канаду, Австралію і все інше. В чому справа, скажи мені? Ось у тому гемонському поборюванні почуттів, бо навіщо це знати кому, що моє «серце плаче, ридає, болить», наприклад? З цих плачливих народжуються або дилетанти-поети або себелюби-розбійники, степові пірати без історичного значення; але ніодного Кромвела, ніодного Веллінгтона, навіть ніодного Байрона...

— Ви страшенно перестрибуєте, тітко Ганно...

— Так, так, пробач, це я так — я знаю, я страшенно перестрибую... Кармазиновий принц має дещо з того, але ні, він не доцінює отих сірих, безіменних людей, що вийшли на кін історії. На кого він числить? Невже на тих от там?.. Був козацький вік у нас, був шляхецький, а тепер іде чабанський... Знаєш нашого чабана Свирида або того громадського в Межириччі — Сака? Так ось він наховстає революцію. Не смійся, я це серйозно. На тлі палаючих наших садиб, серед хуртовини, що змете все, чабан ступить у стрем'я і величезні армії більші за Атиліні поведе на столиці Європи...

— Я гадав, що тітка Лара — Кассандра, а це ви — Кассандра...

— Можливо, але я до цього дійшла логічним розумуванням. Я недаремно перебувала серед лондонських емігрантів. Я там почула вперше про Тріада й все знаю про нього: це людина божевільної відваги, але й він занадто романтик, його пожре його ж власна дитина — терор. Тобто його заступлять ті, з яких

він сьогодні глузує, вираховані теоретики, мішани — бюргери революції. Партиїні філософи, до яких я пішла й тепер збираюсь іти...

— Ви шуткуєте, тітко Ганно!.. Ви — в партії?..

— А чому ж ні? Замість Лари, назвім її кармазиновою принцесою, наш клан віддає мене, нікому непотрібну, бо Лара потрібна, прошу тебе... Ні — не в офіру й не смій мені теж говорити, що це каяття, самоочищення, ні, сто раз ні — це моє переконання, це моя воля. Якщо хочеш знати, навіть деякий цинізм — просто я хочу зберегти себе. Від того всього, що пророкує Кассандра. Це — пристосуванство, це навіть, навіть — хитрощі...

Ні, він в це не міг повірити ніколи; це вона говорила, щоб і його збити з пантелику, зумисне наклепувала на себе, щоб було легше й простіше пояснити те, що хотіла втаїти.

Їх шукали. Тітку Ганну кликали з обозовища.

— Ніякого каяття, повір. Каяття це — зброя невдач. Ми, тобто наші прадіди, робили те, що уміли. Може це й було потрібно на той час — кріпаччина, служба королям, царям, той благословенний консервітизм, мочимордство, все це свинство шляхецького віку... Це діалектично правильно. Іноді нова форма мусить визрівати так, що старі форми огортають її як скаралупа, хочби й мертва й зайва... І голосів ніяких не чую, щоб бути Жанною д'Арк українських степів... Я нічим не хочу бути, розумієш? Я тільки, я тільки — вірю...

— В що, тітко Ганно?..

Вона посміхнулась і взяла його за руку, неначе брала обітницю мовчання.

— В чабанський вік, Олелько... В наш український чабанський вік... В Україну нову і могутню...

... Олелько похмуро йшов за нею в табір. Вже небо стало сіре — з дрібними, сполоханими хмаринками. Виступав з туману ліс, ще мовчазний, ще аж до вер-

хів'їв — темний. В таборі, біля вогнища, ніхто вже й не гадав спати. Всі ладнались до ранньої облави. Гучки розминали ноги; пожовклі від прохолоди, вони грілись біля вогню, витягували до нього долоні, тряслися, судорогово позіхаючи. Олелька зустріли великі, питайні очі тітки Лари.

«Ось як же це просто — майнуло йому в думці — тітка Фламінго закохана в Немиричу. Як можна було до цього не додуматись раніше...»

Проте й Лара мала з кого вибирати: зм'я — півень — олень; мудрість — кармазин — твердь, міщ землі, чабанський вік... Олелько аж засміявся: як мало, як зовсім не знав він своїх найближчих. Й чому якраз до нього йшли вони по якусь мудрість, що міг порадити він їм, він, що не знав ще нічого-нічогісенько. А найбільше либонь не знав — самого себе.

XXXI

Хоч у сім'ї Олельковичів ніколи ригористично не плекано ієрархії старших і молодших, Олелько відчував себе рівним з іншими його роду, може тільки менше досвідченим, з природи речей, а однак він вже не міг говорити з батьком з такою свободою як раніше. Він навіть не міг йому сказати багато з того, що пережив і бачив в останніх часах. Навіть, коли б того й хотів. Навіть, коли б йому до болю недоставало батькової відповіді на це все. Й не міг сказати не ізза страху — Олелько ніколи, по суті, не боявся нікого зі своїх, але може скоріше ізза непевности, як це все може прийняти батько взагалі, та чи випадась йому власне говорити про те, що — як батько міг вважати — ажніак не було й не повинно бути його, Олелька, справою.

Й він ішов лісом, зразу ж, як батько йому наказав, біля нього, дивився на дужі батькові плечі в втертій мисливській куртці, об яку чіплялись листя, колючки й шпильки. «Не відставай, не відставай...» погукував батько час від часу на нього, повертав до Олелька своє помолоділе, бадьоре обличчя, його сірі очі сміялись, а Олелькові щеміло знаття того, що цей добрий, найближчий йому чоловік не знає нічого з того, що знає він і навіть не міг би припустити, що Олелькові доводиться бути носієм тасмниць. «До чорта — продирався Олелько з пересердям крізь хащу; до чорта врешті і тіток і Тріада й цю всю метушню сновид...»

Ліс ще був темний при землі тільки вже вільний від імлі; гулкий, дужий; він до половини конарів стояв опромінений світанком і дедалі все глибше, як у безодню криниць, сягали списи промінів, простромлюючи навкіс зелену тишу, чорну вологу, луну.

— Тату, сказав раптом Олелько, ти віриш в вічність?

За сірого ясеня батько поглянув на нього здивовано.

— Вічність це тільки міра тривання, — сказав Василь Михайлович перегода, — так каже Тома з Аквіну й це приблизна правда. Вільна енергія в космосі, що є джерелом руху і перемін, стає що разу меншою і колись після мільйонів і мільярдів літ її не стане. Ось тоді наступить кінець вічності...

— Отже вічності немає?

— Безоглядної — по суті так, не має. Лиш уявна, умовна...

Олелько спинився між деревами.

— Ти знаєш, тату, я заплюшу іноді очі: ось така ця світюча вічність, мільярди літ. Це ні збагнути ні окреслити. Але це зовсім інше. Мене цікавить міра тривання, як ти кажеш, людини. Навіщо ви всі творите оману людини вічної, коли знаєте, що й вона, як і всесвіт, може змінитися й умирати...

— Крім волі людини — зловив його думку батько — бути все більш досконалою. Це не змінється, доки живе людина.

— Можливо, — задумався Олелько — воля людини кам'яного віку була вбивати звіря, щоб жити; тепер це непотрібно, бо є інші способи, як жити, а проте навіщось плекають оце вбивання звіря й тепер, хіба тільки на те, щоб доказати вічність тривання?..

Батько засміявся.

— В твоєму віці, йшовши на полювання — я горів. Я ніколи про інше не думав, як тільки про кращий улов чи про те, як витропити звірину, інша влада...

А звідки в тебе такі філософування? До речі сказавши — поняття досконалости треба розуміти також як і радість із володіння, перемоги над стихією. Це питоменне хочби й кам'яній добі. До нас це прийшло може як навик, як атавізм, може як прикмета суспільного середовища, але пам'ятай, (колись і сам переконаєшся про правдивість цього дивовижного, цього може зовсім не поступового погляду): дійсна людина існує тільки серед небезпеки. Війна, лови, море, вічна жадоба — це найшляхетніший стан, серед якого пізнаєш справжню людину. Може це й є вічність...

— Яка ж тоді різниця між варваром, що руйнував Рим і сучасною людиною? не вгадав Олелько. Між неписьменним нашим Вакулою, що теж аж горить до пригоди і небезпеки й освіченим паном Немиричем?..

— В основі — нема різниці — батько подивився на нього заклопотано; ми всі — люди. Ти зрозумій, що існує розвиток об'єктивних обставин, який формує основу життя, та й саму людину — тобто як справу мінливу... Але ж існує душа, дух, природа енергія людини, що посуті незмінна, так — вічна...

Олелько сів на пеньок, поставивши рушницю коло ніг і похитав головою.

Василь Михайлович підійшов до нього й серед тихого шерху листви, в золотій паді ранку, обняв його.

— Чи ти не будеш філософом, мій друже?..

— Ні, — засміявся Олелько; — я хочу бути, знаєш, ким? Письменником...

— Ще чого?

— Так, письменником, але не тим, що описує події, краєвиди, пригоди: я думаю, що все, що могло бути написано в такий спосіб, вже написано... ось Гомер, Рабле, Шекспір, Гете і всі інші... Я хотів би писати про зовсім інший світ, той нереальний, ти розумієш, тату, про те, що ніхто не знає і не бачить: ось саме про це, як ота начебто-вічність зустрічається з людиною, що прагне до довершеності... Ах, це так важко сказати... Я це бачу покищо тільки в колірах: раз — голубино-сірий, як імла, раз — жовтогарячий, крило метелика, раз — захлистуючий, кобальтовий, як морська хвиля. Про те хочу писати, що невиявлене, а що все ж таки існує... Може тільки десь глибоко-глибоко воно, в якихсь печерах людської душі й воно ще неназване, проситься, щоб його назвати. Тоді це буде осіяння, як світлочим полум'ям, як новий, наново відкритий світ...

В свою чергу, Василь Михайлович, що пильно слухав його, похитав головою.

— Я, признатись хотів би, щоб ти був інженером: такий наш вік, ти ж знаєш. Невідомо чого ще тобі доведеться зазнати. А письменником? Ти хіба не знаєш, яка гірка доля письменника? Та ще й незалежного, вільного? Чи стане тобі таланту на те все, чи сил стане, скажи? Ти пам'ятаєш, як я тобі читав Шекспіра: там гірка порада тому, хто хоче «шпаги схрестити з сильними цього світу?» Та чи здатен він на це, розваж?..

Олелько дивився в зелені просвіти листви, в палаючу вже смарагдовою бурею хашу; вовтузились шпаки; важко пролетів сполоханий чорний птах; заблуди-

лась, кружляла в кушах тремка козуля; відкривалось високо, в розгойданих, усміхнених верховіттях безхмарне небо.

...Гучки підіймали звіря. Роги грали. Ловці йшли трьома-чотирма колами, що торкались обводами, в глиб Смідинського бору, Волянського яру, Вщижського урочища. Звір уходив, наливши зікри кров'ю. До самого полудня навіжено дзвкотіли собаки, рвучи кабанів. Перші постріли впали зі стоянок над Яром, де були ловчі Немирича. Їм озвалися вінчестери й берданки поляків, що заходили з Вщижа; гучки підняли не лиш кабанів, але й стадо сарн у глухому куті Смідинського бору; але сарн пропущено, кабани йшли на убій. Рила у них були довгі, не раз на одну третю цілого каловба, осмолені від пробування в хвоїні, щітина, якою терлися об сосни, зліплена смолою, ствердла як крем'яна броня — її іноді не брала куля. Кабани йшли стадами, роз'юшені, ронячи піну, в оскалі закручених кливаків, вели за собою молодих, рвали собак, підкидаючи їх рилами, розпорюючи їх іклами. Лісник Вакула, зажертий на кабана, вдруге малошо не потрапив під кабанячі ікли, коли б не вистрибнув на дерево. Капітана Абазина поранили в ногу, суддя Зеркалич і пан Яненко утікали зі стоянки, куди очі ведуть, не стримавши кабанячого натиску. Стріляв Василь Михайлович, пан Корсак, полковник Монтовт і той лисавенький, пуцулуватий пан Шимановський, від якого ніхто не чекав такої снаги. Дядько Гуляницький, русявий велит, з бородою на два боки, гремів у Волянському Ярі: там на нього і його товаришів вигнано найлютіших вепрів, мабуть тих, що колись мало не вбили лісника Вакулу й зорали картопляне поле, біля трьох верб. Не відставала й його дочка з тіткою Ларою. Пані, здебільшого, відразу, при появі звіря покидали рушниці й бігли у Вакулову лісничівку, та там сиділи, ждучи обіду. Панну Інну, не дивлячись на потрійні серпанки, немилосер-

дно покусали комарі; тимчасом біля лісничівки вже ношено добичу на дубових гілляках і розносився пах свіжини; пані ахали, оглядаючи вепрів; то такі справді були княжі вепри, що загналися аж сюди із славуцьких борів, а може ще й з Полісся, з радзивилівської Несвіжчини. Коли Олелько прийшов і собі під лісничівку, його взяло омерзіння, дивлячись на тучні туші кабанів, з вишкіреними рилами, чорнобрунатні, безрухі й закривавлені вони лежали під лісничівкою. Було в тому видовищі, в гавканні невгомних поинтерів і гончаків, в ще дальшому рокоті переможних рогів, в зеленошумній луні дубового бору — марево давнини, неблаганої як темні дії княжого Погориння. Олелько не стріляв ні разу: йому безпересталь ввижались зікри кабана, що безнадійно, в смертельному одчаю, вибіг із зеленої хащі, а собаки вгризлися йому в шию й в спину, висіли на ньому — батько поклав його подвійним пострілом; увесь день хвалили його за таке цільне око.

Не обійшлося без нещастя: хлопчик-гучок, утікаючи від стада, спіткнувся об колоду й зломив собі ногу; він тепер лежав у тіні й тихо ячав. Другий мав руку засипану шротовинням. Чабанові Свиридові (тому самому, що про нього згадувала тітка Ганна) кабан роздер кливаком стегно й підобгав під себе, щастя, що не встиг вбити.

Ловці йшли на обід, на зелену, аж золоту галявину. Вони йшли, оточені ловчими, гучками й собаками на припонах; із найдальшого кітла, з Козаччини, приходив пан Немирич, а за ним несли його трофеї. «Проклятий Гатамалята, чортів февдал — чомусь не злюбив його Олелько, — кармазиновий принц, дивись...» Пан Немирич ішов, дійсно, як принц із готичних саг, з широким мечиком при поясі, в ловецькому капелюшику з перцем, з гордим підборіддям, промінюючий, слуги несли за ним його рушничі, а він саяв і йшов, ставив ногу на тушу забитого кабана й види-

мо хизувався. Тітка Лара йшла поряд з ним, коса вибивалась їй з-під брилика, вона вся палахкотіла й сміялась; «таки вибрала півня» — думав Олелько; півень — вогонь, елемент Живні, півень — кармазин... А що з подвигом, з її постановою іти *за ним?*..»

Він, посвистуючи, пішов на лісничівку. Ця розбещена, сповнена пиhi, жируюча юрба його нудила, сердила — навіщо батько затіяв цю криваву, нікому непотрібну забаву?.. Гучки відпочивали на галявині.

«...сина Гонти шукають, а як найдуть?..

«Не бійся, не найдуть, а як найдуть, то хіба не знаєш?..»

«Вужем обернеться, ласочкою...з рук їм вислизне...»

Гучки сиділи під дубчаком, в них були шапки вмаяні листям, щоб звір не бачив. Один стругав палічку, другий дивився, лежачи горізнач, у синє небо.

XXXII

Ще й ще, все пополудне, лунали постріли. Ліс сався від них. Зі струнких ясенів падало листя, луна котилась просіками, в димчату просинь і розколювалась двічі й тричі далеким гехканням. Стихало, десь трішало ломаччя, хтось проторював собі дорогу в ліщині, щось ув'язало, спинялось, сторожко завмирало, рохкало й прожогом, навпростець, тягнучи за собою кривавий слід, як хуртовина ринуло в хашу. А тоді знов лягали луни пострілів, потрійні, продовжні і бір знов трепетав.

Вже не всі виходили в котел: декому, що знітився або докучив собі продирання в гушавині, вже не спішилось; добичі й так було вдосталь. Василь Михайлович і сам залишався проти волі, з ввічливости, як

господар, хоч йому турботно було за дім і за справи. Вистовець примчав із садиби, присланий панею Ольгою, бо з дідусем-полковником стало раптом погано, найпевніше, що вмирає. Ішов садом, стежною й зненацька взявшись за груди, почав хилитись до долу, бліднути, його підхопили й віднесли у флігелі; приїхав і лікар, але мабуть це надходила його пора. Й Олелькові стало невимовно сумно: дідуся-полковника він любив. Дідусь жив споконвіку у флігелі, був спокійний і смішливий, ходив узімку в бекеші, влітку в чесунчовому кителі, вирізував Олелькові сопілки і наспівував свої пісеньки, старовинні, козацькі, як кавказькі війни, про які іноді розповідав. А тепер ось може дідуся не стало й його кімната у флігелі буде пустувати й нікому буде полоти квітів, які він садив під вікном і не почастиє він вже більше цигарками дядька Силу біля куреня. Смерть досі оминала садибу в Рославичах і її мешканці видавались Олелькові ще змалку без віку.

До повороту ладнались і жінки, яким вже й так знудилося таборування серед лісу, серед невигод, втім вість про нещастя була прийнята всіма досить байдуже, безсердо — байдуже. Всі під Богом ходимо — говорив дядько Гуляницький, ну що ж, така вже людська скорботна доля. Тільки тітка Фламінго схлипнула, а тітка Катря нахмурилась. Панна Інна сиділа біля вогню, де підкладено мокрого листя, щоб більше димилось: справді, дим почав стелитися жовтий, густий, відганяв комашню й ішов у ліс, імлив його їдкими пасмами. Розлога галявина нишкла од людського гомону, од суєтняви, на неї лягали вже видовжені тіні дубів і голоси, як перед вечором, полошили птацтво. Олелько, сівши на штабелях, дивився на юрбу, автім чим була інша вона від тієї, що вигаптована на старовинному гобелені в гостинній? Там їхали на баских конях герцогині, жирували зі статними ловчими, що тримали на руках соколів і

яструбків, ішли, ведучи довгориїх хортів, нікчемні слуги, їхав дюк, узявшись попід боки й рядком за ним вельможні мармизи, з арбалетами, луками й сокирками в руках. Цей вишвілий гобелен Олелько вивчав змалечку, коли ще тільки повзав по килимах; згодом, серед ночі або заплющивши очі міг уявити собі кожную подробицю цього королівського полювання; ще пізніше він любив дивитись на його майстерну композицію. Мистець, що його робив, був, напевно, дотепний.

Засклені очі молодих Білостоцьких заломлювали оранжевим промінем дороги присмерку, моноклі їх увихались коло панянок, що були розбещено смішливі, як гобеленові красуні. Реготався пан Гайдай — черевань, розповідаючи історійку, всім зрештою відому. Дзвіночками сміялась пані Лала й Олелько зауважував, що чоловіки проводили її грайливим поглядом; кожний крок її стрункої, сильної ніжки був на показ, на хизування, на зальоти. Інакше говорено з Олельковими тітками — тут не було нічого з розбещености; інакше розважувано кухню Гуляницьку, інакше дочок полковника Монтовта; навіть панна Інна, що назагал нехтувала старомодними конвенансами, прищулювала очі, споглядаючи з-укоса на пані Лалу, аж занадто оточену веселими ловцями — зальотниками. Молодий Сахно-Устимович, розкудійовжений студент, басово називав пані Лалу Аталантою й вип'явши масні, пухкі губи розповідав солодко про те, як Атланту допав із собаками Актеон, у кущах в священному гаю... Він був знавець антики й його оточували ловці, здебільшого лисаві й сиваві, що хихотіли, ласі на спорзні натяки і історійки.

А Олелько, причинивши очі, збагнув, що це так, що це таки Аталанта, втікаюча від соняшного стрільця-лучника; що розвіяне в бігу її волосся — золота злива й у високій груді, що протинає легку твань, спурхус серце щиглом — нехай не ввіймас, нехай же,

молодий Актеон, упавши в траву, її зацілує, а гаєм луною — гавкіт ловецьких собак. Бо що робити Аталанти в запиленій нудоті міста, серед гугнявого шепту мудрців? Вона створена для сонця, лісових полян і кохання.

Він відчинив очі і побачив пані Лалу, що йшла, проти сонця, прислонившись долонею, з калиновим мерехтом рудавого волосся, перев'язаного зеленим шарфом, з тією ж високою, схвильованою груддю, бронзово-міцна, з перлистими зубами, з карими, смілими очима, з невкоєним, теплим їх сяйвом. Олелько аж спаленів і вона, спіймавши його погляд — посмінулась. Може мислі їх зустрілись, далеко звідси — на золотій поляні, його й дочки царя Скироса, Аталанти, може тінь промайнула між ними, тінь палкого Актеона, що замінявся волею Діяни в оленя. Але це була тільки мить, що минається як легіт над шепшиною.

Тітка Лара торкнула його гичкою. Олелько обернувся й оторопів: яка інша була тітка від тієї, що сміялася вже там серед спорзних дідків. Яка інша була все ж таки його тітка від усіх — він надаремно, ще так недавно засуджував її, але ж бо вона була земна істота як усі! Якщо Аталанта була з полудневого золота, з літавряної міці дня, то Лара — ніч, що надходить. Може вона — як догаресса впливала б у фіолетні затоки тахнучого моря, може гнівною королевою перуанських білих міст виходила б назустріч конкістадорам, може шаблю брала б до рук, як сотничиха Завісна, відбивати штурм на бастион Буші. Ні, вона таки була тією, якою завжди була для нього.

— Олелько, — сказала вона розсіяно: те, що я тобі скажу, тільки для нас. Сьогодні в лісі, Богдан Немирич запитав мене, чи схотіла б я бути його дружиною.

Її змовницький шепіт Олелька розсмішив. Він

глузливо поглянув на неї, а вона так само прижмуреним оком на нього.

— Ну й що ти відповіла на це, тітко Електро?..

— Ні так і не ні, а все ж відповідь буде...

— Яка?

— Я їду у Флоренцію й буду цілий рік вивчати історію Гатамаляти та інших кондот'єрів ренесансу... Тільки після того може бути мова про одруження. Що ти скажеш?..

Вона тихенько і їдко засміялась.

— Ніяких коментарів, — сказав Олелько, — привітаю тебе з докторським титулом...

— Й ще одно, — сказала вже повагом тітка Лара; — в лісі вбито людину...

Олелько зірвався.

— Яку людину?..

— Ще ніхто не знає, бо тільки пішли туди в Козаччину... Це либонь заблукана куля, а вбитого знайшли гучки...

— Стрівай, тітко Ларо! — увесь затремтів Олелько, — ти говориш про це так спокійно! Ти знаєш, хто це може бути?..

— Але ж нісенітниця, — спокійно сказала тітка, — той, що ти думаєш, давно вже виїхав з півстанка у Восьминогах...

Олелько біг лісом; він мусів упевнитись сам, добігти до Филимонової хижки і сам почути від Филимона, що Тріада вже давно тут немає, може ще з довіта. Не було тропи, він біг навпростець, через зарослі й чагарник, перестрибував потічки, трясовиння. Ліс аж гудів багряною зливою; сонце сідало; в обозовищі трублено в роги, немилосердно рвалися пси. Олелько аж упав і чиясь рука допомгла йому підвестись. Це був Немирич, що вертався одним із останніх, разом з паном Яненком, і довгим Виговським та ловчими. Він мав, видно, кепську пригоду: в його куртці були пошарпані, покривавлені поли, сам він

був забрьоханий аж по вуха, але понад міру спокійний.

— Що з вами, Олельку, куди ви так?

Олелько спинився, немов уритий, неприємно дивився на нього і раптом, як навіжений схопив Немирича за руку; його либонь починало трясти.

— Хіба ви не знаєте? Та ж там убито людину...

Обличчя Немирича було кам'яне, на ньому не можна було нічого вичитати. Олелькові здалось тільки, що він був блідий, а в його нестерпних спокійних очах реготали вогники недоброго глуму.

— Он як, — сказав він, — чи не якийсь заблуканий постріл?..

— Пане Богдане, — прошепотів Олелько сам жахаючись свого шепотіння, вже зовсім не пам'ятаючи себе, — це ви його вбили, ви...

— Та ви жартуєте, Олельку, — посміхнувся Немирич, — або у вас гарячка з пропасниці. Ви либонь набрались її в лісі...

Але Олелько вже біг наосліп далі в ліс.

... Це таки справді був Тріадо. Його вбила куля, звалила зразу ж на смерть, коли він перебігав просіку в Козаччині. Филимон розповів Олелькові, що вийти на світанку не повелось, бо котел із гучками і мисливцями вже огортав Козаччину і Тріадо з ним завернув на стежку у Смідинський ліс, намагаючись видертись з кола. В густому урочищі, вони просиділи до обіду, а коли ловці почали продиратися через хащу і сходитись на обід, вони метнулись знов у Козаччину. Там Тріадо попрощався з Филимоном і рушив через тряске болото у стару дубину, що її почали вже вирубувати, щоб спрямуватись до річки, а тоді берегом до залізничної станції. Ось там на порубі його й знайшов чийсь заблуканий постріл.

Пані Ольга стояла на ганку, всі двері в будинку, за звичаєм, коли в хаті смерть, були відчинені. Пані Ольга сказала: «Нема вже нашого дідуся». Й дідуся вже не було. Він лежав в одній із кімнат, восково-чистий, зі своєю як завжди рівно підстриженою борідкою, в сірому сюртуку, якого зрештою ніколи не носив, з винувато-усміхненим обличчям, осяяним жовтим сяйвом скапуючих свіч. Олелько спинився на порозі й не відважувався підійти ближче; горло йому здавлювалось: от як це так, жив-був дідусь і вже його нема і ніколи вже він не вийде до ранішнього стола й не буде котити кульок із хліба; на ганку не обсядуть його собаки; він був тихий, так неначе все життя його роблено йому кривду. В дійсності ж, — як потім довідався Олелько — дідусь був замолоду й ще довгі роки пристрасно веселий, навіть через міру, гуляв, бешкетував, мав незлічені історії, поривався до якихсь важливих справ, але потім чомусь стих і доживав майже непомітно віку, аж на прочуд тим, хто його раніше знав.

Проте було не до нього. В ліс зїхались вже пристав, становий, стражники, слідчий суддя, прийшли десятські, викликано Василя Михайловича, допитувано ще декого з гостей, ходили вимірювати [а Тріадо лежав на порубі прикритий брезентом], одначе нічого й так не вияснено, справу залишено без наслідків, як сказав, приїхавши з лісу, заклопотаний і зовсім зажурений Василь Михайлович. Тіло наказано десятським поховати.

Й тоді почалося. Насамперед з ліса, можливо від Филимона, чи від когось іншого, пішла вість, що Тріадо це зовсім не варнак і не кручений беденик (так у Рославичах називано всіх божевільних від якогось, в цілій околиці відомого божого чоловіка, що

називався Венедиктом), а борець за народну правду проти кривди, за яким здавен шукали царські посіпаки. Може це навіть був один із тих, що ризкуючи власним життям, поривався на самого царя. Інші поширювали чутки, що Тріадо це власне і є син Гонти, який, так як і його батько, повстав проти панів, палив мастки і економії та ховався в старому гайдамацькому яру, де мав наради із своїми однодумцями, нащадками коліїв. Саме за це пани і ляхи та царські жандарми його вбили. Всім чуткам вірили і вони немов пожежа ширилися скрізь, мутили і бентежили народ. Хвилювання серед селянства стало ще більше ніж у 905-ому році. В усій околиці внаслідок чийхсь підшептів, від Рославичів до графиніного Заславця, від Волковців пана Шимановського до маєтностей графині Браницької, та й на цукроварнях, на бурякових полях, на парових млинах і на пивних заводах у Межиріччі, Звягелі, Острозі чи деінде ніхто не йшов на роботу. В кожному подвір'ї, по сільських кузнях наполегливо гострено коси і гартовано вила. А вогнестрільної зброї було у багатьох вдосталь.

Тітка Лара сама пішла у Козаччину, і одгорнувши брезента, довго, чи не зо дві години, вдивлялась у мертве обличчя Тріада. Оленько стояв оподалік; він побачив тільки рубець жовтавого чола й твердо-залізни, суворі шелепи, що надали Тріадові виразу ще сливе живої, непоконаної сили: здавалось, він сціплює уста й напружує всю свою силу, щоб підвестись. Міць стугоніла ще в ньому — мертвому як погаслий вулкан. Ціла постать його, витягнена на землі, була ще кремезніша ніж за життя. Пострілений смертельно, він, як видно було по слідах крові, ще декілька хвилин змагався зо смертю, поки не заляк ницьма, обличчям припавши до землі.

Повернувшись, Оленько й тітка Лара застали в дома моторошну крижаність. Ніхто не дорікав, а проте всі, вкупі з Оксаною Олексіївною, мовчазно

визнали таке тітчине поведження вщерть компромітуючим, яке ще більше посилює недоречні поголоски, що зв'язували й її ім'я з Тріядовим. Василь Михайлович старався не дивитись на неї. Він ходив по гостинній великими кроками, морщив чоло й тільки раз озвався:

— Я тільки одного не можу зрозуміти: якщо цей варнак був справді таким, яким його малює легенда, то як міг він погодити свої ідеї, коли у нього вони були взагалі, я маю на увазі народні, революційні, та свої претенсії бути реформатором, а краще сказати палієм всесвіту, із своєю поведінкою не то скомороха, не то лакейського мудреця? І як можуть люди, що роблять з нього месника, мовляв за народну кривду, не добачити цієї ганебної і принизливої двоїстости? Невже наш мудрий народ втрачає міру речей, поняття моралі, яке йому здавен вроджене, а саме те, що до чистої справи треба чистих рук?

Василь Михайлович був при істоті проблеми. Всі погоджувались з ним.

— Це ніщо інше як крах, загибель вашої омани, — несподівано озвалась тітка Лара, — тобто вашої традиційної віри в абсолютну мораль, що начебто є категоричним імперативом кожної людини. Такої, тобто абсолютної моралі у світі немає. Існує тільки мораль ворогів і друзів, мораль фарисеїв, гугнявих лицемірів і мораль людей дії, що прагнуть змінити світ. Може навіть краще: мораль антагоністів. Одна мораль є у експлуататорів, а у визискуваних існує їхня мораль. В даному випадку — мораль Тріада і народу. Легенди і міти сторіччів прикривають серпанками аморальність переможців, а ганьблять кришталеву чистість переможених. *Vae victis!* Знайте, що до найчистішої справи можуть знадобитися найбрудніші засоби. Всі засоби оправдані, коли вони служать правій справі. І це головне. Міра дій Тріада — добро народу, за який він боровся і за який він напевно за-

гниув. Якщо він чудакував, владав скомороха і варнака, значить це було потрібно, не для нього, а для справи, якою він палав. Ні, панове, це не фальшива мораль слабодухів, розкаяних дворянчиків, янгольських декадентів, і це не облудна мораль загибаючого, приреченого світу, який аж нині, після сторіччів жорстоких війн, різні, катувань і «auto da fe», після сторіччів наруги і гніту хапається за якусь абстрактну мораль. Всупереч такій моралі існує мораль нових динамічних сил, мораль нового творчого світу...

— Це мораль хижаків, мораль вовків, — озвався Василь Михайлович.

— Можливо, бо треба протистояти вовкам, які віками не голубину мораль нам пропонували. Дарма, що цієї голубиної моралі було у нас досить, бо бач, народ наш сумирний та тихий, усіх милував, любив, усім скорявся — почавши від варягів і татар та й своїх княжат, всім їм ніс у ралець своє голубине серце, навіть і відповідну філософію викохав. І навіщо? Щоб з того серцелюбного холопа, що стелився до ніг литовським і польським магнатам та ще й під опікою наших аж надто милих нащадків козацької старшини та нобілітованої шляхти, які за шмат гнилої ковбаси, тобто за титули і мастності продавали Україну королям і царям, які кожної хвилини готові були зрадити і віру і націю батьків, виховався у степах чорноземної України та у вишневих садках отой лінивий та покірливо-ідилічний Солопій Черевик, оспіваний так солодко нашим таки добродієм Гоголем...

— Гоголь і про інше співав, — озвалася пані Ольга, — і про Тараса Бульбу незломного лицаря...

— У хвилини проясніння, — жорстко сказала тітка Лара, — але миліші та й придатніші для його кар'єри у Петербурзі були саме оті Солопії Черевики, сини Малоросії-України, яка, мовляв, лише співає, гуляє та витанцьовує. Ні, дорогі, надходить час, коли того вже не буде...

— А що, може якийсь Новий Град буде? — з'їдли-
во вкинув дяцько Сашко, — новий Сіон, чи як?..

— Не тільки може, але таки буде. Тільки не ви з
Немиричем збудуєте той Новий Град. Збудують її си-
ли тієї доби, що нехтує голубиним воркуванням на-
решті, доби, яку, коли хочете, називайте вовчою...

— Усе ж таки я волію нашу старовинну добу, го-
лубину добу, сумовито промовив Василь Михайло-
вич.

Всі замовкли і слухали цвіркуна, що заспівав під
полом. А тітка Катря, що тихенько грала Патетичну
сонату, лукаво позирнувши на тітку Лару, невинно
продеклямувала:

...Не цвіти ж, мій цвіте новий,
Нерозвитий цвіте,
Зов'янь тихо, поки твоє
Серце не розбите...

Всі засміялись.

...Третього дня, під вечір, в рославицьку садибу,
зараз після похорону дідуся-полковника, який прой-
шов скромно і тихо, бо приїхали тільки найближчі
друзі і знайомі, наспіла вістка про жалобний похід із
лісу. Пара круторогих волів везла труну, вкриту ки-
тайкою, квітами та вінками. Попереду йшли сільські
діди, несучи хоругви, за ними поступали попи і дяки
з довколiшніх сіл, бо рославицький піп побоювся. Во-
лів вели люди з-за шоси, а поряд з труною і за нею
йшли старі і малі, парубки і дівчата, все село Росла-
вичі та й з навколiшніх сіл сунула непроглядна, мов-
чазна юрба, яка в міру того, як похід посувався, зро-
стала. Труну везли з Козаччини, тряскими лісовими
дорогами, потім греблею, на якій вгинались і підва-
жувались колоди, а там ледве витягали мажу з тру-
ною з болота. Згодом похід спрямувався хвоїною у

Смідинський ліс, у Зорянку і вийшов повагом на луги і лани, понад ковбанею, попри вітряки. Чітко різьбилися у сонці роги волів і хоругви. Біля трьох верб на перехрестю і над криницею, похід, минаючи садибу панів Рославців, вибрався на старий тракт.

Пані Ольга, Оксана Олексіївна, тітка Катря стояли на ганку. Пані Ольга помітно хвилювалась, що з цього всього вийде. Дядько Сашко дораджував післати кінного вістовця у Межиріччя по драгунів, всі інші були ні в тих ні в цих. Василь Михайлович зачинився в кабінеті, панна Інна приймала валеріянові краплі і ходила збентежена по вітальні, деякі гості, що були на похороні дідуся як Гуляницькі, Підгірські, Шимановські почали поговорювати про переглянення зброї, тітки Лари не можна було дошукатись, вона певно теж усамотнилась у своїй кімнаті.

Оленько пішов аж до воріт. Садиба як вимерла. Потойбіч батрацькі чвораки бовваніли сліпими вікнами. Глухо шуміли тополі. Десь як на те здіймався вітер — верховик.

Власне Оленько хотів приєднатися до цього походу. Тріадо був такий же його як і цих людей. Тріадо був не мужицький і не панський, він був нічий і усіх.. Його дух вітав над цими садами й ланами, над лісами й трясовиннями, він плів із білими хмарами, шумів тополями, котився з течією Гориня. Він належав цій усій землі висушеній до тла, порепаній, гудючій, сповненій глухим рокотанням. А вона була й тих з-поза шоси й з хуторів і лісника Вакули й чабана Сака й Рославців, бо одні й другі споконвіку нею приречені.

...Скрипіла мажа від ваготи. Може це важило квіття, ще не зв'яла, ще пульсуюче земними соками, може це важила труна Робесп'єра-Тріада, міщанина Нечипора Кулика, як було записано в протоколі слідчого, велетня з Тендерської коси, варнака, юродивого на розпуттях. Може його м'язисте тіло, лите з брон-

зової паді сухого літа, сплетене з жил — дубових корінячків, було ще важче по смерті, ніж за життя. Ремигали воли й везли мажу, вгрузаючи в сірий пил. Ішли дядьки, сивоусі, вусаті, з лопатястими бородами, ішли без шапок. Ішли й співучі дівчата — висока Ганка й русява Христина й смаглява Василина, несли вінки, вінчаючи своєю уродою пам'ять того, що колись казав Олелькові про своє «божевільне прагнення жити». Ішли, зітхаючи, причитуючи шептом, молодиці й баби, підбігали діти. Й Олелько, що хотів було вийти вже на дорогу й приєднатися до цього походу, збагнув, що йому не стало б у ньому місця. Може не тому, що Тріадо таки був вже поготів і тільки їхній — осьього раптом пробурканого, раптом прозрілого села, — в ніякому разі тепер він не був Рославицької садиби, але тому, що його, Олелькова, поява осьде була б глумом, наївною витівкою. Ніхто не повірив би йому, ніколи в світі не повірив би, що він — Олелько, інший від тих пихатих панів з Волківців, Стрибежа, Вщижа й Тернівки, що забили, таки забили Тріада. Ніхто не повірив би, що він в їхній жалобі — з ними. Бо інша була кість і правда і жалоба його, а інша їхня — мужицька.

Похорон проходив повз щільно зачинені білі ворота, повз навислі над парканом вишні й яблуні. Люди йшли мовчки, вони навіть не дивились у той бік, але скрип мажі, шерхання ніг по пилюці, голосіння й причитування були лиховісні як вітер-верховик, що гнув верховіття лип і тополь. Олелькова грудь зашеміла тупим болем — він зрозумів, що він помилявся, болісно помилявся: крізь віко труни глузливо посміхався до нього Нечипір Кулик, от бачиш, я таки їхній, а зовсім не так як ти гадав: ваш і їхній, а от ти, паниченьку, не їхній таки поготів, хоч і не зовсім ваш, не панський.

Й Олелько так само крадькома, як прийшов сюди, повернувся. Дім стояв наглухо зачинений, як в обло-

зі. Олелько знав, що його рідні дивляться знімовніши, крізь завіски, може не всі, але дивляться, але й вони не сміють вийти, як вийшли б іншого разу — це було б негордо, а їм важко було завжди бути негордими.

Дім стояв самотній і на одшибі, білий, зі струнками колонами, з високим, пустельним балконом. Обіймав його, як зітх матері, шум старого каштана; може тільки він ще залишався вірний Рославцям. Може й він нечутно плакав, прочуваючи бурю, що зламає його росохаті конарі, нагне додолу ніжне й крихке гілля, прочував, що прийде невблаганний дроворуб, щоб його зрубати й викорчувати.

На східцях сиділа Мотря узявши голову в руки. Вона була б не спостерегла Олелька, коли б він не озвався до неї. Олелько дивився на неї: як змінилась, як знітилась! Залишались тільки очі, в яких вже не було нічого з зоренистих криниць. Вона глянула на Олелька, кволо посміхнулась і відвернулась. Олелько постояв і пішов далі, в сад.

Біля куреня, на колодці сиділа тітка Лара і дивилась на вогонь. Ранні яблука зсипувано з кошиків купою біля стежки; дід Сила і декілька дівчат напочіпки перебирали ці яблука і відкидали гнилиці. Дядько Сила був зосереджений, замислений як ніколи, на ньому був вже не той самий картузик, а торба бита мідяними бляшками при боці, навіть червона стрічка під коміром білої сорочки. Він повернувся з похорону і сидів, не звертаючи уваги на нікого, ні на Лару, ні на Олелька. На губі витлівала цигарка і Олелько намагався вловити його бубоніння:

...пугутькав пугач... поховай, поховай... я знав: «не повий» він пугутькав... Що ж, був чоловік і нема його, а цопи покадили, покадили і пішли... Чортів пугач, спламени його, — напугутькав біду. Лавриче, спламени і кабанів і панів... [лепська ж берданка у того черватого...]. А всеодно і його черви з'їдять, неодмінно

з'їдять і всіх з'їдять, бо таке вже написано: з пороху ти вийшов і в порох, у твань, у пилюгу обернешся...

Дядько Сила не вгавав із своїм бубонінням, а собака, що лежав біля його ніг у постолах, вірними, заплаканими очима дивився на нього.

— Ти знаєш, — сказала пошепки Лара, — що у нього постова душа, у нашого дядька Сили. Чи не те саме сказав Гораций колись: *Debemus morti nos postraque...**)

— Он як, безучасливо озвався Олелько. Тітка Лара сиділа холодна, камінна. Що ж, ти також виїжджаєш, тітко Ларо?

— Твій батько сказав, що мені треба виїхати. Околиця начебто повниться найхимернішими, ідіотичними поголосками. Твоя мати вважає, що це я всьому винна. Дуже можливо, що ізза мене вся ця публіка, оті Сахни-Устимовичі, Білостоцькі, Монтовти можуть відсахнутися від нас і обложити Рославичі холодним ігноруванням.

— Велика біда, засміявся Олелько, втрата невелика...

— Але я таки виїду, тільки не до Фльоренції...

— А куди?

— Не вгадаєш: до Толедо, в Іспанію. І не буду писати про кондотьєрів, — вона хитро прижмурила очі, — буду писати про Ель Греко, того несамовитого маляра, що малював своїх святих причинними, одержимими, невгомними як ми з тобою, Олельку. А може живучи в його місті, я сама стану мистцем. Чи ж і я не мистець? Як казав Кореджо перед Рафелевою святою Цецилією... *Anch'io son pittare**

— А я завжди думав, що тобі більше до вподоби голландці чи фламандці — Рембрандт, Ван Дейк...

— Ні, північ не по мені. Моя правітчизна — південь, Середземномор'я, а його серце — Еллада. Ти ж знаєш, що наші пращурі прийшли сюди після розгро-

---

*) Смерті ми винні себе й все наше.

*) Чи ж і я не мистець.

му на Косовому Полі у чотирнадцятому сторіччі з відти, з Дальматії...

— Але ж і твій Ель Греко неймовірно похмурий...

Ні, він же з Криту, середземноморець, тільки душа у нього звихрена і полонена суворою Еспанією. Крізь цю його суворість таки пробивається сонце немов крізь чорні, важкі хмари, які він так любив. Він повен суперечностей, цей Ель Греко, він не молитовний і не зовсім земний, такий щось як ми з тобою, Олелько...

— Може через те й життя наше, а твоє особливо, тітко Ларо, також таке суперечливе...

— Сув'язь безнадійної жаги, ти кажеш правду — зітхнула тітка і підвелась, — ніколи не старайся наслідувати мене: я з пропащого, приреченого покоління, я на розстаях велелюдних, а у тебе шлях буде рівний...

Вона пішла геть, по стежці. Дівчата біля кошиків дивились їй услід і перешіптувались. Дядько Сила бубонів, Олелько ще лишився і дивився як він розворушує вогнище, що майже вигасало.

Напередодні драгуни таки прибули до Рославич (мабуть дядько Сашко таки посилав потайки по них вістовця). Але ніякого бешкетування не було. Люди помалу розходились з могилок, над якими шуміли могутні дуби.

Драгуни стояли кінно здовж дороги, на перехрестях, біля вітряків, велетенські, мовчазні. На списах тихо розмалювались жовті прапорці. Це були вершники 7-го Кінбурського драгунського полку. Люди не починали ніяких розмов з ними, та й драгуни не намагалися заговорювати, але ніякої ворожості не було: адже драгуни були такі самі люди як і всі інші. Автім похорон був на диво тихий, такий як і цей літній день. Згодом драгунам віддано на постій стайні і розміщено їх по хатах у селі. Молоді, огорілі в сонці офіцери зайняли декілька кімнат у флігелі на запро-

шення Василя Михайловича. Вони побували й у вітальні, соромливо представлялися, дзенькаючи острогами і тягнучи за собою важкі палаші, поводитися ввічливо та навіть влєсливо. Ніхто, однак, не сподівався ніяких розваг. Офіцери знали, що в садибі жалоба.

...Тієї ж ночі погорів вщижський пан Богдан Немирич. Марєво, багряне, аж криваве, було видно в Рославичах аж до світанку.

XXXIV

Дозрівали яблука, помідори. В саду вдруге скошено траву і сад стояв лунний, простірний, начебто оголений. Якщо б пригнутись, то можна було б бачити його з кінця в кінець. На тому дворі гуділа молотілка; Василь Михайлович приходив запилений від чобіт до голови, увесь у сірявій пилюзі. Веселики на луґу і біля гаю, на галявині, де криниця, зібрались на раду; вони відлітали у вирій. Обрій торочився оранжево-золотим узліссям. Тихо й легко падало листя з лип і акацій у потемнілу воду ставів.

Рославичани виходили на «чугунку» — де був переїзд — на шосу і на залізницю, якою мчали потяги, не спиняючись на перестанках.

Їхали товарні ешелони, вмаяні зеленню і квіттям, їхали на захід новобранці. Вже проголошено загальну мобілізацію, не тільки гвардійських полків, а мужви, яку гнали на кордон, зустрічатись з Австрією. Новобранці вихилялись із вікон, їм приносили молоко і горілку; це були здоровані із Сибіру, з Костроми, з Полтавщини; були й козаки, калмуки, лотиші. Іноді у вагонах, що пролітали, — козаки, улани і драгуни греміли громом:

Браві ребятушки, браві солдатушки,
А де ваші сестри?
Наші сестри, наші сестри,
Піки, шаблі гострі,
Ось де наші сестри...

А інший, п'янений, не чубатий рекрут вихилявся з вікна і виспівував:

...Цар Миколай
Сказал: воювать,
Три гармати на Карпати,
Та давай стрілять...

Кубанські козаки затягали своєї:

...Гуля' по Кубані, гуля' по Кубані
Гуля' по Кубані козак молодий,
А дівчина плаче, а дівчина плаче,
Понад Кубанню, на бистрій ріці...

Війна вже спалахнула. Під Красноставом, під Калішем, на Мазурських болотах, вже зустрічались гвардійські полки з мадярськими гонведами і пруськими уланами. Телеграми в Межирічі, газети вдаряли чорним друком.

Патріотичні демонстрації у Петербурзі, Москві, Києві. Натовпи, які вчора проклинали царів, ходили з іконами і царськими портретами, розбивали і грабували німецькі і австрійські посольства, пишногруді дами квітами обкидали полки, що йшли на захід. «Ось вам європейська війна» — говорив Василь Михайлович, але Оксана Олексіївна стояла на своєму: «Це тільки прелюдія до європейської революції»...

Тихо й злегка падало листя. За шосою п'янок співали рекрути, ешелони вдень і вночі безпересталь греміли «чугункою». Відїжджав дяцько Сашко, зра-

зу ж на фронт; лейтенант Абаза вирушав на свій міноносець у Севастополі, прощалась з усіма панна Інна, яку чекали вже в Києві молоді поети; доктор Крученюк подавався у військовий госпіталь у Славуту; післязавтра збиралася від'їздити тітла Катря. Тітки Фламінго вже давно не було. Вона подалась геть того ж вечора, після похорону Тріада, з ніким не прощаючись, з невеличким саквоюжем, пішки, навпростець через сад, мабуть у напрямку Восьминог, до залізничної станції. Вона залишила коротенького листа Василю Михайловичу, що їде вчителювати мабуть на Закавказзя або в північну Чернігівщину. Всі знали, що здоганяти її, перемовляти — надаремно і про неї старалися не говорити.

Пан Богдан Немирич, мобілізований вже до Ізюмського гусарського полку як штаб-ротмістр, зацібнтий на всі гудзики, але ще в цивільному, у чорному сурдуті, сидів з панею Ольгою і Василем Михайловичем у гостинній, однак недовго. Говорили про це й те, а наприкінці Ольга Антонівна натякнула, що в сім'ї тепер жалоба, а панна Лара повинна виїхати на якийсь час у Крим для поправки здоров'я; коли повернеться, то будуть інші обставини, може війна скінчиться, бо всі кажуть, що через два місяці наші армії будуть у Відні і в Берліні. Проте Василь Михайлович зовсім недипломатично перебив її і передав справжню і остаточну відповідь панни Лари: ні, й ні. Це, звичайно, стосувалось заходів Немирича щодо одруження з тіткою Ларою. Все це було надто неприємно. Пан Немирич посміхнувся, збліднувши дещо, посидів ще декілька хвилин і попросив пробачення — пильні справи і завтра на світанку треба виїздити в полк. На ганок вийшли його супроводити Василь Михайлович і зніяковіла, сувора Ольга Антонівна.

Проводи гостей були також не веселі. Дядько Сашко олягнув парадний мундир з еполетами, що здіймаючись немов крильця, робили його вищим

і статнішим, білий пояс облягав його стан, теліпалась при боці шабля. Лейтенант Абаза, також у парадному мундирі з золотими вилогами і з кортиком при боці, намагався шуткувати, впевнено гомонів про дуже швидке і переможне закінчення війни. Панна Інна була розмріяна, бо в останньому номері столичного літературного журналу зовсім несподівано віддруковано її вірша, де говорилось про святого Юрія, про крила пожеж, про срібний панцир лицарів нового середньовіччя. Всі аплодували, коли вона прочитала цього вірша співучо і журливо-скиглячо. Тітка Катря знехотя вигравала варіяції на Моцартові теми. Тоді у вітальні прояснилось; по килимах бігали соняшні зайці і навіть випито на прощання вкриту мохом пляшку старого вина, «доброї вдови Кліко», як казав лейтенант Абаза. Доктор Крученюк зітхнув, згадавши тітку Ганну, він був добродушний, хоч і загадковий чолові'яга. Тітка Лара сиділа зосереджена і мовчазна в кутку, під Шевченковим портретом, поки Ольга Антонівна не висловила думку, що всі нещастя, включно з революціями і війнами походять з ідеалізації так званого простого народу й нерозуміння тієї звичайної істини, що ніякої рівності між людьми ніколи не може бути, а тим самим і справедливості, бо завжди хтось повинен наказувати, а хтось слухати. Василь Михайлович посміхнувся, бо це була мимовільна і спотворена парафраза Маккіявеллі, але що було добре в добу Борджія і Сфорца, це не важить сьогодні. Нині потрібна конституційна система, парламентаризм, народна освіта, широка автономія для всіх національностей.

Самозрозуміло, що Оксана Олексіївна тільки іронічно посміхнулася і знизил плечима: ось до якої програми «мінімум» можна дійти. Дядько Сашко заявив, що війна неодмінно принесе багато змін, ото ця війна, хоч і буде жорстока та кривава, потрібна для онови, автім всім ясно, що доба блаженного і си-

того байдикування скінчилася. Панна Інна сумирно передбачала прихід нового середньовіччя, яке звістують янголи-вогненосці. Вкінці тітка Лара засудила всі пророкування як звичайну інтелігентську базіканину, безглузде маячіння божевільного Ніцше і йому подібних з їхньою «надлюдиною», «білою бестією», та й блідоликий містицизм салонних декадентів. Все це паліятиви, — сказала вона, — ніщо не змінить стану речей, поки не прийде Робесп'єр на коні, не той у мереживах і з пудрованою косою, а з мозолистими долонями, моряк чи шахтар, ще більш суворий, ще більш безоглядний, а проте спасенний, бо його нарешті породять сторіччя неволі, рабства і погноблення; адже хтось за це повинен нарешті відповісти? Війна принесе тільки смерть мільйонів, але це тільки передвістя могутніх революцій, що струснуть усіми країнами, повалять трони, розторощать імперії і в жорстокій громадянській війні викують новий лад.

Ще ніколи, думав Олелько, тітка Лара не була такою зловісною, такою мстивою як Ерінія, такою натхненною.

Мабуть всі це відчули і настала мовчанка. Випито ще раз келихи за приводом дядька Сашка: час розлуки таки настав. Дементій вже підкотив коляску під кружганок. Коні були вороні; один із них був нещодавно куплений у графині Плятер; він басував, метеляв лютою гадючою головою, бив копитами, по його чорних клубах воронність текла срібним іскрінням. Дементій ляснув пугою, його екіпаж і другий за ним [бо всі не змістились] плавко покотились по алеї, до воріт. Ті, що залишались, стояли ще довго на ганку, махали хустинами, хтось серед челяді, яка зібрась на подвір'ї, хлипнув.

Увечері в усій господі було пустельно і тихо. Не вгавав тільки безжурний цвіркун.

... Другого, соняшного, ясного дня Рославичі треба було покидати і Олелькові та тітці Катрі. Йому

треба було подавати документи до університету, тітці Катрі готуватись до вступних іспитів в політехнічному інституті. Вона з самого ранку сиділа біля рояля і сповняла увесь будинок раз бравурними, раз мінорними акордами, неначе прощаючись.

Олелько вийшов у сад, проходив стежками повз жовтіючі кущі порічок і агресту, під яблунями і грушами, на яких вже наливався рясний плід, пройшов доріжкою попід липами, аж до куреня, де сидів дядько Сила, посмоктуючи люльку, попрощався з ним і подався до перелазу, у другий кінець саду. Десь далеко співали полільниці, між деревами вже почало снуватися сріблясте бабине літо. Олелькові не хотілося виїздити: надто прозоре, надто синє було це небо, срібноросяно роздавалися отави, далі аж до гаю слався дим від вогнів, що їх палили чабани, надто дзвенючо лунали чийсь далекі голоси в селі і в садібі, наполегливо клекотіли веселики.

Це літо минало, майнуло, немов спломеніло. Й Олелько тільки тепер, стоячи біля перелазу, збагнув, чим воно було для нього. Всі речі, всі справи стали ясніші. Обрії розсувались, блакитніючи і співаючи. Ще ніколи не було у Олелька такої щемучої туги за тим, що вже ніколи не повернеться, а водночас ще ніколи не п'янила його така захлистуючо-батьора радість. Радість із мужніння, що так суворо відкидало все зайве, все те, що ще вчора було такою рахманно солодкою кволістю. Він начебто переступав поріг з незламною постановою йти, не збиваючись ніде, своїм шляхом. Плоха юність прощалася з ним незримим поцілунком-леготом, вона видалася така смішна, така недовершена і боязка, перед ним було лише майбуття — нехай невідомо-таїнне, нехай невблаганно-жорстоке, але неминуче.

Олелько підійшов до самого ставка. Плакали лагідні лілеї, тягнучись за течією, попід вербами, між осокою дзюркотів лінивий потік, рибки викидались

золотіючими скалками, шугали і скрекотіли прозорі коники-вертуни. По чорній воді плавав лебідь, дикий лебідь, що залетів сюди із своєї дороги. Він сокотав, не помічаючи Олелька, вигинав сніжнобілу шию, чепурився, стріпував крильми, на яких шелевіли перлини-краплини. Була в цьому шляхетному птахові, в його гордовитих очах і велич і невимовна туга, трагедійність.

Була в цій лебединій з'яві неземність, незорість просторів, з яких він злетів і ними ширяв — величний гордий птах, може той зоряно-срібlistий птах із сузір'я Лебеда, що тихими ночами так приязно мерехтіло на оксамітному безмежжі неба. «Це ж нам рідний птах, — подумав Олелько, — символ шляхетно-уродженого роду Рославців, гербу Лебідь...» І він голосно засміявся. Лебідь раптом стрепенувся, озирнувшись — хтось порушив його самотність, — настовбурчив пір'я, вигнув гнучку шию, розгорнув широкі крила і, плавко знявшись над чорним затоном, над плесом, крізь яке сочилися золоті проміні, шугнув геть у вись.

Став осамотнів; тихо шепотілась осока, далеко на кладках, за парканом, баби вибивали прадами хустя. Над лілеями закружляли барвисті метелики. Птацтво верещало у верховіттях лип і тополь.

Олелька покликано. Вже мабуть бричка чекала його перед ганком, тітка Катря обірвала останній акорд. Мабуть його чекав батько, розмовляючи з Дементієм; на ганку стояла мабуть мати, тримаючи за руку непосидющу Гальшку. А що скаже бабуня — Оксана Олексіївна? Може таки подарує йому на прощання перстень, що його викували для неї в'язні із своїх кайдан у Зерентуї або в Нерчинську? А що скаже ще йому тітка Лара? Може тільки посміхнеться до нього чорними стрілами очей, однією мовчазною змовою з ним закута як кайданами, однаково приречена до безнадійної жаги...

«Прощай, саде», — сказав собі в голос Олелько і пішов швидкою ходою до будинку, — прощай мій саде, прощай, крихка юносте...

К і н е ц ь

Е п і л о г

Над Тясьмином, Россю, Синюхою, Ужом і далі, де Десна і Соїм та Єсмань, схилиються явори й осокорі і шепочуться між собою. А над Дніпровою сагою, де Хортиця і вгору, де Суботів, Чигирин, Черкаси, шумлять дуби, золоті левади леліючи. Дуб там дуба додолу клонинь. Від дубових гаїв, що, може, витривали тисячеліття, іноді зостануться три дуби, але ще й розлогі й дужі, бо чий тільки кінь при них не попасає? Може, для того і шерех густого віття і злото левади і хвиля Дніпрова — один день, порвистий і бистрий, а для іншого — вічність. Синьою шаблею розкроїв молодий місяць степи і лани, осяяв ріки — бистриці, абож і лагідні як посміх красуні — молодиці, а тихою сагою — тільки лебідь крильми зашарудить.

Гордоший пливе той лебідь, сріблом брязнуть лише краплини на розкриллі. Молодиком осяяний, як серпом у жнива, лебідь той біло-сніговий — чарівничий, далекий шлях його: по бистрицях, по сагах, по затоках, по всій Українонці. А на шовковому шнурі тягне він за собою у дзюбі килим гаптований, ружами і волошками уквітчаний, а на килимі тому — характерник, козак та ще й на бандурі виграє. І сулія з медом-оковитою біля нього і шабля дамаської сталі у посрібленій, битій ізмарагдами піхві і сагайдак із стрілками за плечима і око лукаве і вус чорнявий. І знає він своє — виграє. А це, лебедоньку, пісня осьтака:

Максим — козак Залізник, сам із Запорожжя,
Ой виїхав на Україну як повная рожа...

А не він один, мій вірний братим. Ще за ним пливають, виступають на зелен беріжок інші друзії: І Гнат

Голий і Андрій Журба і Семен Неживий і Швачка і сотник Гонта і всі осаули з Ведмедівки, з Уманя, з Холодного Яру, із Сміли, і навіть не доторкнувшись землі, всі в багряному натхненні, серед місячних срібних потоків дають горя закаблукам, а юрба роздалась, тільки гайдамацькі коси на укіссях поблискують. А дуби віттями зійшлись і шумлять. Плавай, плавай, лебедоньку...